

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва

ІСТОРИЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Навчальний посібник

Видання 2-ге, змінене і доповнене

Харків – 2020

УДК 330.8(075.8)

І90

Рекомендовано до друку вченою радою Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва (протокол № 4 від 26 червня 2020 р.)

Рецензенти:

Т.М. Лозинська, доктор наук з державного управління, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування Полтавської державної аграрної академії, професор;

О.І. Лебединська, кандидат економічних наук, доцент кафедри прикладної економіки та міжнародних економічних відносин ХНАУ ім. В.В. Докучаєва

Автори:

Г.П. Пасемко, Л.Г. Бага, Г.Є. Бєсєдіна, С.В. Довгаль, Н.В. Порохняк

І90 Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / Г.П. Пасемко, Л.Г. Бага, Г.Є. Бєсєдіна та ін. – Вид. 2-ге, змін. і допов. – Харків: ХНАУ, 2020. – 243 с.

Викладено теоретичні основи історії економіки та економічної думки в обсязі, передбаченому навчальною програмою відповідного курсу. Узагальнено історичні аспекти формування економічної науки, що охоплюють період від первісного суспільства і до сьогодення.

Призначено для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальностей 071 «Облік і оподаткування», 072 «Фінанси, банківська справа та страхування», 051 «Економіка», 075 «Маркетинг», 076 «Підприємництво, торгівля та банківська діяльність», здобувачів інших рівнів вищої освіти, викладачів ЗВО.

УДК 330.8(075.8)

© ХНАУ ім. В.В. Докучаєва, 2020

© Пасемко Г.П., Бага Л.Г.,

Бєсєдіна Г.Є. та ін., 2020

ЗМІСТ

Вступ.....	7
1. Предмет і методологія історії економіки і економічної думки.....	8
1.1. Предмет курсу «Історія економіки та економічної думки».....	8
1.2. Завдання і функції курсу.....	12
1.3. Методи наукових економічних досліджень.....	13
Запитання для самоконтролю.....	14
Тестові завдання	14
2. Особливості господарського розвитку та економічної думки на етапах первісного суспільства, античності та європейського середньовіччя.....	15
2.1. Господарський розвиток за первісної доби.....	15
2.2. Економічний розвиток стародавніх цивілізацій	17
2.2.1. Особливості східного рабства.....	17
2.2.2. Господарство Стародавньої Греції.....	17
2.2.3. Античний Рим: економічні причини розквіту і занепаду.....	23
2.2.4. Господарство скіфів, грецьких і римських колоній Північного Причорномор'я.....	33
2.3. Економічна думка стародавнього сходу.....	36
2.4. Економічна думка Стародавньої Греції.....	37
2.5. Економічна думка Середньовіччя.....	39
Запитання для самоконтролю.....	40
Тестові завдання	41
3. Формування передумов ринкової економіки в країнах європейської цивілізації (XVI – перша половина XVII ст.).....	42
3.1. Економіка західноєвропейських країн у період первісного нагромадження капіталу.....	42
3.2. Сутність меркантилізму та етапи його розвитку.....	43
3.3. Специфіка меркантилізму у різних країнах.....	44
Запитання для самоконтролю.....	46
Тестові завдання.....	46
4. Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.).....	47
4.1. Історичні умови виникнення класичної політичної економії.....	48
4.2. Зародження класичної політичної в Англії.....	48
4.3. Виникнення класичної політичної економії у Франції.....	49
4.4. Економічна теорія фізіократів.....	50
Запитання для самоконтролю.....	52
Тестові завдання.....	52
5. Генеза ринкової економіки та розвиток класичної політичної економії (друга половина XVIII – початок XIX ст.).....	53
5.1. Економічний розвиток Англії у XVIII ст.....	54
5.2. Економічне вчення А. Сміта.....	54
5.3. Економічний розвиток Англії наприкінці XVIII – початку XIX ст.....	60
5.4. Економічна теорія Д. Рікардо.....	61
Запитання для самоконтролю.....	66
Тестові завдання.....	67

6. Промисловий переворот та післякласичний період розвитку економічних теорій.....	69
6.1. Виникнення і розвиток дрібно-буржуазної політичної економії.....	69
6.2. Розвиток ліберального напрямку.....	70
6.3. Економічні вчення соціалістів-утопістів.....	77
Запитання для самоконтролю.....	80
Тестові завдання.....	80
7. Виникнення та розвиток економічної теорії К.Маркса та Ф.Енгельса.....	83
7.1. Формування і методологія марксистської політичної економії.....	83
7.2. Структура й основні ідеї 1-го тому «Капіталу».....	84
7.3. Структура й основні ідеї 2-го тому «Капіталу».....	85
7.4. Структура й основні ідеї 3-го тому «Капіталу».....	87
7.5. 4-й том «Капіталу». «Теорії додаткової вартості».....	89
Запитання для самоконтролю.....	89
Тестові завдання.....	89
8. Ринкове господарство та економічна думка розвинених країн у другій половині XIX ст.....	90
8.1. Німецька національна політична економія.....	91
8.2. Економічні дослідження нової історичної школи.....	92
8.3. Виникнення неокласичного напрямку.....	95
8.4. Австрійська школа. Теорія граничної корисності.....	96
8.5. Лозаннська школа.....	98
8.6. Кембріджська школа.....	104
8.7. Економічне вчення Дж. Б. Кларка.....	108
Запитання для самоконтролю.....	110
Тестові завдання.....	111
9. Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрямки економічної думки в Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.).....	114
9.1. Криза кріпацької системи в Росії та Україні.....	114
9.2. Погляди економістів Вільного економічного товариства.....	115
9.3. Прихильники ліквідації кріпацького права й самодержавства (кінець XVIII – перша четверть XIX ст.).....	116
9.4. Економічна думка України та Росії 30-60-тих років XIX ст.....	121
9.5. Економічні ідеї революційних демократів.....	126
Запитання для самоконтролю.....	132
Тестові завдання.....	133
10. Економічний розвиток України і його відображення в економічній думці у другій половині XIX – на початку XX ст.....	134
10.1. Економічні ідеї народництва.....	134
10.2. Розповсюдження марксизму.....	138
10.3. Легальний марксизм.....	141
10.4. Економічний розвиток України та Росії (кінець XIX – початок XX ст.).....	143
10.5. Економічний розвиток України та Росії (кінець XIX – початок XX ст.).....	144
10.6. Економічні погляди дворянства.....	145
10.7. Буржуазна економічна думка.....	147

Запитання для самоконтролю.....	153
Тестові завдання.....	154
11. Ринкове господарство та економічна думка країн європейської цивілізації в період монополістичної конкуренції (початок ХХ ст.).....	156
11.1. Ідейно-теоретичні основи та етапи розвитку інституціоналізму.....	156
11.2. Основні напрями раннього інституціоналізму.....	157
11.3. Неоінституціоналізм. Дж. Гелбрейт, Р. Коуз.....	161
Запитання для самоконтролю.....	164
Тестові завдання.....	164
12. Господарство та економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільств європейської цивілізації (перша половина ХХ ст.).....	165
12.1. Історичні передумови виникнення кейнсіанства.....	166
12.2. Економічне вчення Дж. М. Кейнса.....	166
12.3. Неокейнсіанство.....	171
Запитання для самоконтролю.....	173
Тестові завдання.....	173
13. Розвиток національних економік країн європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом науково-технічної революції (друга половина ХХ ст.).....	175
13.1. Теорія монополістичної конкуренції Е. Чемберліна.....	175
13.2. Теорія недосконалої конкуренції Дж. Робінсон.....	177
13.3. Теорія олігополії і теорія врівноважуючих сил.....	178
13.4. Вчення Й. Шумпетера: теорія підприємництва і теорія ефективної конкуренції.....	179
13.5. Розвиток неокласичних теорій ціни, капіталу і економічної рівноваги (неокласичний синтез).....	181
13.6. Неокласичні теорії економічного зростання.....	185
Запитання для самоконтролю.....	188
Тестові завдання.....	188
14. Світове господарство та основні напрями економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець ХХ – початок ХХІ ст.).....	190
14.1. Характеристика неолиберального напрямку.....	190
14.2. Характеристика неоконсерватизма.....	193
14.3. Економічні концепції монетаристів.....	196
14.4. Економічна теорія пропозиції (ЕТП).....	200
14.5. Теорія «раціональних очікувань».....	203
Запитання для самоконтролю.....	205
Тестові завдання.....	206
15. Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці.....	208
15.1. Основні напрями розвитку економічної теорії в період 1917 – кінця 20-х рр.....	209
15.2. Характеристика економічної думки в період утвердження командно-адміністративної системи (30–50-ті роки ХХ ст.).....	210
15.3. Економічна думка 60-х – початку 90-х років ХХ ст.....	212
Запитання для самоконтролю.....	214
Тестові завдання.....	214

16. Формування засад ринкового господарства в Україні (90-ті роки XX ст.).....	215
16.1. Економічні дискусії перехідного періоду.....	215
16.2. Економіка незалежної України.....	217
16.3. Теоретичні основи досягнення добробуту в Україні.....	221
Запитання для самоконтролю.....	229
Тестові завдання.....	229
Глосарій.....	231
Список використаної та рекомендованої літератури.....	239

ВСТУП

Орієнтація в складних перепитях економічного життя викликає необхідність знати закономірності його розвитку, розуміти логіку процесів, які відбуваються в цій сфері що, у свою чергу, неможливе без звернення до історії виникнення й еволюції ідей, концепцій, які пояснюють механізми функціонування економічних систем.

Практично всі сучасні економічні теорії мають глибокі корені, які сягають у минуле, і знання цього минулого допомагає краще зрозуміти, що відбувається сьогодні. Тільки простеживши довгий шлях боротьби і змін поглядів на сутність економічних процесів, можна з'ясувати, які теорії й ідеї себе виправдали, а які не витримали перевірку часом. Саме процес виникнення, розвитку, боротьби і зміни економічних поглядів на різних етапах історичної еволюції і є предметом дослідження історії економіки та економічної думки.

Вивчення історії дозволяє не тільки визначити місце тієї чи іншої теоретичної концепції в системі уявлень про функціонування економіки, але і зробити практичні висновки про використання окремих методів вирішення економічних проблем.

Кожна з теорій залишила свій слід у загальному процесі пошуку істини і займає своє місце в ланцюзі послідовних спроб наблизитися до неї. Тому економічні погляди стародавнього Сходу або середньовічних схоластів є настільки ж значимі як найсучасніші економічні теорії. В історії економічних ідей досить чітко простежуються найважливіші напрямки аналізу, які базуються на визначених методологічних принципах. Тому, вивчаючи меркантилістів, не слід думати, що ця школа належить винятково минулому, їхні ідеї оживають і в теоріях кейнсіанців, і в концепціях сучасних монетаристів, і в економічній політиці багатьох нинішніх урядів. А принципи класичної школи, сформульовані в XVIII ст., залишаються дієвими в найсучасніших теоріях неоліберальної течії економічної думки.

Історія економічних вчень та економічної думки спрямована у сучасність. Це визначається особливою актуальністю й навіть злободенністю питань, що вивчаються. Аналіз економічних вчень минулих епох не є самодостатньою, вона реалізується не за ради вивчення самого історичного процесу. Пізнання історичного минулого сприяє кращому розумінню витоків майбутнього.

Тема 1. Предмет і методологія історії економіки і економічної думки

Основні терміни і поняття

Термін «економіка» та його значення. Історія економіки та економічної думки як наука. Її предмет. Проблема періодизації історії економіки та економічної думки. Структура курсу історії економіки та економічної думки. Методи дослідження історії економіки та економічної думки. Джерела розвитку економічних ідей: об'єктивні потреби господарського життя, соціально-класові протиріччя та конфлікти, протиріччя у розвитку самої теорії. Значення історії економіки і економічної думки для виробітки творчого мислення, загальної політико-економічної культури, попередження догматичного та кон'юнктурного підходу до проблем науки, глибокого засвоєння економічної теорії.

1.1. Предмет курсу «Історія економіки та економічної думки»

Творче оволодіння економічною наукою передбачає ґрунтовне знання її історії, основних етапів формування і розвитку, течій і шкіл. Цим пояснюється роль предмета історії економіки і економічної думки.

Історія економіки і економічної думки – наука, яка вивчає процес еволюції суспільного виробництва та економічних концепцій, ідей і поглядів, що відображають історичний процес виникнення, розвитку та зміни економічних систем. Історія економіки і економічної думки – особлива система наукових поглядів, у центрі якої лежить економічна теорія.

Історія економіки і економічної думки як галузь економічної науки і навчальна дисципліна вивчає процес еволюції суспільного виробництва та еволюцію поглядів на економічні процеси, закономірності формування і розвитку економічних теорій і шкіл. Курс не обмежується вивченням джерел, систематизацією і розкриттям поглядів видатних економістів; він прагне виявити взаємозв'язок і наступність ідей, трансформацію підходів і висновків.

Історію економіки і економічної думки учень цікавить, під впливом яких умов змінюються погляди на економічну дійсність, як еволюціонує трактування базових категорій, удосконалюються методи економічних досліджень.

Вивчаючи еволюцію економічних концепцій, ми прагнемо усвідомити, як розгортається процес формування і збагачення наших знань про економіку, як і чому багато ідей минулого і сьогодення зберігають актуальність, яким чином вони впливають на наші сучасні уявлення.

Історія економіки і економічної думки допомагає зрозуміти загальну спрямованість еволюції економічної науки, трансформацію її генеральних напрямів, виявити взаємозв'язок з економічною політикою та прийняттям стратегічних і оперативних рішень.

Деякі економісти вважають зайвим звертатися до теорій і поглядів минулого. На їхню думку, ці теорії і погляди «обросли черепашками», втратили значущість, а тому на ознайомлення з ними не слід витратити час.

Тих, хто дотримується подібної, суто негативної думки, порівняно небагато. Абсолютна більшість фахівців її не поділяють.

Чому ж економісту корисно, а часом просто необхідно ознайомлюватися з історією виникнення і розвитку економічної думки, з теоретичними розробками і концепціями, що створювалися і були поширені сто, двісті й більше років тому? По-перше, історія економіки і економічної думки являє собою начебто ступені пізнання економічної науки. Ознайомлення з цією наукою допомагає зрозуміти внутрішню логіку, взаємозв'язок економічних категорій, законів, концепцій.

Вивчення історії економіки і економічної науки допомагає проникнути в лабораторію економічного мислення. Це своєрідний «стартовий майданчик», вступний курс для оволодіння економічним світоглядом.

По-друге, ознайомлення з різними школами і напрямками в економічній науці дає змогу повніше усвідомити взаємозв'язок теоретичних поглядів і концепцій з умовами і причинами їх виникнення, потребами економічної практики, інтересами різних соціальних груп, країн, народів. Важливо відчувати послідовність, зрозуміти причини еволюції наукових положень, ідей, усвідомити їх зв'язки зі змінами, що відбуваються в економічній практиці.

По-третє, звернення до історії економіки і економічної думки сприяє вмінню об'єктивно оцінювати теорії, рекомендації, висновки. Важливо зрозуміти й осмислити відносність економічних знань, необхідність їх постійного уточнення, поглиблення, удосконалювання.

Як вважають багато авторитетних науковців, основи наших сучасних уявлень «сидять у минулому». І ці уявлення й ідеї минулого не належать тільки історії; вони несуть елементи наших сьогodнішніх і, нерідко, завтрашніх, майбутніх поглядів.

Ми звертаємося до концепцій, положень, висновків, а іноді до помилок і хибних поглядів економістів і політиків минулого вже тому, що хочемо глибше зрозуміти й осмислити сьогodнішні проблеми, звільнитися від застарілого і на-носного, зберегти і використати все корисне. Для цього недостатньо знайомитись із якою-небудь однією концепцією чи системою поглядів, які б популярні вони не були.

Економічні школи і теорії так чи інакше відбивають складність і суперечливість господарської практики. Ці школи і теорії розвиваються, переживають періоди популярності, еволюції, трансформації. Разом з тим сучасні економічні вчення самі «виходять» з минулого, органічно зберігаючи зв'язок з «патріархами» економічної науки, часом дуже міцний і, водночас, суперечливий.

Під впливом яких факторів трансформуються погляди і концепції економістів? Відповідаючи на це і подібні запитання, важливо уникнути двох крайнощів. З одного боку, не можна визнати справедливим проведення прямого і безпосереднього зв'язку між зміною соціально-економічних умов і відображенням цих умов і відповідних інтересів в економічних теоріях і концепціях. Цей зв'язок є, але він не має прямого, «твердого», характеру.

З іншого боку, при розгляді об'єктивних основ поява тієї чи іншої концепції не впливає з абсолютизуючого значення якого-небудь одного

фактора. Взаємозв'язок економічної реальності з теоретичними узагальненнями дуже багатогранний, суперечливий, мінливий. Та й самі теорії, у тому числі погляди теоретиків, котрі належать до однієї школи, далеко неоднозначні.

Спробуємо виділити лише найбільш істотні фактори, під впливом яких формуються й еволюціонують економічні погляди і концепції.

Цілком очевидно, що поява певних ідей і положень так чи інакше пов'язана з об'єктивними умовами, потребами й інтересами реальної економічної практики. Приміром, монетаризм своєю популярністю в другій половині 70-х років ХХ ст., зобов'язаний загостренню інфляції, проблему якої прагнули осягнути представники цієї школи. Не варто лише спрощувати й абсолютизувати потреби і нестатки практики.

На формування і розвиток економічних теорій впливають також:

- наукові праці та погляди представників більш ранніх концепцій, їхні підходи, термінологія, проблематика;
- взаємовплив національних шкіл;
- розвиток суміжних розділів економічної науки – статистики, математики, демографії, соціології та ін.;
- удосконалювання методів наукового дослідження;
- розширення (зміна) тематики і поглядів на предмет економічної науки;
- взаємозв'язок та узгодження окремих розділів економічної теорії, наявність чи, навпаки, відсутність внутрішньої логіки, сполученості економічних законів і категорій.

На розвиток і зміст економічної науки впливає багато тісно взаємопов'язаних факторів. Еволюція економічних поглядів і концепцій відбувається під впливом практичних нестатків і потреб, у процесі зіставлення й уточнення різних підходів, позицій, методів, за відомої консервативності й безсумнівної наступності знань і висновків.

4. Які періоди охоплює історія економіки і економічної думки? Виникнення економічної науки справедливо пов'язують із зародженням політичної економії (економічної теорії), яка утворює центральне ядро обширної системи економічних знань. Перші кроки до формування політичної економії зробили меркантилісти (XVI–XVIII ст.), але її фундаторами все ж стали В. Петті, П. Буагільбер, Р. Кантільйон, а також фізіократи Ф. Кене, А. Тюрго та інші представники класичної політичної економії. Проте як система економічних знань політична економія сформувалась у вченні А. Сміта (70-ті роки XVIII ст.). У рамках класичної політичної економії відбулося розмежування поглядів наступників А. Сміта. На розвитку теорії трудової вартості зосередився Д. Рікардо, який став фундатором власної школи – рікардіанства. На ґрунті рікардіанської теорії К. Маркс і Ф. Енгельс створили марксистську політичну економію. Із критикою цієї системи класичної політичної економії, а згодом і марксистського економічного вчення, виступила так звана стара історична школа, а потім і її послідовниця – молода історична школа, які виникли у Німеччині. Наприкінці XIX ст. сформувалась неокласична економічна теорія, фундаторами якої стали А. Маршалл, Дж.Б. Кларк,

В. Парето. Вона зародилась у лоні маржиналізму. У цей же період розпочалося розгалуження марксистського економічного вчення, з якого виокремився соціал-реформізм. На межі XIX–XX ст. у США виникла нова, дуже широка течія економічної думки – інституціоналізм, основоположником якої був Т.Веблен.

Неокласичний напрям і інституціоналізм стали основою розвитку більшості сучасних течій західної економічної думки. Вітчизняна ж економічна теорія надовго завмерла в догмах революційного марксистсько-ленінського вчення, яке швидше скидалось на релігію з власними святими і канонами, ніж на науку.

Особливості економічного розвитку початку XX ст. зумовили модифікацію всіх основних напрямів економічної думки. Водночас з'явилося кейнсіанство – економічне вчення Дж.М. Кейнса. Кейнс здійснив переворот в економічній науці, відкривши для досліджень нову сферу – макроекономіку, яка вивчає закономірності еволюції економіки як цілісної системи.

Формування і розвиток кейнсіанства у 30-х роках XX ст. суттєво підірвали устої неокласичного напрямку в економічній теорії. Після Другої світової війни позиції економічного лібералізму ще більше ослабли. На тлі загального захоплення кейнсіанськими ідеями ліберальні економічні теорії розвивала невелика група економістів-неокласиків, які сприймали розширення економічних функцій держави під впливом кейнсіанських рекомендацій як аномалію, відхилення від нормального розвитку. Однак після кризи кейнсіанського регулювання, у 60–70-х роках, розпочався справжній ренесанс економічного лібералізму в нових формах. Тепер його прихильники змушені визнати необхідність певного регулюючого впливу держави на економіку, хоча й не вважають його вирішальним чинником стабільного економічного розвитку. Вони продовжують обстоювати здатність конкурентного ринкового механізму в довготривалому періоді відновлювати втрачену економічну рівновагу.

В широкому розумінні «нова класична» теорія включає сучасний монетаризм і новітню неокласичну концепцію, що має певні відмінності від традиційного неокласичного напрямку.

Насамперед йдеться про теорії «раціональних очікувань», «адаптивних очікувань», а також про теорію «економіки пропозиції». «Нова класична» економічна теорія – це неокласичний напрям, що перебуває в стані формування.

Водночас було зроблено спробу поєднати два основні напрями сучасної економічної теорії – кейнсіанство і неокласичну теорію в єдиній течії «неокласичного синтезу».

Одним із фундаторів «кейнсіансько-неокласичного синтезу» став американський економіст, Нобелівський лауреат 1970 р. Пол Антоні Самуельсон. Саме він на початку 50-х років виступив з обґрунтуванням необхідності об'єднання неокейнсіанства і неокласичної теорії в єдину течію.

5. Основні напрями сучасної економічної теорії. Сучасна економічна

теорія розвивається за такими основними напрямками: економічний лібералізм, репрезентований неокласичною теорією, неолібералізмом і сучасним монетаризмом, яким властиві заперечення необхідності масштабного державного втручання в економічне життя і віра у регулюючі можливості об'єктивного ринкового механізму; економічний дирижізм, представлений неокейнсіанством, вченням шведської економічної школи та неоінституціоналізмом. Особливою течією економічної думки сьогодні також є так званий неокласичний синтез, який намагається поєднати кейнсіанство з неокласичною теорією.

До сучасних напрямів економічної думки відносять:

- неокласицизм – напрям, сформований у 90-х роках ХІХ ст., що ґрунтувався на ідеях економічного лібералізму і принципах системного аналізу маржинальних (граничних) величин у дослідженнях мікроекономіки; нині до завдань цього напрямку входить розв'язання макроекономічних питань і проблем регулювання економіки;
- неокейнсіанство – напрям, що виник у 50–60-ті роки ХХ ст.; взяв за основу теорію Дж.М. Кейнса, доповнивши її вченням про вплив зростання прибутків на процес відтворювання (принципом акселерації);
- неоінституціоналізм – течія, що виникла в 60–70-ті роки ХХ ст., яка ставила економічні процеси в залежність від технократії (глибокого знання сучасної техніки) і роз'яснювала значення економічних процесів у соціальному житті суспільства;
- неолібералізм – економічне вчення про державне регулювання господарських процесів за підтримки державою вільної конкуренції підприємців та інших елементів економічного лібералізму.

1.2. Завдання і функції курсу

Вивчаючи історію економіки і економічної думки, ми повинні мати на увазі спадкоємність економічних ідей, течій і шкіл та їх відмінності, детермінізм повноти і глибини висновків з історичних фактів і обставин.

Для чого ми вивчаємо історію економіки і економічної думки, що є завданням курсу? Оволодіння сучасною економічною теорією потребує знання магістрального шляху розвитку економічної науки. Історія економічної науки розкриває процес виникнення економічних категорій, концепцій, теорій, показує їх спадкоємність і безперервність процесу.

Розвиток економічної науки не є тільки безперервним накопиченням і вдосконаленням економічних ідей. У різні економічні епохи вчені досліджують різні економічні реалії, тому економічні ідеї минулого можуть бути не лише підвалинами теорії, а й застереженням від сучасних помилок.

Отже, глибоке розуміння сутності сучасних економічних теорій потребує з'ясування джерел їхнього зародження і розвитку. А знання сучасних економічних теорій дає змогу розуміти й формувати економічну політику держав, в основу якої завжди покладені певні економічні теорії.

Знання історії економіки і економічної думки важливе для оволодіння культурою економічного мислення, для творчого сприйняття й використання економічної теорії, для подальшого розвитку економічної науки.

У складній системі економічних наук історія економіки і економічної думки посідає важливе місце. Теоретично осмислюючи та узагальнюючи досягнення кожної з них, ми створюємо, тим самим, одну з передумов їх подальшого поступального розвитку. Поряд із цим історія економіки і економічної думки має й самостійне значення, виконуючи такі важливі функції:

- формування і розвиток економічного мислення;
- пізнання поступального процесу еволюції суспільного виробництва і економічної науки;
- засвоєння економічних категорій, законів і принципів у їх історичних змінах;
- творче оволодіння економічними науками;
- виявлення правильних теоретичних і практичних орієнтирів на основі вивчення альтернативних економічних поглядів.

1.3. Методи наукових економічних досліджень

Методологічно історія економіки і економічної думки як особлива система наукових поглядів об'єднує сукупність методів економічного аналізу. До них можна віднести такі методи: діалектичний, наукової абстракції, історичний і логічний методи, системний.

Діалектика як метод – метод пізнання, загальний для всіх наук, у тому числі для історії економіки і економічної думки. Він базується на використанні законів і принципів філософії, сутність яких полягає у пізнанні економічних явищ і процесів у їхньому зв'язку та взаємозалежності, у стані безперервного розвитку, у розумінні того, що накопичення кількісних змін зумовлює зміни якісного стану, що джерелом розвитку є єдність і боротьба протилежностей.

Наукова абстракція як метод полягає в поглибленому пізнанні реальних економічних процесів шляхом виокремлення основних, найсуттєвіших ознак сторін певного явища, очищених (абстрагованих) від всього випадкового, неістотного. Результатами застосування методу наукової абстракції є формування понять, економічних категорій, виявлення і формування законів.

Історичний і логічний методи використовуються економічною теорією для дослідження економічних процесів у єдності. Історичний метод вивчає ці процеси у тій історичній послідовності, в якій вони виникали, розвивалися і змінювалися один за одним у житті. Логічний метод досліджує економічні процеси в їх логічній послідовності, прямуючи від простого до складного, звільняючись при цьому від історичних випадковостей, зигзагів і подробиць, не властивих цьому процесові.

Історія економіки і економічної думки, відображаючи в теоретичних концепціях реалії економічного життя, перебуває в постійному розвитку. Це наука постійного пошуку спроб зрозуміти та відобразити функціонування економічної системи, що базується на ринкових та державних важелях регулювання економіки.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає зміст предмета «Історія економіки і економічної думки»?
2. Чому потрібно вивчати курс «Історія економіки і економічної думки»?
3. Під впливом яких факторів трансформуються погляди і концепції економістів?
4. Які періоди охоплює історія економіки і економічної думки?
5. Основні напрями сучасної економічної теорії?
6. Функції курсу «Історія економіки і економічної думки учень» і його значення для творчого оволодіння сучасною економічною теорією?
7. Які методи наукових досліджень вам відомі?
8. Що таке діалектика, як метод пізнання?
9. У чому полягає суть методу наукової абстракції?
10. У чому суть історичного і логічного методів пізнання?

Тестові завдання

1. Історія економіки та економічної думки виникла як самостійна наука
 - а) в середині XIX ст., б) в кінці XIX ст.; в) на початку XX ст.; г) в кінці XVIII ст.
2. Середньовіччя охоплює такі століття:
 - а) XV – XVII ст., б) XIII – XV ст.; в) V – XV ст.; г) IV – X ст.
3. Автор п'ятиступінчатої системи періодизації:
 - а) Ліст, б) Ядгаров; б) Лановик; г) Мечников.
4. Фальсифікаційна модель розвитку економічної думки розробив:
 - а) К. Поппер б) Ростоу; в) Турен; г) Белл.
5. Основний твір Й. Шумпетера:
 - а) «Історія економічного аналізу»; б) «Причини багатства народів; в) «Про аса»; г) «Історичні нариси Франції».
6. Формаційний метод періодизації історії економіки започаткував:
 - а) Маркс, б) Гільдебранд; в) Бодє; г) Кан.
7. Предметом вивчення дисципліни є:
 - а) економічне життя країн світу в історичному розвитку; б) політична еволюція суспільства; в) особливості розвитку грошової системи; г) основні економічні процеси в окремих країнах.
8. Територіальний метод, що передбачає
 - а) дослідження в певних країнах; б) дослідження виробництва; в) дослідження психологічних факторів економіки; г) вивчення історії розвитку суспільства.
9. В дисципліні вивчають:
 - а) економічну історію розвитку різних країн, регіонів, б) історію народного господарства; в) історію економічної думки; г) всі відповіді вірні.
10. Історія економіки та економічної думки виникла як самостійна наука виділившись:
 - а) з політичної економії; б) з математики; в) з соціології; г) правильної відповіді немає.

Тема 2. ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ НА ЕТАПАХ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА, АНТИЧНОСТІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Основні терміни і поняття

Азіатський спосіб виробництва. Рабство. «Ідеальна держава». Хаммурапі. Конфуцій. Артхашастра. Ксенофонт. Платон. Аристотель. Ібн-Хальдун, Августин Блаженний, Руська правда.

2.1. Господарський розвиток за первісної доби

Первісна доба була найтривалішою в історії людства. За найновітнішими даними науковців, людина з'явилася в теплих сприятливих умовах Євразії та Африки понад 3 млн. років тому. Людство пройшло шлях від зародження людини як біологічного виду до сучасного фізичного типу, від первісного людського стада до родової та сусідської громад, племен та їхніх союзів, зародження державності, виникнення на рубежі IV – III тис. до н. е. стародавніх цивілізацій.

Матеріальна культура первісного суспільства поділяється на кам'яний (палеоліт, мезоліт, неоліт), бронзовий і ранній залізний віки. Найважливішими рисами первісної доби були перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства, існування роду як господарської одиниці, який поділявся на великосімейні виробничі колективи, громади спільної власності на землю.

Палеоліт, або давній кам'яний вік (3 млн – 10 тис. років тому), був найважчим і найдовшим періодом, який збігся з льодовиковим періодом в історії Землі. Протягом цього періоду знаряддя праці еволюціонували від палки-копалки і примітивних кам'яних знарядь до мікролітів (невеликих відщепів і пластин), складних знарядь з вкладками, списометалки. Поширилось використання кістки і рогу. Кількість типів знарядь досягла сотні. Головними заняттями населення були збиральництво, загінне полювання, рибальство. Людина навчилася видобувати та підтримувати вогонь, що було найвизначнішим технічним досягненням. З'явилися постійні житла.

Знайдено залишки господарсько-побутових комплексів, що склалися з жител, які нагадують курені, накриті шкурами звірів, ділянок, де обробляли кремій, кістку, ріг, вогнищ і ям-сховищ. Тогочасна людина полювала на мамонтів, носорогів, коней, зубрів, биків, лосів, оленів, птахів.

У мезоліті (середньому кам'яному віці) утвердилися сучасні післяльодовикові природно-кліматичні умови. Великі звірі вимерли. Люди були змушені харчуватися дрібними тваринами, птахами. Поряд із збиральництвом і полюванням одним з головних занять було рибальство вудкою. Тоді ж були винайдені гарпуни, лук, стріли, рибальські голки, плетені сітки, тенета. Великого значення набуло річкове збиральництво (ловля раків, моллюсків). Зроблено перші спроби приручити диких тварин. Виник найдавніший транспорт – водний (колоди, плоти з них, човни, видовбані з стовбурів дерев).

Для мезоліту характерний високий рівень виготовлення мікролітів. З'явилися макроліти – кам'яні знаряддя для обробки дерева, зокрема сокири.

Перехідною епохою від мезоліту до неоліту був протонеоліт. Щодо умов ведення господарства цей період характеризувався виснаженням мисливських ресурсів, кризою привласнюючого і зародженням відтворюючого господарства, яке розпочалося з тваринництва. Першими прирученими тваринами були собака, бик і свиня. У цей час зародилося землеробство і виникли перші постійні поселення.

Неоліту (новому кам'яному віку) притаманне утвердження різних галузей відтворюючого господарства. Цей процес дістав назву «неолітична революція». Складовою частиною цієї епохи був мідний вік, або енеоліт, коли відтворююче господарство стало домінуючим.

Ріллю обробляли дерев'яною мотикою з кам'яним чи кістяним наконечником, пізніше – ралом. Зерно на борошно мололи кам'яними зернотерками (жорнами). Збіжжя жали кістяними або крем'яними серпами. Розводили велику і дрібну рогату худобу, коней, свиней. Розвивалося общинне ремесло. Використовувався перший штучний матеріал – кераміка. Збереглося чимало цегляного посуду, випаленого з глини, оздобленого чорним, білим та жовтим орнаментами, жіночі статуетки прародительок. Для щоденного вжитку використовували миски, не мальовані горщики сірого кольору. Зародилося прядіння і ткацтво, з'явився ткацький верстат. У неоліті остаточно завершилося формування техніки обробки каменю (шліфування, пиляння, свердління), вдосконалилися лук і стріли, з'явилися кам'яні сокири. Виник наземний транспорт – лижі, віз, сани, волокуша. Худобу використовували як тяглову силу. Наслідком неолітичної революції стала досить розвинена система обміну.

За мідним віком настав бронзовий, який охопив III–II тис. до н. е. на Стародавньому Сході а в Європі – II тис. до н. е. Визначальними рисами цього періоду були існування відтворюючого господарства, швидкий розвиток тваринництва і орного землеробства, виділення скотарських племен. Високим був рівень громадського ремесла, насамперед гончарного та бронзо-ливарного. Виникли місцеві центри металургії та обробки бронзи. Обмін набув постійного та регіонального характеру. Обмінювалися мідь, бронза, золото, бурштин, фаянс, сіль.

Перехід до виробництва заліза на межі II–I тис. до н. е. став визначальним моментом початку раннього залізного віку. У Західній Європі він поділявся на два періоди: гальштадський (900–500 рр. до н. е.) і латенський (500 р. до н. е. – початок нашої ери). Для гальштадської культури характерними були співіснування бронзових і залізних знарядь праці, перехід від мотики до сохи та плуга. У латенський період з'явилися залізні серпи, плужні лемеші, розвивалися ремесла, особливо ковальство, ювелірна справа, гончарство. На початку нашої ери на території, завойованій Римом, латенську культуру змінила так звана провінційна римська культура.

Основними ремісничими професіями були ковалі, зброярі, гончарі, будівельники. Зразки їхніх виробів знайдено у великій кількості як у

розкопаних поселеннях, так і в могильниках. Виявлено чимало ремісничих майстерень, у тому числі ковальських, гончарських, ювелірних. Серед знайдених виробів найчастіше трапляються залізні сокири, серпи, ножі, рибальські гачки, наконечники списів, стріл, бронзові пряжки, браслети, шпильки, посуд, античні прикраси, кераміка, намиста, амфори.

Удосконалення знарядь праці, розширення виробництва їх з металу, поділ виробничої сфери на сільське господарство і ремесло, виробництво додаткового продукту створили економічні умови для виникнення держав. Перші з них утворилися на Стародавньому Сході (Єгипет, Індія, Месопотамія) на зламі неоліту і бронзової доби. Отже, на ранній стадії господарства первісної доби переважало полювання, рибальство, збирання плодів. Згодом у зв'язку з удосконаленням знарядь праці (гарпуни, скребки, луки, сокири, човни, молоти, серпи, списи) почалася обробка шкур, глиняного посуду, виникло образотворче мистецтво, будівництво наземних споруд. Протягом бронзового та залізного віків відбулися великі зрушення в розвитку продуктивних сил. З'явився ткацький верстат, активніше розвивалося скотарство, а особливо землеробство. Між ними виник перший поділ праці, налагодився економічний обмін між окремими родами, общинами, племенами.

2.2. Економічний розвиток стародавніх цивілізацій

2.2.1. Особливості східного рабства

Історія стародавніх цивілізацій охоплювала період з IV тис. до н. е. до падіння Західної Римської імперії у V ст. н. е. Склалися два типи господарської організації – східне і античне рабство. Проте їм були властиві спільні риси: ручна технологія з індивідуальними та спільними знаряддями праці, провідна роль землеробства і натурального господарства, позаекономічний примус як засіб організації та привласнення суспільної праці.

Східне рабство виникло в IV тис. до н.е. в Стародавньому Єгипті. Вигідне стратегічне та географічне положення сприяло його політичному та економічному розвитку. Зокрема, швидко розвивалося землеробство на високоврожайних, поливних землях долини Нілу. Другою важливою галуззю господарства було тваринництво, яке відтіснило мисливство. Єгиптяни винайшли соху, навчилися виливати з міді ножі, сокири, наконечники стріл, посуд. Проте найбільшим їхнім господарським досягненням стала зрошувальна система землеробства. Заболочена, непридатна для життя долина Нілу у III тис. до н. е. перетворилася на квітучий оазис, коли Верхнє і Нижнє царства об'єдналися в єдину державу. Побудувати цей гідротехнічний комплекс, підтримувати його, давати надлишки сільськогосподарської продукції могли тільки великі вільні сільські громади.

Поступово фараони, жерці, державні чиновники присвоїли общинні землі, перетворивши вільних селян на залежних від себе виробників. Згодом стародавні єгиптяни навчилися виплавляти бронзові вироби, виробляти тонке льняне полотно, прикраси із золота і срібла. Особливо високого рівня розвитку досягла обробка каменю. І сьогодні дивують своєю величиною і таємничістю єгипетські піраміди.

Оскільки на півночі Єгипту переважало тваринництво, а на півдні землеробство, то між цими областями виникла жвава торгівля. У ринкові відносини втягнулися Синайський півострів, Нубія та Лівія, які були завойовані Єгиптом. Купці торгували золотом, сріблом, міддю, оловом, шкірами, слоновою кісткою, деревиною. У країні існували рабські ринки, де вільно купували і продавали невільників. Найбільшими рабовласниками були фараони, які привозили полонених із завойованих країн. Однак головною продуктивною силою були селяни – члени громад. Рабів їхні власники використовували як слуг, хоча великої різниці між селянами-общинниками та рабами не було. Перші могли потрапити в боргове рабство, другим дозволяли мати сім'ї. 525 року до н. е. Єгипет завоювали перси.

До району східного рабства належало також Межиріччя (Месопотамія). Як і в Єгипті, тут Тигр і Євфрат, розливаючись, щедро удобрювали поля. Місцеві жителі, що здавна займалися хліборобством, збирали високі врожаї. Проте для цього треба було звести могутні протиповіневі греблі та інші іригаційні споруди. Найпоширенішими сільськогосподарськими культурами тут були ячмінь, просо, льон, горох, цибуля, часник, огірки, виноград, фігові, фінікові дерева, яблуні. Зростання сільськогосподарського виробництва стимулювало розвиток ремесел та торгівлі. Основне населення – селяни, які, втративши власність на землю, працювали за частку врожаю на храмові господарства. З ремісничих професій поширеними були каменярі, теслярі, ковалі, пекарі, металурги. Найрозвиненішими державами Межиріччя в IV–III тис. до н. е. були Шумер, Ур, Ніппур, Урук та ін.

У III тис. до н. е. рабів у Шумері було небагато, їхній статус – патріархальне рабство, тобто вони мали право заводити сім'ї і навіть викупити себе з неволі. У кінці III тис. до н. е. в Месопотамії утворилося могутнє централізоване Вавилонське царство. Найбільшого розквіту воно досягло за царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.). Як і в Месопотамії в цілому, головною галуззю господарства вавилонян було землеробство. За Хаммурапі будувалися грандіозні канали. Як свідчить його кодекс, у той час існувало рабство, що трималося на війнах і боргах. Однак переважну частку сільськогосподарської продукції виробляли вільні селянські общини. Значного розвитку набула зовнішня та внутрішня торгівля. Вавилонські купці вивозили фініки, інжир, зерно, вовну, ремісничі вироби, а ввозили рабів, предмети розкоші, ліс, метали, камінь. Існувало лихварство.

Економіка східного рабства характерна і для Стародавньої Індії та Китаю. Уже в IV тис. до н. е. в долині Інду зародилося зрошуване землеробство, розвивалося тваринництво. Виникли ремісничі міста, торгівля. Знаряддя праці виготовлялися як з металу (міді, бронзи), так і з каменю. Гончарі славилися своїми глиняними виробами, ткачі – бавовняними тканинами. Вторгнення завойовників на деякий час загальмувало господарську діяльність місцевих жителів. Тільки в II–I тис. до н. е. спостерігалось швидке піднесення економіки Індо-Ганзької долини. Використовуючи залізні знаряддя праці, землероби на зрошуваних полях збирали два врожаї на рік цукрової тростини, пшениці,

проса, льону, бавовнику, рису. Високого рівня розвитку досягли ремесла – ковальство, ткацтво, гончарство, ювелірна справа тощо. Цілі райони Індії включилися в обмінну торгівлю. Кашмір торгував вовною, Гімалаї – золотом, Пенджаб – кіньми, південь – дорогоцінними каменями, схід – слонами. З'явилися купці-професіонали, в тому числі лихварі. Грошовий обіг був нерозвинений, та й справжні монети з'явилися у формі шматочків срібла з печаткою лише у V ст. до н. е. Рабство мало патріархальний характер, сільська община зберігала панівне становище в економіці країни. Особливості східного рабства можна узагальнити так.

1. Воно не володіло суспільним виробництвом. Головна сфера економічного життя – сільське господарство, залишилося поза рабовласницьким виробництвом. Лише частково праця рабів використовувалася для обробки ґрунту, особливо в системі царського і храмового господарства.

2. Раби належали в основному державі. Головними джерелами рабства були війни, піратство, боргове рабство.

3. Використання рабської праці було однобоким і непродуктивним. Рабів використовували для обслуговування рабовласників, вони брали участь у будівництві пірамід, каналів тощо.

4. Східне рабство не було класичним, у ньому перепліталися громадські та рабовласницькі елементи.

2.2.2. Господарство Стародавньої Греції

Криза рабовласництва на Близькому Сході призвела до занепаду Вавилонського царства і Єгипту, які стали жертвою персидських завоювань. Однак цей режим відроджується в нових країнах Середземномор'я, куди поступово перемістилися центри Стародавнього світу. Це виявилось в економічному піднесенні Греції та Риму.

У світовій історії розпочався новий період, відомий під умовною назвою античний (лат. *antiquus* – давній). Хронологічно він охоплював першу половину I тис. до н. е.–першу половину I тис. н. е. У період античності рабовласництво досягло повного розквіту. Переважало боргове рабство, була знищена община, використання рабської праці стало більш різнобічним і продуктивним. Рабство перетворилося на класичне.

У I тис. до н. е. біля Греції життя звело народи трьох континентів – Європи, Азії та Африки, і це сприяло взаємодії різних культур. У тих умовах важливе значення мали фактори географічного характеру. З стародавніх часів торгові шляхи проходили Середземним, Егейським, Мармуровим і Чорним морями. Вони були спрямовані на Північ, у басейни Дніпра, Дунаю, Дону. У Греції були зручні бухти, природні багатства, будівельні матеріали. Це сприяло ранньому розвитку ремесла і торгівлі. Греки стали ремісниками і крамарями в період, коли народи інших країн ще займалися полюванням, скотарством або, у кращому випадку, землеробством.

Численні маленькі острови, розділені гірськими хребтами, прибережні площі родючих земель на материку, численні затоки і гавані визначали відокремленість життя кожної общини, її економічну автономію. Через це

антична громада, на відміну від сільської східної громади, виступала в основному як місто. Вона була окремою державою (місто-держава по-грецьки – поліс), у якій повноправними були лише землевласники.

Населення концентрувалося у містах. Вперше у світовій історії місто витіснило і підпорядкувало собі село. Тут не вистачало зерна власного виробництва, тому сільське господарство було другорядним, місто експлуатувало село.

У VIII – VI ст. до н. е. прогрес у землеробстві привів до відокремлення ремесла від сільського господарства та розвитку торгівлі між окремими районами Греції. Розвиток обміну зумовив появу грошей, торгового капіталу, купців. Греки виплавляли залізо та інші метали. Розвивалося будівництво жител, ткацтво, кораблебудування. У спеціальних майстернях по всій країні виготовляли кераміку. Продуктивність виробництва досягла значних успіхів. Зростали міста. У VII–VI ст. до н. е. нові споруди будувалися з каменю, а не з дерева, як раніше.

Повільніше розвивалося сільське господарство, у якому панувало двопілля. Розвиток ремесла призвів до спеціалізації виробників. З'явилися художники, різьбярі, муляри, ливарники. Окремі міста-держави стали спеціалізованими. У Мілеті виробляли тканини, у Коринфі – кераміку, панцирі. У результаті відокремлення ремесла від сільського господарства, диференціації у розвитку виробництва виникла потреба в обміні товарами. Широко застосовувалися гроші. Швидко розвивалися мореплавство і кораблебудування. Грецькі малоазіатські міста Мілет, Коринф та ряд інших стали великими центрами середземноморської торгівлі.

Бурхливий розвиток ремесла, торгівлі, сільського господарства змінив економічний базис Греції, її суспільний уклад. У сільському господарстві та ремеслі дедалі більше використовується праця рабів. Суспільство розпалося на два стани – вільних громадян і невольників. У VIII–VI ст. до н. е. формувалися грецькі рабовласницькі міста-держави, або поліси. Центром такого полісу було місто, оточене ровом. Йому належали довколишні долини чи острови. У разі війни все населення знаходило притулок у місті. Там проходили народні збори, релігійні відправи, суди, діяв ринок. Орна земля, угіддя, природні багатства, які спочатку належали громаді, згодом перейшли до родової аристократії. Серед вільних були багаті, менш заможні та зовсім бідні. Між аристократією і сільським населенням (демосом) точилася боротьба. У багатьох полісах земельній аристократії вдалося перетворити селян на рабів і примусити працювати на себе.

Найяскравішим прикладом рабовласницької держави була Спарта – наймогутніший у військовому відношенні поліс Стародавньої Греції. Він сформувався завоюванням дорійськими (спартанськими) племенами ахейських ілотів, яких вони перетворили на рабів. Згодом Спарта заволоділа всім Пелопонесом. Фізична праця була для спартанців принизливим заняттям, їхня справа – війна. Спарта була військовим табором, готовим у кожному мить рушити на ворога або на ілотів. Її господарство було відсталим, свідченням чого

можуть бути гроші – залізні пластини, які ніде, крім Пелопонесу, ніхто не приймав. Грошовий обмін не набув розвитку.

Інакше формувалися рабовласницькі держави в Аттиці, у прибережних районах Греції та в острівній частині Еллади. Високого розвитку досягли тут ремесло і торгівля. Землеробство відігравало другорядну роль. Особливо виявили себе ті рабовласники, які були тісно пов'язані з торгівлею і ремеслом (власник майстерень, купці). Вони схилили на свій бік сільське населення, яке гнобили аристократи. У нелегкій боротьбі з родовою аристократією в ряді міст перемогло демократичне управління. Найяскравішим прикладом такого полісу стала Афінівська рабовласницька держава. Територія Аттики була мало придатна для ведення сільського господарства. Тут здавна розвивалися ремесло і торгівля. Розроблялися поклади срібла, глини, мармуру.

До VIII ст. до н. е. в Афінах правила земельна аристократія, яка жорстоко гнобила вільних землеробів. За позичене зерно чи худобу брали величезний процент. За несплату його селяни потрапляли в боргове рабство. Від сваволі аристократів страждали купці та ремісники – багаті, але зовсім безправні греки. В Афінах точилася важка боротьба, яка закінчилася певним компромісом для всіх вільних греків. За реформою Солон (595 р. до н. е.) анулювалися селянські борги, заборонялося продавати афінян у рабство, а тих, які були продані, викупували. Певні пільги отримали купці і ремісники, що сприяло розвитку ремесла і торгівлі. За цими реформами сина звільняли від утримання престарілого батька, якщо останній не навчив його жодному ремеслу. Було покладено край безоглядній спекуляції аристократії земельними ділянками, обмежено їхні розміри. Заборона вивезення зерна також підживляла економічну могутність аристократів.

Важливим фактором економічного життя Стародавньої Греції була колонізація. Найінтенсивніше вона здійснювалася у VIII–VI ст. до н. е. Головна причина – гонитва за новими землями, за здобиччю, хлібом, а також зменшення чисельності населення полісів. Земельний голод у невеликих грецьких державах призвів до утворення багатьох колоній на островах архіпелагу в Егейському морі, на південному узбережжі Італії, у Сицилії, Північній Африці, на берегах Мармурового та Чорного морів. Колонії стали центрами торгівлі греків з варварами. З колоній надходили ремісничі вироби, з варварських країн – хліб, худоба, раби.

У V–IV ст. до н. е. праця рабів стала продуктивною, особливо у ремеслі. В Афінах налічувалося приблизно 365 тис. рабів і лише 90 тис. вільних. Рабів захоплювали в основному з негрецьких територій під час війн, купували на ринках. Раб коштував 167, рабиня – 135–220 драхм. Ремісники коштували дорожче. Привілейованими рабами були учителі, лікарі, поліцаї, купці. Більшість рабів працювали в копальнях, каменоломнях за мізерну їжу. Чимало їх використовували як слуг. Деяким з них, зокрема ремісникам, торговцям, дозволялося мати сім'ї. Вони сплачували рабовласнику чинш.

Були раби й державні. Наприклад, в Афінах з них складалася поліція (скіфи), їх використовували на будівництві портів, доріг, храмів. Звільнення рабів було рідкісним явищем. Становище їх у цілому було надзвичайно тяжким.

У V ст. до н. е. рабовласницьке суспільство в Греції досягло найвищого рівня розвитку, хоча економіка прогресувала дуже нерівномірно. Ремесло і торгівля розвивалися в незначній частині країни, на більшості ж територій переважали сільське господарство, землеробство і тваринництво. По всій Греції зберігалася складна форма оренди землі. У IV ст. до н. е. греки дещо удосконалили агротехнічні прийоми в землеробстві. Частково вводилося трипілля, удобрювалися вапном поля, застосовувалася борона з дерев'яними зубами, молотильна дошка тощо. З'явилися наукові трактати з сільського господарства.

Греки спеціалізувалися на вирощуванні пшениці, ячменю, розведенні садів, виноградників, оливкових гаїв. Оливкову олію використовували у харчуванні, парфумерії, для світильників. Олія була головною статтею грецького експорту. В Єгипет, Італію та Причорномор'я вивозилося вино. Приміські селяни займалися городництвом, бджільництвом. У сільському господарстві Греції кількість рабів була незначною. Ремісники працювали у невеликих майстернях по 3–12 чол. У великих майстернях кількість працюючих досягала 30–100 чол.

Примітивними інструментами раб сам виготовляв виріб від початку до кінця. У майстернях працювала також певна кількість вільних людей, переважно збіднілих селян. Окремі професії – скульптори, архітектори – користувалися особливою популярністю. Вільні ремісники працювали окремо зі своїми сім'ями. У VI ст. до н. е. центром грецького ремесла стали Афіни, куди стікалися ремісники-іноземці, багато рабів.

Значне місце в господарстві Греції займало виплавляння металів. У рудниках, що іноді мали глибину до 100 м, добували руду примітивними знаряддями. Там працювали тільки раби. У Лавріоні тисячі рабів добували срібло. Із металів (срібла, золота, міді) виробляли прикраси, посуд тощо. Надзвичайною якістю славилася грецька кераміка (черепиця, посуд). Ці вироби експортувалися в інші країни. Славилися й грецькі тканини, які виготовляли вільні жінки і рабині.

Військова могутність Афін призвела до розвитку кораблебудування, яким керувала держава. На корабельнях працювали переважно раби. Лише спеціальні роботи доручалися висококваліфікованим вільним ремісникам – грекам та іноземцям (метекам). Широкого розвитку набули в грецьких містах грошовий обіг і товарне виробництво. Його центрами були Мілет, Коринф, Халікс (о. Евбея), о. Егіна. Останній став центром торгівлі зі Сходом. Після пелопонеських війн (431–404 рр. до н. е.) центральне місце у грецькій торгівлі займали Афіни. Пірей став центром середземноморської торгівлі, транзитною базою між різними регіонами. Раби були одним з найважливіших видів афінського імпорту.

Зовнішня морська торгівля, на відміну від внутрішньої, набула значного розвитку. Товари у паках на ослах і мулах доставлялися з великими труднощами. Відсутність доріг, пересічена місцевість звели між острівну сухопутну торгівлю нанівець. Набули поширення ярмарки, які влаштовували на ринкових площах міст. Зовнішня торгівля перебувала в руках купців, які були одночасно власниками кораблів та їхніми капітанами. Держава намагалася регулювати ціни, але торгівля здебільшого була вільною.

Оскільки розвивалося товарне виробництво, економіка Греції зміцнювалася. Грошовий обмін провадили лихварі, які мали обмінні магазини – трапези. У Греції було стільки видів монет, скільки і міст-полісів. Це ускладнювало обмін і торгівлю. Тому трапезити застосовували багатоготівкові розрахунки. Поступово вони перетворювалися на банкірів, які приймали вклади і видавали їх на товари, які купував вкладник. Банкіри були також посередниками при торгових операціях. Подібні банківські операції здійснювали і храми, куди надходили багатства у вигляді пожертвувань віруючих.

Раби виконували тяжку фізичну роботу. Для вільних людей це вважалося ганьбою, через що спочатку експлуатація рабів у Греції сприяла досягненню високого економічного і культурного рівня. Однак технічні можливості рабоволодіння швидко вичерпали себе. Раби не хотіли удосконалювати знаряддя праці, які були для них знаряддями тортур, а вільні надавали перевагу заняттям політикою, філософією, фізичними вправами.

Нескінченні війни між грецькими містами, боротьба між демосом і аристократією, рабами і рабовласниками паралізували економічне життя країни – сільське господарство, ремесла, торгівлю.

У 338 р. до н. е. Грецію завоювала Македонія, а в II ст. до н. е. Балканський півострів став легкою здобиччю Римської рабовласницької держави.

2.2.3. Античний Рим: економічні причини розквіту і занепаду

Історія Риму – яскрава сторінка розквіту і загибелі рабовласницького господарства у своїй класичній формі. Його еволюція відповідала трьом етапам розвитку Римської держави: перший (VIII–VI ст. до н. е.) – царський; другий (509–31 рр. до н. е.) – республіканський; третій (31 р. до н. е. – 476 р. н. е.) – імператорський. Перший період – це епоха переходу різних племен Апеннінського півострова від родової общини до рабовласництва. Першими цей процес здійснили етруски (IX–IV ст. до н. е.). В економічному житті стародавньої Італії вирішальна роль належала землеробству. Землю обробляли плугом, використовували волів, коней. Етруски культивували пшеницю, виноград, оливки, льон, відгодовували стада свиней. Високого рівня розвитку досягли ремесла, особливо керамічне, залізобобне, а також будівництво з каменю. Торгували з Південною Італією, Сицилією, Афінами, Карфагеном. З середини V ст. до н. е. карбували монети. У VII–VI ст. до н. е. відбувався розклад родового ладу, в етрусському суспільстві формувалися рабовласницькі відносини. Однак історія їх утвердження пов'язана не з етрусками, які не

зберегли свого панування, а з розвитком римської общини на території Лації. Період VIII–VI ст. до н. е. в історії господарства Риму був переходом від родової до сусідської общини, їй був притаманний дуалізм, оскільки патриціанські сім'ї (римських громадян) мали у своїй власності 2 югери (0,5 га) землі, володіли ділянками громадської землі, вели окреме господарство. Соціальний розвиток визначався відносинами між патриціями і плебеями, походження останніх досі ще не з'ясовано. Вони не мали політичних і громадянських прав, але володіли землею на правах приватної власності. Майнова диференціація серед римлян зумовила появу інших залежних людей – клієнтів.

Розвиток матеріальної культури, інтенсивне руйнування громадського землеволодіння і утвердження приватної власності, загострення протиріч між патриціями, які захопили значну частину громадських земель, плебеями і клієнтами зумовили розклад громади. Протягом VI–III ст. до н. е. у Стародавньому Римі склалося рабовласницьке суспільство. Рабство мало патріархальний характер, було переважно домашнім, борговим, спадковим. Головною виробничою силою залишалось вільне населення.

Реформи царя Сервія Тулія (середина VI ст. до н. е.) остаточно знищили пережитки родового ладу, поділивши римські населення на шість категорій не за рядовими, а за майновими ознаками. Розгорнулася боротьба за землю, в ході якої сформувалося велике землеволодіння. «Закони XII таблиць» (середина V ст. до н. е.) захищали приватну власність, економічні та політичні права рабовласників, юридичне закріплювали інститут клаєнтелі (боргове рабство), зменшуваний рівень позикового процента. У другій половині IV ст. до н. е. були спроби обмежити захоплення громадських земель встановити верхню межу володіння землею 500 югерів (125 га) і норму для випасання худоби (100 голів великої та 500 дрібної). На початку IV ст. до н. е. римські громадяни були звільнені від боргового рабства.

Становленню і утвердженню рабовласницьких відносин сприяла територіальна експансія, яку вела Римська Республіка. До середини III ст. до н. е. була захоплена вся територія сучасної Італії. У I ст. до н. е. Рим перетворився на світову державу від Атлантичного океану на Заході до Тигру і Євфрату на Сході.

Період розквіту рабовласницького господарства припав на II–I ст. до н. е. Воно набуло класичних форм. Економічне піднесення тривало перші два століття н. е. Рабам належала роль основної виробничої сили, їхня праця використовувалася в усіх галузях господарства. Раби поділялися на міських і сільськогосподарських. Перші – слуги, ремісники, вчителі, управителі, медики – використовувалися в домашньому господарстві. Багато рабів працювали в ремісничих майстернях, копальнях, каменоломнях, але переважна частина – в сільському господарстві. Джерелами рабства були війни, піратство, а в неіталійських володіннях Риму – також борги. Міжнародним центром работоргівлі був о. Делос, де щоденно продавали до 10 тис. рабів. Рабами були

іноземці, римське право забороняло перетворювати громадян своєї республіки на рабів. Переважало приватне рабовласництво, державне було незначним.

Римська держава вважалася юридичним власником землі. Роздавання її у приватну власність здійснювалося поступово. Володіння землею було почесним привілеєм senatorів (nobілів), прибутки яких йшли переважно від землі. Землю намагалися придбати також вершники – багатії, які займалися торгівлею, відкупам, лихварством. Вони купували і орендували ділянки землі у держави. Головною формою рабовласницького господарства була вілла – маєток площею 25–100 га землі, яку обробляли 50–60 рабів.

Внаслідок концентрації землі, дешевої рабської сили сформувалися латифундії з десятками тисяч гектарів землі та великою кількістю рабів. Характер і роль дрібного селянського господарства змінювалися на різних етапах розвитку Римської держави. Існування його зумовлювалося натурально-господарськими відносинами, необхідністю збереження вільного селянина як воїна та платника податків. Територія імперії розширювалася за рахунок країн, серед населення яких переважали дрібні власники або залежні землероби. З утвердженням рабської праці дрібні власники розорявалися, йшли до міста, передусім до Риму, перетворюючись на пауперів або на свиту senatorів і багатіїв. Територіальні завоювання призвели до експропріації землі в колоніях, яка оголошувалася державним багатством, роздавалася nobілям, продавалася вершникам, здавалася в оренду. У багатьох місцях утворювалися колонії, де землі отримували ветерани і римська біднота.

Боротьба за землю була важливою ознакою економічного розвитку Риму. З'явилися аграрні проекти, які обмежували захоплення державних земель, але вони були безрезультатними.

Економіка засновувалася на багатогалузевому сільському господарстві. В Італії провідна роль належала виноградарству, городництву, вирощуванню маслин. Самостійними галузями були тваринництво і птахівництво. Збирали досить високі врожаї пшениці. Виникли сальтуси – спеціалізовані латифундії.

У ранній період римської історії землероби користувалися примітивними знаряддями праці – плугом без колісниці, дерев'яною бороною, мотикою, серпом, косою, граблями, вилами, лопатами. Існувало трипілля. Тяговою силою були воли. Молотили за допомогою ослів або коней, проганяючи їх по снопах на утрамбованому току. Згодом з'явилася молотильна дошка, яку волочили по колосках. Для отримання борошна застосовували ступу або зернотерку. Згодом мололи зерно жорнами, руками або силою волів чи ослів.

Поля удобрювали органічними добривами та попелом із спаленої соломи. Із зернових вирощували ячмінь, пшеницю, просо, овес, полбу (різновид пшениці), з технічних – льон, коноплю. У великій кількості насаджували виноград, оливкові гаї, маслини, садили квасолю, сочевицю, боби, часник, цибулю, капусту, моркву, редьку, дині, буряки. З фруктових дерев найбільш поширеними були різні сорти яблунь, груш, слив, фіг (інжиру). Тваринництво було важливою складовою частиною римського сільського господарства. Розводили коней, велику рогату худобу, кіз, овець, свиней, птицю.

Кінець республіки (I ст. до н. е.) – це період руйнівних громадянських війн, занепаду сільського господарства, особливо в Італії. Проте вже в I–III ст. н. е. воно не тільки пододало занепад, а й досягло свого найвищого рівня розвитку. Відбулися позитивні зміни в агротехніці. Розширювалися посівні площі. Удосконалювалися коса, серп, борона зубами. У I ст. н. е. почали використовувати жатку з широким захватом, колісний плуг, мінеральні добрива, водяний млин. Посіви прополювали і підгортали. Застосовувалося штучне зрошення. Іригаційна система давала можливість збирати два – три урожаї на рік. Розвивалася техніка садіння, підживлення, прищеплення. У Римі існували закони, які зобов'язували власників вести правильний обробіток землі. Якщо землероб два роки не обробляв свого поля, він його втрачав. Розвивалася агротехнічна наука. У землеробстві й тваринництві були вироблені рекомендації щодо організації виробництва та кількості робочих рук.

У I–II ст. н. е. розпочалися зміни в організації виробництва у володіннях великих землевласників. Латифундії поділялися на невеликі ділянки (парцели), які надавалися в оренду колонам – дрібним землеробам. Вони були вільними громадянами і потрапляли в поземельну залежність від власника землі за угодою, що ліквідовувалася за бажанням однієї з сторін. Крім дрібної оренди поширилися велика оренда на емфітевтичному праві (довго- і вічнострокова), прекарій – умовне землеволодіння, коли земля надавалася на строк, визначений її власником. Виникли рентні відносини у вигляді натуральних і грошових платежів, відробітків. Особливо поширився колонат в імперських сальтусах. Колони віддавали одну третину врожаю і відробляли шість днів панщини, виконували державні повинності, платили податки.

Рабам, які займалися ремеслом або комерційною діяльністю за дорученням рабовласників, почали надавати пекуліум – майно, яким раб міг розпоряджатися, укласти на його основі господарські угоди. Поступово відносини пекуліуму поширилися в сільському господарстві. Поряд з вільними селянами-орендарями в маєтках землевласників з'явилися раби, які обробляли наділи землі і платили ренту. Хоча вони не могли вільно розпоряджатися пекуліумом, однак у них з'явилася заінтересованість у результатах своєї праці. Зросла чисельність вільновідпущеників (лібертинів), які займалися ремеслом і торгівлею.

Знаменитий римський письменник, власник вілли Луцій Колумелла у трактаті «Про сільське господарство» виклав раціональні способи ведення господарства на селі. На його думку, великі латифундії нерентабельні, оскільки засновані на праці рабів. Він був переконаний, що «раби пасуть недбало худобу, погано орють землю..., крадуть зерно..., від інших злодіїв його не охороняють». Раціонально, за його словами, може розвиватися лише такий маєток (вілла), у якому основними виробниками є колони чи вільно відпущеники, які мають власні сім'ї та заінтересовані у результатах своєї праці. Колумелла закликав господарів «ласкаво» ставитися до робітників, які працюють у їхніх господарствах, всіляко підтримувати і заохочувати їх до праці, добре харчувати, забезпечувати теплими приміщеннями, добрим одягом і

оберігати їх, не тільки купувати рабів на ринках, а й здійснювати відтворення їх за рахунок природного приросту з сімей управителів та інших слуг рабовласників, багатодітним матерям надавати свободу. Він пропонував роздати землю колонам в оренду.

У II ст. до н.е. – II ст. н.е. високотоварними були маєтки, що спеціалізувалися на вирощуванні однієї культури, призначеної для ринку. Рентабельними були латифундії та сальтуси, що вирощували різні культури. Натуральний і товарний характер виробництва тісно перепліталися. Найефективнішою була рабська праця в сільськогосподарських віллах середнього розміру, їхні власники намагалися раціоналізувати процеси виробництва. Для цього рабів вчили різних спеціальностей. Лише в сільському господарстві їх налічувалося понад 40. За старанність рабовласники нагороджували своїх рабів: відпускали на волю, залучали до адміністративно-управлінського персоналу, допомагали відкривати власні майстерні та крамниці.

Значних успіхів було досягнуто в ремеслі. Вже у царську епоху (VI–V ст. до н.е.) ремісники відзначалися високим професіоналізмом. Про це, зокрема, свідчать розкопані фортеці, міські мури, каналізація, водопроводи, іригаційні системи. Будувалися храми, стіни яких оздоблювали фресками. Прокладалися дороги, масово вироблялася зброя (шоломи, щити, панцирі, мечі), транспортні засоби, предмети побуту, сільськогосподарський інвентар. Є відомості про утворення ремісничих спілок за професіями. Більшість працюючих людей у майстернях були вільними. Рабська праця використовувалася в майстернях побічно як некваліфікована, чорнова.

З I ст. до н. е. в ремеслі відбулися глибокі структурні зміни. Подолавши економічну і політичну кризи, які були спричинені затяжними громадянськими війнами, римляни, заволодівши всім Середземномор'ям, розпочали небачене до того будівництво громадських споруд (Колізей в Римі), розкішних палаців знаті, лазень, водогонів. Шосейні шляхи, що зв'язували Рим з районами Італії, збереглися до наших днів. Розвивалося суднобудування. На найвищу ступінь піднялася технологія виливання предметів з бронзи та благородних металів, різьблення по мармуру і базальту. Ремесло мало галузеву та географічну спеціалізацію. Місто Капуя перетворилося на центральну майстерню з випуску світильників, інших побутових виробів для всієї Римської держави. Керамікою славився Аррецій, особливо мистецьки розмальованим посудом. Міста Мілан, Падуя, Парма випускали покрівельну черепицю, грубий посуд, вовняні тканини. Компанійські міста займалися скляним виробництвом. У Римі переважало шкіряне і текстильне виробництво.

Розкопки Помпеї, яка, як відомо, була засипана вулканічним попелом Везувію у 79 р. н.е., дають реальне уявлення про ремісничу справу римських міст. Майже при кожному домі була невелика майстерня, де виготовляли вовняні тканини, лампи з бронзи і глини, предмети із заліза і скла, найрізноманітніші інструменти – хірургічні, ковальські, столярні, слюсарні,

ваги тощо. Там же розкопками виявлено ювелірні, парфумерні, скульптурні майстерні. У них поряд з вільними працювали раби.

Характерною особливістю римського ремесла було об'єднання в колегії за професіями. Вони мало займалися виробничими питаннями. Члени їх робили внески на загальні потреби, влаштовували свята. У кожній колегії був свій бог-покровитель.

Процвітання ремесла в Італії тривало недовго. З II–III ст. н. е. провінції перевершили в ремісничій майстерності ремісників з Апеннінського півострова. Італійські майстерні деградували, припиняли свою діяльність. Провінційні ж, створені за подобою італійських, які виробляли аналогічну продукцію, навпаки, процвітали. Це було пов'язано з багатокладним, складним механізмом римського господарства, труднощами перевезення готової продукції, з наявністю у провінціях дешевої сировини і робочої сили. В Єгипті та Фінікії успішно діяли майстерні з випуску кольорового скла та художніх виробів з нього. Мала Азія продукувала неперевершені шовкові тканини на льняній підкладці, їх купували не тільки в Римській імперії, а й далеко за її межами. В Іспанії, Галлії (Франція), Іллірії (Балканський півострів) знайдено олово, залізо, інші корисні копалини. З них виготовляли водогінні труби, зброю, ювелірні вироби. У II ст. н. е. Галлія стала однією з найрозвиненіших провінцій. Ремесла процвітали тут по всій країні. Галлію по праву називали "майстернею Європи". Поширилися скляний, латунно-бронзовий, залізний, олов'яний, керамічний, ювелірний промисли. Галлія також успішно конкурувала з Італією у випуску кераміки, вовняних тканин. Ці високоякісні товари були дешевими, отже, користувалися попитом на ринках імперії і в суміжних з нею землях, у тому числі в південних регіонах України. Розвиток ремесла у провінціях призвів до розорення італійських конкурентів.

У Римській державі промисловою одиницею була майстерня. Великі виробництва, на яких працювало 100 і більше осіб, були великою рідкістю. Переважали майстерні з 4–10 робітниками. Власник майстерні, як правило, був вільною людиною. У нього працювало один – два вільновідпущених і кілька рабів. Лише на державних копальнях нараховувалося десятки і сотні рабів.

Однак на відміну від Греції в Римській імперії заняття ремеслом не було престижним. Воно вважалося справою рабів і бідних. Великі капітали не йшли у промисловість. Панувала ручна техніка.

Широкого розвитку набула торгівля. Вона приносила більше прибутків, ніж промисловість. Спочатку склався внутрішній ринок. Виробник сам продавав товар. У центрі міста, на форумі, через кожні вісім днів відбувався базар. Селяни продавали свою продукцію, купували потрібні для господарства ремісничі вироби. З часом у Римі виникли спеціалізовані ринки, на яких торгували овочами, фруктами, худобою, сіном тощо. Така сама торгівля велась у всіх містах Італії. Сформувалися великі центри внутрішньої торгівлі – ярмарки, на які з'їжджалися купці з багатьох міст та регіонів Італії. Для того щоб торгівля проходила ефективніше, ярмарки влаштовували до великих релігійних свят – бога Юпітера, богині Діани, на які сходилися тисячі людей.

Зовнішня торгівля в царський період у Римській державі була слабо розвинена. Рим до III ст. до н. е. не був морською державою, не мав власного флоту. Завдяки дружнім зв'язкам з Етрусією в VI–V ст. до н. е. Рим налагодив торгівлі взаємозв'язки з Карфагеном та іншими сусідніми містами. За республіканського правління, коли етруски втратили політичну незалежність, римська зовнішня торгівля занепала. Розвитку торгівлі сприяли об'єднання Середземномор'я під владою Риму, спеціалізація і товаризація господарства, географічний поділ праці, успіхи в кораблебудуванні та будівництві доріг. Інтенсивною була морська і караванна торгівля з провінціями. З Сирії привозили дорогі тканини, скло, ювелірні вироби, з Єгипту – льняні тканини, пшеницю, папірус, з Північної Африки – пшеницю, диких звірів, слонову кістку, золото, з Іспанії – золото, срібло, олово, залізо, мідь, з Галлії – виноград, вино, кераміку, з Дальмації – дерево, з Германії, Панонії, Британії – рабів.

У зовнішній торгівлі найбільшим партнером Риму стала Індія. Як писав у «Природничій історії» Пліній Старший (I ст. н. е.), щороку римські купці привозили з Індії товарів на 50 млн сестерціїв. На таку саму суму закуповували предмети розкоші у Китаї та Аравії. У Римі ці товари коштували у 100 разів дорожче, ніж на ринках Сходу, отже, «розкіші жінки», за словами Плінія, обходилися державі недешево. Рим налагодив торгівлю з Індією завдяки відкритому морському шляху з Червоного моря до півострова Індостан.

Економічні зв'язки Риму з Китаєм здійснювалися у складних умовах. Небезпечні напади парф'ян і персів, що контролювали трансконтинентальні торгові караванні шляхи в межиріччі Тигру і Єфрату, робили неможливими безпосередні контакти. Тільки в кінці I – на початку II ст. н. е. римсько-китайська торгівля налагодилася під безпосереднім керівництвом греків та сирійців.

Поступово римські купці проникли на північ Європи, завозячи свої товари як морським шляхом через Північне і Балтійське моря, так і річками Везирем, Рейном та Віолою. На берегах Балтійського моря, у Швеції археологи знайшли багато римських монет, керамічних та металевих виробів галльського походження. Після завоювання Римом Дакії (Румунії) в III–IV ст. н. е. в обмін з ним втягуються народи Причорномор'я, в тому числі південні регіони України, Придністров'я. Найбільше скарбів римських монет, ювелірних виробів, речей римського виробництва належать до періоду раннього заліза в Україні (Черняхівська культура).

В Італії існувало професійне купецтво, переважно зі стану вершників. До утворення імперії зовнішня торгівля Риму була посередницькою і не могла конкурувати з грецькою. За час існування імперії греків поступово відтіснили з торгівлі. В оптову торгівлю вкладалися значні капітали. Через підставних осіб у ній брали участь римські патриції. Купці об'єднувалися в колегії, які мали кошти, кораблі, агентів у провінціях.

Першим засобом оплати в Римі, як і у багатьох інших народів, була худоба. Оскільки цей обмінний еквівалент був надто громіздкий, його замінили куском міді у такому співвідношенні: один віл дорівнював 10 вівцям або 100

фунтам міді. Така грошова одиниця існувала в Римі до IV ст. до н. е. Згодом римляни, наслідуючи греків, почали відливати мідні монети відповідної маси. Однофунтову монету називали ассом, 1/2 фунта – сомісом, 1/12 – унцією. Поряд з цими грошовими знаками застосовувалися срібні монети драхми грецької чеканки з римською печаткою. Римський срібний денарій вартістю 10 ассів з'явився в III ст. до н. е. Найбільш ходовою одиницею був сестерцій, що дорівнював 2,5 асса. У період імперії в обігу були золоті монети – ауриси в I, соліди – в IV ст. н. е.

Подальшого розвитку і певної правової регламентації набула банківська справа. Рим став світовим центром грошових операцій, торгових угод, світовою біржею. Римські банкіри-аргентарії виступали як торгові посередники, маклери, здійснювали всі грошові операції, використовуючи чеки, переказні векселі, безготівкові, поточні, активні, пасивні рахунки. Міняльні контори створювалися державою і здавалися в оренду. Розвивався лихварський капітал. Позиковий процент був великий: 6–48 % згідно із законом, а фактично – значно більший.

Банкіри брали безпосередню участь і в торгових операціях. Створюючи фінансові організації, вони наживалися на міжнародній торгівлі. Неконтрольованому лихварському капіталу настав кінець за Юлія Цезаря та Августа (I ст. до н. е. – I ст. н. е.). Вони реорганізували управління провінціями, звівши до мінімуму діяльність відкупщиків. У цілому ж Рим вів з провінціями пасивну торгівлю, тобто з Італії вивозили товарів значно менше, ніж ввозили. Найбільшим споживачем імпортованих виробів був Рим, населення якого становило за імперії один мільйон осіб.

Товарно-грошові відносини досягли найвищого рівня розвитку в I–II ст. н. е. Вони стали невід'ємною частиною бюджету римського громадянства. Гроші були потрібні знаті, орендарям-управителям державних і приватних ділянок землі, власникам майстерень, вільновідпущеним, окремим рабам, що одержували право продавати свою працю, заплативши грошовий чинш своєму господареві. Збиралися грошові податки з усіх верств населення. Це стимулювало лихварство, товарне виробництво, що ґрунтувалося на праці вільних громадян і рабів, особливо тих, які мали досконалу кваліфікацію як у сільському господарстві, так і в ремеслі.

Фінансова система Риму була заснована на експлуатації колоній. Римські громадяни користувалися податковим імунітетом. Податки (поземельний і подушний) у провінціях віддавалися на відкуп публіканам, які збирали податків у три-чотири рази більше норми. Недоїмники ставали боржниками лихварів або їх продавали в рабство. Не завжди відкупники могли відразу внести в державну скарбницю відповідну суму грошей, тому вони об'єднувалися у своєрідні компанії, сплачуючи членські внески. Так формувалися багаті «акціонерні» спілки з чималим фінансовим апаратом, накопичуючи на цьому величезні капітали.

У науковій літературі питання про причини піднесення античного Риму є дискусійним. Прихильники монархічного напрямку вбачають їх у

дисциплінованості римлян, їхньому спільному підпорядкуванні начальству. Інші вчені, перебільшуючи роль війн, доводять, що Рим розквітнув у результаті зовнішніх завоювань. Переважає точка зору, що в економічному піднесенні Італії вирішальне значення мали внутрішні фактори: швидке розшарування громади, прогрес матеріальної культури, республіканська система політичного ладу. Експансії рабовласництва сприяли великі римські завоювання, оскільки культурна спадщина народів Середземномор'я збагатила античну Італію. Експлуатація рабів стала головним джерелом багатства. Велике значення мало пограбування колоній, що набуло систематичного характеру у фіскальній, торговій, лихварській сферах.

У добу пізньої Римської імперії (III–V ст. н. е.) господарство занепало і прийшло до кризового стану. Перші ознаки кризи виявилися після повстання Спартака в I ст. до н. е. і протягом наступних століть вони поглиблювалися. Причиною кризи було загострення суперечностей рабовласницького суспільства. Дешева рабська праця не стимулювала технічний прогрес. Контроль за працею рабів у латифундіях був утруднений, що призводило до зниження продуктивності праці. Витіснення з економічного життя невеликих власників підривало господарські засади держави, її військову могутність. Зазнала краху завойовницька політика Риму, внаслідок чого припинилося регулярне поповнення господарства рабами. Ціни на них зросли, використання стало нерентабельним. Збільшення паразитичних елементів з вільного населення, насамперед з міського плебсу, потребувало додаткових витрат держави, що зумовлювало посилення податкового гніту.

Криза рабовласницького господарства в аграрному виробництві виявилася у зменшенні площі оброблюваних земель, нерентабельності вілл та латифундій, поширенні екстенсивних форм ведення господарства, його застої. Обмежувалася абсолютна власність рабовласника над рабами. Заборонялося їх вбивати, передавати сільських рабів без землі. Раби дістали право церковного захисту.

Зросло значення невеликих господарств. Колонадні стосунки стали переважаючими. Змінився статус колонів: він став спадковим, не обумовлювався угодою, належність до колонів була юридично оформлена конституціями імператорів, їх прикріпили до землі, заборонивши покидати помістя, не могли відчужувати без землі, утікачів повертали рабовласникам. Як і раніше, колони платили ренту власнику землі, державні поземельні та подушні податки, виконували різні повинності. Держава надавала рабовласникам певні адміністративні, судові, фіскальні права щодо колонів. Отже, вони поступово ставали «рабами землі», перетворюючись не тільки на поземельне, а й особисто, судово-адміністративно залежних від власників землі, їхнє становище зближувалося з рабами, наділеними землею. Так звані квазіколони вели самостійне господарство, в певних межах розпоряджалися своїм майном, їх не могли відчужувати без землі.

Занепала невелика оренда. За своїм статусом вона наблизилася до колонату і прекаріїв. Останні стали переважно позитивними, оформлялися

письмово, зазначалися платежі власнику землі. Поземельних відносин набув інститут патронату. За часів Республіки він полягав у добровільному входженні громадян під покровительство знатних осіб. У пізній Римській імперії патронат став формою залежності невеликих власників. Отримуючи покровительство великих землевласників, вони втрачали право власності на землю, ставали прекарістами або колонами у володіннях покровителя-патрона. Під патронат віддавалися також раби, біглі колони, люди без майна.

Використовувалася наймана праця, але поступово робітники потрапляли в особисту залежність від землевласника. Вільних селян в Італії зберігалось небагато. У провінції їхня господарська роль була більш значною. Держава приймала закони на захист дрібного землевласника – платника податків і воїна, але інститути прекаріїв і патронату поширилися по всій Імперії. Особливий стан становили варвари, яких як полонених оселяли на римській території, для того щоб вони обробляли землю і несли військову службу.

Економічний занепад охопив також ремесло і торгівлю. Зменшилося населення міст. Ремісники і купці, професії яких стали спадковими, закріплювалися за колегами, державні замовлення для них стали обов'язковими. Ремесла поступово переміщувалися з міст у села. Ремісничі майстерні виникали у маєтках великих землевласників. Вілли і латифундії перетворювалися на економічно замкнені господарства. Скоротилися внутрішня і зовнішня торгівля, грошовий обіг. Римська імперія втратила свою відносну економічну єдність. Посилилися суперечності між Римом і провінціями. Зросло втручання держави в господарське життя. Реформи імператорів Діоклетіана (284–305 рр.) та Константина (306–337 рр.) дещо стабілізували становище в державі.

Було реорганізовано фінансову систему. Все населення, крім громадян Риму, чиновників, пауперів, обкладалося подушним і поземельним податками. Одиницею оподаткування було ярмо (упряж волів) з певною кількістю землі залежно від її якості та вирощуваних культур. Пборами обкладали ремісників і торговців. Фіксувалися ціни на товари, заробітки ремісників. Робилися спроби упорядкувати грошовий обіг випуском повноцінної золотої та срібної монети, але вони швидко знецінилися. Держава була неспроможна регулювати економіку країни.

Отже, для господарства Римської імперії в III–V ст. н. е. визначальним стали розклад античної власності, поступова втрата рабством свого виробничого значення, натуралізація і аграризація економіки, послаблення економічних позицій міст, дестабілізація грошової системи, посилення фіскального гніту. Велике землеволодіння зберігалось, однак тенденція його розвитку полягала в зміцненні невеликого індивідуального виробництва, що стало раціональнішою формою ведення господарства. Невелика земельна власність і вільні селяни зберігалися, особливо на периферії, але вони потрапляли в різні форми залежності від великих землевласників: під патронат, ставали прекаріями, перетворювалися на колонів. Значення колонату постійно зростало.

Сформувалися рентні відносини. Розширилися господарська самостійність рабів, які отримували землю, в економічному відношенні ставали залежними колонатного типу.

У сучасній науковій літературі немає єдності в оцінці пізньоримської економіки. Деякі вчені розглядають її як феодальну. На думку інших дослідників, у надрах рабовласницького господарства виникали лише елементи феодальних стосунків.

Пізня Римська імперія переживала глибоку і всебічну кризу рабовласницького суспільства. Боротьба імператорів за престол, сепаратизм провінцій, грабіжницькі та спустошливі війни зумовили політичну нестабільність. Загострювалися соціальні суперечності. Не припинялися народні повстання. Натиск варварів постійно посилювався і загрожував романському світові. Східна і Західна частини імперії роз'єдналися щодо адміністрування та управління. Столицю було перенесено з Риму на схід у Візантію. У 476 р. н. е. Західна Римська імперія перестала існувати.

2.2.4. Господарство скіфів, грецьких і римських колоній Північного Причорномор'я

З елліно-римською історією тісно пов'язана доля народів Північного Причорномор'я. Кіммерійців, наприклад, згадує славнозвісний давньогрецький поет Гомер. Він називає їх "кобилодойцями та молокоїдами убогими", з чого видно, що основним заняттям цього великого народу, який жив у південних степах України в IX–VIII ст. до н. е., було кочове тваринництво і насамперед конярство.

Скіфи (VII ст. до н. е. – III ст. н.е.) витіснили кіммерійців у Малу Азію, зайнявши степові простори від Кубані, Дону та Дніпра до Дунаю. Про культурне і господарське життя цього племінного союзу відомо набагато більше завдяки археологічним дослідженням та писемним пам'яткам, що збереглися до наших днів. У V ст. до н. е. Скіфію описав батько давньогрецької історії Геродот. Населення він поділяв на скіфів-хліборобів, кочових скіфів і царських скіфів. Перші жили осіло, займалися сільським господарством, вирощували пшеницю, просо, сочевицю, цибулю, часник. Переважна частина їхнього врожаю йшла на продаж. Скіфи-кочівники нічого не сіяли і не орали. Вони випасали незліченні стада худоби. Царські скіфи – панівна верхівка державного об'єднання. Вони збирали данину з підлеглих племен, їхнє основне заняття – військова справа. Хоч скіфів Геродот вважав одним народом, їхній спосіб життя, господарство доводять протилежне. Імовірно, скіфів-орачів можна назвати прапредками українського народу.

Описуючи річки Скіфії, Геродот звернув увагу на те, що в Борисфені (Дніпрі) місцеві жителі ловили, потім «солили велику рибу без хребта, що зветься осетром». У гирлі річки добували сіль, якою солили виловлену рибу. Кочові скіфи жили в чотири або шестиколісних кибитках, пересуваючись степом разом з чередами худоби. У них запрягали дві або три пари волів. Зверху кибитки накривали шкурами так, що всередину не могли проникнути вітер, дощ чи сніг. Кочівники розводили табуни коней, корів, овець.

В осілих скіфів дуже рано з'явилося ремесло. Про це свідчать знахідки так званих царських курганів. На вазах зображені воїни в шкіряному одязі. Скіфи оволоділи виплавною міді та заліза. Зброярі виготовляли невеличкі мечі, дротики, наконечники списів і стріл. У могильниках археологи знаходять золоті та керамічні речі грецького виробництва. Усе це підтверджує широку торгівлю між скіфами і греками. Перші вивозили хліб, солону рибу, конопляне полотно, мед, віск, хутро, рабів, а ввозили різні вина, золото і срібло, вироби з дорогоцінних металів, зброю, тканини та інші предмети розкоші. Інтенсивний торговий обмін між Скіфією і Грецією став причиною руйнування родової общини, заміни її землеробною, зміцнення місцевої знаті, утворення державності скіфських царів.

Майже одночасно із заселенням Північного Причорномор'я кіммерійцями і скіфами там розпочалася грецька колонізація. Вона мала різні причини: перенаселення міст-полісів, соціальна і політична боротьба, посилення торгового обміну. Спочатку греки здійснювали на Чорному морі піратські набіги. Так вони знайомилися з народами, які заселяли його береги. Передумовою заснування міст-полісів була взаємовигідна торгівля чи обмін товарами. Для цього на узбережжі будували тимчасові торгові факторії. Найбільша хвиля колонізації припадала на VIII ст. до н.е., у Північне Причорномор'я – на VI ст. до н.е. На перше місце з організації грецьких колоній у басейні Чорного моря вийшло малоазійське місто Мілет. З його ініціативи виникло 75 таких поселень. Найвідоміші з них на півдні України Березаль у Дніпро-Бузькому лимані, Ольвія, Пантікапей (Керч), Тір над Дністром, Тірібака, Німфей, Кіммерик на Керченському півострові, Херсонес (Севастополь), Феодосія.

Найвищого розквіту ці міста досягли у VI–IV ст. до н.е., перетворившись на великі політичні, виробничі, культурні та торгові центри. Протягом століть домінували Ольвія, Херсонес Таврійський і Боспора Кіммерійська. Навколо них жили місцеві племена, які займалися сільським господарством. Між місцевими поселенцями і грецькими містами зростав обмін товарами. В Ольвію та інші поліси завозили хліб, худобу, шкіри, хутро, солону рибу, сіль. З міст-колоній та материкової Греції надходили металеві вироби, зброя, тканини, мармур та мармурові вироби, теракоти, предмети розкоші, витвори мистецтва.

Найпопулярнішими товарами були оливкова олія та вина, керамічна дахівка і посуд. Особлива стаття експорту грецьких міст – ювелірні вироби. Золоті та срібні вироби закуплялися багатими станами, мідні, скляні, глиняні – менш заможними. Вироби з Ольвії археологи знаходять на берегах Волги і Дністра. У цьому місті проживало понад 10 тис. мешканців. Більшість з них були ремісники. Оскільки Ольвія була незалежною державою, то випускала власні мідні та срібні гроші. Монети чеканили також Боспора, Німфей, Пантікапей, Херсонес та ін.

У V ст. до н. е. на Кримському півострові утворилося Боспорське царство, столицею якого став Пантікапей. До цієї держави у IV ст. до н. е. ввійшли Німфей, Феодосія, Таманський півострів, значна частина чорноморського

узбережжя сучасної України. Перше місце в економіці Боспорського царства займало землеробство. Ним займалися тисячі невеликих власників. Крім них сільськогосподарську продукцію постачали великі латифундії земельної аристократії, яка застосовувала працю рабів. Ці господарства вирощували переважну частину товарного зерна, яке направлялося в Грецію. Із зернових культур вивозили пшеницю, просо, ячмінь. Поле орали важким дерев'яним плугом, запряженим кількома парами волів. При обробітку землі використовували залізні мотики і серпи. Зерно перевозили і зберігали у великих глиняних діжках, мололи на зернотерках (жорнах). Боспорці займалися також городництвом, садівництвом, виноградарством. Розводили коней, корів, овець, кіз, свиней, свійську птицю. Азовське море та річки, що в нього впадають, сприяли промислому рибальству.

Населення Боспорського царства досягло успіхів і в ремеслі. При розкопках міст і селищ археологи виявили рештки гончарних печей, уламки амфор, черепиці, ужиткового і художнього посуду. У великих кількостях ремісники виготовляли металеві вироби з міді, бронзи і заліза. Знайдено чимало ювелірних прикрас. Як ніде у грецькому світі славилися каменярі, муляри, теслярі, столяри, малярі, штукатури. Основний торговий партнер Боспорського царства – Афіни. Туди щорічно вивозили половину збіжжя, призначеного для експорту. В урожайні роки експорт досягав 5 млн пудів. В Афіни направляли також великі партії солоної риби, худоби, шкур, хутра, рабів. З Афін у Північне Причорномор'я привозили традиційні товари – вина, оливкову олію, художню кераміку, дорогі тканини, мармур, вироби з коштовних каменів і дорогоцінних металів, розписні вази, мистецькі вироби з теракоти. У царстві чеканили власні монети, у тому числі золоті статери. У період розквіту крім еллінських міст у Боспорське царство входили деякі племена Північного Причорномор'я, серед них скіфи.

У IV–III ст. до н. е. у степах Північного Причорномор'я відбулися суттєві зрушення. Скіфська держава зазнала в 339 р. нищівної поразки від батька Олександра Македонського Філіппа II. На півдні України з'явилася нова грізна сила – сармати. Вони розбили скіфів, частину асимілювали, а решту відтіснили в Крим. Усі ці події негативно позначилися на економіці грецьких міст Причорномор'я. Знесилені атаками варварів, вони змушені були відкуплятися від них золотом. Занепав експорт збіжжя. До того ж дешева єгипетська пшениця витісняла з середземноморських ринків північночорноморських конкурентів. Населення міст розбіглося. Постійні напади варварів розладнали фінанси міст-полісів, їхні золоті та срібні гроші замінили мідні.

У II ст. до н. е. Ольвія втратила свою незалежність, ввійшовши до складу Боспорського царства. З того самого часу Північне Причорномор'я стає об'єктом зазіхань з боку Римської імперії. У I ст. до н. е. грецькі колонії стали її васалами. Ольвія піднялася з погромів, яких зазнала протягом минулих століть, але колишньої величі досягти не змогла. У II–III ст. н. е. у місті пожвавилися будівництво, зовнішня торгівля. Подібні процеси спостерігалися і в цілому Боспорському царстві. Розвивалися ті галузі економіки, що й в попередні віки.

Велася жвава торгівля з Малою Азією, Єгиптом, Грецією, Італією, з сусідніми варварськими племенами.

Однак загальна криза рабовласництва у II–III ст. н. е. остаточно підірвала сили імперії. Криза позначилася і на долі античних держав Північного Причорномор'я, економічний занепад яких розпочався в першій половині III ст. н. е. Скоротилися торгові зв'язки, зменшилася товарність сільського господарства і ремесла, і відповідно скоротилися прибутки міст, що зазнали великих фінансових труднощів. Відбувалася поступова натуралізація всього господарства. Проте в містах Північного Причорномор'я у соціально-економічному розвитку цього періоду проходили і позитивні процеси. Праця рабів поступово витіснялася працею залежних людей, подібних до колонів Римської імперії. Однак у 40-х роках III ст. н. е. в Північне Причорномор'я вторглися готські племена і міста в результаті економічного послаблення не змогли захистити себе. Гуннська навала IV ст. н. е. призвела до остаточної загибелі античних держав Північного Причорномор'я, яка збіглася з крахом усєї рабовласницької системи господарства.

2.3. Економічна думка стародавнього сходу.

Виразники економічної думки стародавнього світу – великі мислителі (філософи) й окремі правителі рабовласницьких держав – прагнули ідеалізувати і зберегти назавжди рабовласництво і натуральне господарство.

Докази ідеологів стародавнього світу ґрунтувалися переважно на категоріях моралі, етики, моральності та були спрямовані проти великих торгово-лихварських операцій, тобто проти вільного функціонування грошового і торгового капіталу.

Джерела економічної думки Стародавнього Сходу:

- Вавилон – кодекс царя Хаммурапі;
- Китай – Конфуцій;
- Індія – трактат «Артхапістра».

Збірка законів царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.) створена близько 1760 р. до н. е. Він приділяє особливу увагу зміцненню влади рабовласників над рабами, приватній власності взагалі та охороні інтересів царських службовців; дає можливість зробити висновок про вельми значний розвиток товарно-грошових відносин у Вавилонії.

Конфуцій (Кун Фуцзи) (551–479 рр. до н. е.) заклав основи конфуціанства – етико-політичного вчення, що докорінно впливало на розвиток духовної культури, політичного життя і суспільного устрою Китаю протягом більш ніж двох тисяч років. Конфуціанство закликала государя управляти народом не на основі законів і покарань, а за допомогою добропорядності, прикладом високоморальної поведінки, на основі звичайного права, не обтяжувати народ важкими податками і повинностями.

Конфуцій вважав природно виправданим існування різних форм власності: великої спільноти (колективної власності селянських общин), особистого володіння родової аристократії і неродовитих рабовласників.

Пов'язуючи всі наявні суперечності в імперії з особистою власністю, він все ж надає їй перевагу.

Індійський трактат «Архашастра» (буквально – «наука про користь, про практичне життя») – це збірка порад з питань управління державою. У трактаті описується ідеальна держава з розгалуженою поліцейською системою і сильною царською владою, для зміцнення якої допускаються будь-які витрати. Це найважливіше джерело відомостей про суспільні відносини, економіку, політичні інститути Стародавньої Індії. Автором трактату вважають Каутілью (IV ст. до н. е.) – давньоіндійського державного діяча.

Відповідно до цих джерел для азійського способу виробництва характерні:

- надмірне регулювання господарства за допомогою регламентації сфери позикових операцій і торгівлі;
- надання провідної ролі в економіці власності держави;
- проголошення недоторканності приватної власності.

2.4. Економічна думка Стародавньої Греції.

Економічна думка Стародавньої Греції пов'язана з іменами Ксенофонта, Платона і Арістотеля.

Ксенофонт (430–354 рр. до н. е.) у трактаті «Домострой» дав характеристику зразкового, на його думку, господарства і зразкового громадянина. Його праця «Про доходи» – це спроба знайти вихід з економічної кризи в Афінах.

Найважливіші ідеї трактату «Домострой» зводяться до таких висновків:

- природним поділом є поділ праці на розумову і фізичну, а людей – на вільних і рабів;
- будь-який товар має корисні властивості (споживну вартість) і здатний обмінюватися на інший товар (мінова вартість).

Основною сферою економіки Ксенофонт вважав сільське господарство, яке називав «годувальником громадян», основою добробуту народу. Розвиток землеробства при цьому визначає стан решти галузей виробництва. Разом із тим він зневажливо ставився до ремесла, торгівлі, лихварства, фізичної праці, яку вважав заняттям рабів. Так, висловлюючи ставлення до ремесла, Ксенофонт писав, що воно «руйнує тіло працюючого, змушуючи його вести сидячий спосіб життя і залишаючи мало часу для турботи про друзів і рідне місто». Рабство для нього було природним станом речей, а раби – живим знаряддям виробництва.

Платон (428–347 рр. до н. е.) створив теорію ідеального суспільного ладу і виклав її в праці «Держава». Корінною ідеєю такого ладу є ідея справедливості; кожен займається тим, до чого більш пристосований. Під справедливістю філософ мав на увазі так звану суцільну добродетель, що об'єднує мудрість, мужність і що становить їх рівновагу. Платон проповідував знищення приватної власності, спільність дружин і дітей, державну регульованість шлюбів, суспільне виховання дітей, які не повинні знати своїх батьків.

Інший проект «ідеальної держави» Платон виклав у праці «Закони». Він ґрунтується на принципах рівності та господарської самостійності сімейних господарств. У такому разі, щоб не спокушати людей збагаченням, пропонувалося виділити кожній сім'ї окреме житло і рівноцінну ділянку землі. Кількість ділянок має бути незмінною, всі вони залишаються в державній власності, не можуть продаватися, а лише переходять у спадок одного з дітей. Вартість лише однієї ділянки визначала "міру бідності", а "міра багатства" визначалася учетверо більшою, надлишки мають надходити до державної скарбниці. Розмір державних податків встановлюється, виходячи з розмірів багатства (майна) їх платників. За цим же критерієм усі громадяни поділялися на чотири майнових класи з правом переходу з одного класу до іншого в міру збагачення чи збідніння. Усе це мало забезпечити майнову рівність, справедливість і мир у державі.

Досліджуючи сутність грошей, давньогрецький філософ визначив такі їх функції: міра вартості, засіб обігу товарів і засіб нагромадження. Водночас, саме нагромадження грошей, як і торгівлю чи лихварство – його джерела, Платон називав недостойними для вільних греків заняттями. Він уперше виділив повноцінні (загальні) і неповноцінні (внутрішні, місцеві) гроші.

Арістотель (384–322 рр. до н. е.) заснував своє економічне вчення на принципі, що рабство – явище природне і завжди повинно бути основою виробництва.

Ключові положення його праці «Політика» такі:

- обов'язкова наявність приватної власності;
- поділ видів діяльності на дві групи: економію і хрематистику. Під економією Арістотель розумів вивчення природних явищ, пов'язаних з виробництвом споживних вартостей; до неї ж відносив дрібну торгівлю, необхідну для задоволення потреб людей. Під хрематистикою – вивчення протиприродних, на його думку, явищ, пов'язаних із нагромадженням грошей; сюди ж Арістотель зараховував і велику торгівлю. Відповідно до цього Арістотель встановив два види багатства: як сукупність споживних вартостей і як нагромадження грошей, або як сукупність мінових вартостей.

Джерелом першого виду багатства він вважав землеробство і ремесло, називаючи його природним, оскільки воно виникає внаслідок виробничої діяльності та спрямоване на задоволення потреб людей, а його розміри обмежені цими потребами. Другий вид багатства Арістотель називав протиприродним, оскільки воно виникає з обороту, не складається з предметів безпосереднього споживання і розміри його нічим не обмежуються. Таким чином, Арістотель схвалює економічну діяльність і засуджує хрематистику;

- гроші є співвимірниками при обміні, і тому їх не можна позичати (монета не може породжувати монету). Арістотель вважав, що гроші стали «загальним засобом обміну» внаслідок угоди;

- людина, на думку Арістотеля, – істота, яка не може жити поза суспільством і державою. Держава важливіша за сім'ю і окрему особу. Розглядаючи виховання як засіб зміцнення державного устрою, філософ

вважав, що школи повинні бути тільки державними і в них всі громадяни, за винятком рабів, повинні отримувати однакове виховання, що привчає їх до державного порядку.

Аналізуючи закономірності товарного обміну, Арістотель визначив, що він породжується поділом праці, сприяючи утворенню спільнот людей. Життєві блага, з одного боку, використовуються для споживання, а з іншого – для обміну на інші блага. Власне, таким чином він підходить до розуміння двох сторін товару – як споживної і як мінової вартості, тобто його корисності та цінності. Арістотель виявив також розуміння того, що мінова вартість є зародковою формою товарних цін.

Стародавній дослідник вивчав розвиток форм обміну, починаючи з простого обміну товару на товар (Т – Т), а потім і обмін товарів із посередництвом грошей (Т – Г – Т). Із появою грошей метою торгівлі стає хрематистика – нагромадження багатства в грошовій формі (Г – Т – Г', де Г' – гроші з торговельним прибутком). Таким чином, Арістотель розглядає дві форми грошей – гроші як простий засіб обігу товарів і як засіб обігу грошового капіталу.

Варто ще раз підкреслити, що економічні погляди мислителів Стародавньої Греції Ксенофонта, Платона і Арістотеля стали відправним пунктом для формування економічної науки.

2.5. Економічна думка Середньовіччя

Джерелами економічної думки Середньовіччя стали:

- в арабських країнах: Коран (610–632); вчення Ібн-Хальдуна (1332–1406);
- у Західній Європі: ідеї Августина Блаженного (354–430); Фоми Аквінського (Аквіната) (1225–1274);
- у Росії та Україні: «Руська правда» (XII–XIII ст.) – збірка законів Київської держави; ідеї І.С. Пересвєтова (кінець XV – початок XVI ст.); М. Башкін (XVI ст.).

Вивчення і тлумачення Корану – збірки проповідей, обрядових і юридичних положень, заклинань і молитов, повчальних розповідей і притч, висловлених Мухаммедом у формі пророчих прозрінь у Мекці – Медині, – поклали початок цивільному і канонічному мусульманському праву. Коран освятив соціальну нерівність, що складалася в Аравії, інститут приватної власності. Згідно з Кораном одним із п'яти «стовпів віри», тобто «правильної» поведінки, є обов'язкова добродійність (податок, дія), нарівні з якою рекомендується і добровільна милостиня (садака).

Ібн-Хальдун (Ібн-Хальдун Абдурахман Абу Зейд Ібн Мухаммед) (1332–1406) – арабський історик і філософ. Його основна праця носить назву «Книга повчальних прикладів з історії арабів, персидців, берберів і народів, що жили з ними на землі». Він висунув концепцію «соціальної фізики», яка закликала до:

- а) доусвідомленого ставлення до праці;
- б) боротьби з марнотратством і жадібністю;
- в) розуміння недоцільності майнової і соціальної рівності.

Головні праці Августина Блаженного – «Про град Божий» і «Сповідь». Августин убачав два протилежних види людської спільноти: «град Земний», тобто державність, яка ґрунтується «на любові до себе, доведеній до презирства до Бога», і «град Божий» – духовна спільнота, яка ґрунтується «на любові до Бога, доведеній до презирства до себе».

Економічні переконання Августина були основані на таких ідеях:

а) вид праці (розумова або фізична) не повинен впливати на становище людини в суспільстві, оскільки ці види праці рівноцінні;

б) нетрудове нагромадження золота і срібла, лихварський відсоток і торговий прибуток є гріховними;

в) «справедлива ціна» є ціною товару, яка відповідає витратам на його виробництво.

Ідеї Августина відповідають поглядам раннього феодалізму.

Фома Аквінський (Фома Аквінат) (1225 – 1274) чернець-домініканець. З 1257р. доктор Паризького університету. Читав лекції в Парижі, Кельні, Римі та Неаполі. У трактаті «Про правління государів» Фома Аквінат викладає подібні до Арістотелевих уявлення про людину як суспільну істоту як загальне благо, як мету державної влади, про моральне добро як середину між хибними крайнощами.

В основному творі «Сума теології» він дає узагальнюючу оцінку товарно-грошовим відносинам.

Ключові догми Фоми Аквіната такі:

- гроші не можуть породжувати нові гроші;
- необхідним і виправданим є становий поділ суспільства;
- багатство поділяється на природне (плоди землі та ремесла) і штучне (золото і срібло);

- визнання необхідності приватної власності. «Справедливою ціною» Фома Аквінат вважав ціну, яку можна зіставити з витратами, тобто таку ціну, яка забезпечує блага людям пропорційно їх стану.

Запитання для самоконтролю

1. Перелічіть фактори, що зумовили перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства в період первісної доби.

2. Чим займалося населення трипільської культури?

3. Які ви знаєте країни східного рабства? Розкрийте його особливості.

4. Які галузі виробництва розвинули стародавні греки? Якого рівня досягли їхня торгівля, фінанси, кредит?

5. Як розвивалися економічні зв'язки населення Північного Причорномор'я з грецькими містами-полісами, розташованими на території України?

6. Чому господарство Стародавньої Риму називають класичним?

7. Що вам відомо про римське сільське господарство, ремесло, внутрішню і зовнішню торгівлю?

8. Через які економічні причини зазнало краху античне рабовласницьке суспільство?

9. Які найвідоміші писемні пам'ятки економічної думки цивілізації Стародавнього Сходу ви знаєте?

10. На основі існування якої власності мало примножуватися багатство країни за вченням Конфуція?

11. Яку роль золоту відводили автори трактату «Гуань-Цзи»?

12. Яким чином автор трактату «Артхашастра» рекомендує регламентувати присвоєння торговельного прибутку купцями і торговцями?

13. Які особливості формування економічних поглядів античного світу?

14. У чому полягає сутність економічних поглядів, висловлених у творах стародавніх мислителів Греції: Ксенофонта, Платона, Арістотеля?

15. Які функції грошей виділяв Ксенофонт?

16. У чому особливості моделей ідеальної держави в працях Платона і Арістотеля?

17. Розкрийте сутність концепцій Арістотеля про економіку і хрематистику

18. Як вирішував проблему «справедливого обміну» Арістотель?

19. Особливості економічної думки в Стародавній Греції і Стародавньому Римі: спільне і відмінності.

12. Економічні погляди середньовіччя.

20. У чому вбачав багатство держави і як визначав «вартість товару» Ібн-Хальдун?

21. Особливості економічної думки раннього і пізнього канонізму.

22. Що розумів Фома Аквінський під «справедливою ціною», багатством країни?

23. Як Фома Аквінський розглядає сутність грошей?

24. Які найвідоміші писемні джерела економічної думки в Україні у період раннього середньовіччя?

25. Економічні ідеї Київської Русі.

26. Установлення прав і норм господарських відносин у «Руській правді».

Тестові завдання

1. Представники економічної думки доринкової епохи ідеалізували:

а) ринкові економічні відносини; б) натурально-господарські відносини; в) товарно-грошові відносини; г) крупну торгівлю та лихварницькі операції.

2. Закони Хаммурапі регламентували долгове рабство з метою:

а) прискорення переходу до ринкової економіки; б) забезпечення збільшення податкових надходжень у казну; в) збереження основ натурального господарства; г) зруйнування рабовласницького ладу.

3. Арістотель відносить до сфери хрематистики:

а) землеробство; б) лихварництво та торгово-посередницькі операції; в) ремесло; г) дрібну торгівлю.

4. Відповідно до економічних поглядів Аристотеля та Ф. Аквінського гроші – це:

а) цілком некорисний товар; б) результат погодження між людьми; в) товар, який виник стихійно; г) «велике колесо обігу».

5. Згідно з концепцією «справедливої ціни» Ф. Аквінського основою вартості (цінності) товару є:

а) витратний принцип; б) морально-етичний принцип; в) витратний і морально-етичний принцип одночасно; г) принцип корисності товару.

6. Трактат «Артхашастра» був створений у:

а) Греції; б) Римі; в) Індії; г) Вавилоні.

7. Термін «економіка» належить:

а) стародавнім грекам; в) древнім римлянам; г) представникам економічної думки Стародавньої Індії; д) представникам економічної думки Стародавнього Китаю.

8. Конфуцій – це представник економічної думки:

а) Стародавньої Греції; б) Древнього Риму; в) Стародавнього Єгипту; г) Стародавнього Китаю.

9. Мислителі Стародавньої Греції:

а) Катон Старший і Ксенофонт; б) брати Гракх; в) Платон і Аристотель; г) Конфуцій і Ксенофонт.

10. Усесвітньо відома книга мусульман:

а) трактат «Артхашастра»; б) Коран; в) Руська Правда; г) трактат «Гуань-Цзи».

Тема 3. ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (XVI – перша половина XVII ст.)

Основні терміни і поняття

Феодалізм. Натуральне господарство. Рента. Грошова рента. Капітал. Грошовий капітал. Торговельний капітал. Протекціонізм. Сфера обігу. Прибуток. Еквівалентний обмін. Продуктивна й непродуктивна праця. Металістична й номіналістична теорії грошей. Меркантилізм. Мануфактура. Грошовий і торговельний баланс. Додаткова вартість. Гроші і їхні функції. Кількісна теорія грошей. Спосіб виробництва.

3.1. Економіка західноєвропейських країн у період первісного нагромадження капіталу

Меркантилізм – це економічне вчення й економічна політика періоду раннього капіталізму. Меркантилізм виник у період занепаду феодалізму. Сам же феодалізм як суспільний устрій має давню історію. У Китаї він виник в V ст. до н.е. і проіснував до XX ст.; у Росії – з IX до початку XX ст.; у Західній Європі – з V по XVI–XVII ст. (диференційовано по країнах); у ряді країн Азії й

Африки він зберігся до ХХ сторіччя. Різними шляхами відбувалося й виникнення цього способу виробництва: у деяких країнах він став результатом занепаду рабовласницького ладу (південь західноєвропейських країн), а в інших країнах феодалізм виріс на основі первіснообщинного ладу (Росія).

У період пізнього феодалізму в його рамках дозрівають передумови для переходу до капіталізму. До них відносяться: 1) перевага грошової ренти; 2) втягування селянських господарств у ринкові відносини; 3) виникнення мануфактур з найманням робочої сили; 4) ліквідація політичної роздробленості в західноєвропейських країнах. У результаті виникли централізовані національні держави – абсолютні монархії; 5) великі географічні відкриття XV – XVI ст. Вони поклали початок створенню світового ринку. Відбулося збільшення товарів, що присутні в обігу, й зросло суперництво між європейськими країнами за придбання азійських продуктів і американських скарбів; 6) створення великих підприємств для поставки більших партій товарів на експорт; 7) швидке зростання торговельного капіталу і його панування над промисловістю.

Значною мірою розкладу феодалізму сприяло так зване первісне нагромадження капіталу. Його суть полягає в такому: 1) відділення виробників від засобів виробництва. Основою цього процесу було насильницьке обезземелювання селянства; 2) політика колоніальних захоплень. Захоплені землі піддавалися пограбуванню, а в Європі награбовані скарби перетворювалися в капітал. Перші колоніальні імперії були створені Португалією й Іспанією. Слідом за ними в боротьбу за колонії вступили Голландія, Англія й Франція; 3) нееквівалентна торгівля з колоніями. Великим джерелом збагачення колонізаторів була работоргівля; 4) виявлення в Америці багатих рудників з величезним запасом дорогоцінних металів. Це призвело до зниження вартості золота й срібла й в результаті до різкого підвищення цін на всі товари. Таким чином реальна заробітна плата всюди понизилася, а прибутки торговців і підприємців вирости. Поміщикам-феодалам «революція цін» завдала великої шкоди, тому що грошові оброки знецінилися. Свої втрати поміщики відшкодовували підвищенням орендних платежів. У середовищі селянства прискорився процес диференціації.

Перераховані вище обставини сприяли розкладу феодалізму й розвитку капіталістичних відносин. Відзначені зміни створили сприятливі умови для вивчення й узагальнення явищ економічного життя. Виникла велика економічна література. Вона ставила своєю метою визначити характер і завдання економічної політики.

3.2. Сутність меркантилізму та етапи його розвитку

Переважною сферою діяльності капіталу в цей час була сфера обігу. Від італійського слова *мерканте* (купець) походить й термін меркантилізм. Під ним розуміється, по-перше, економічна політика феодально-абсолютистської держави епохи первісного нагромадження капіталу, що відбивала інтереси торговельного капіталу (великих торговельних монополій) і сприяла розвитку торгівлі й промисловості, що працює на експорт. По-друге, меркантилізмом

називаються також економічне вчення, що ставить за свою мету обґрунтувати меркантилістську економічну політику. Предметом вивчення економістів-меркантилістів була сфера обігу. За своєю класовою природою це вчення виражало інтереси торговельного капіталу.

Головним завданням меркантилістської політики було залучення в країну можливо більшої кількості золота й срібла. Об'єктивною основою цього прагнення була зростаюча потреба в грошах у зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин.

У розвитку меркантилізму розрізняють два етапи – ранній і пізній (розвинений). На першому етапі проводилася політика грошового балансу. Вона ставила своєю метою будь-якими засобами утримувати гроші в країні. На другому етапі проводилася політика торговельного балансу. Збільшення запасу золота й срібла в країні вирішували по-іншому – домагалися активного сальдо по торговельному балансу (тобто перевищення вивозу товару над ввозом). На перший план висувалася система протекціонізму. З цією метою заохочувався розвиток експортних галузей промисловості при активній підтримці держави. Мануфактурам надавалися особливі привілеї й монополні права (субсидії, експортні премії, звільнення від податків і т.д.).

3.3. Специфіка меркантилізму у різних країнах

Меркантилістська політика проводилася у всіх західноєвропейських країнах. Однак залежно від конкретних історичних обставин вона дала різні результати. Найзначніших успіхів меркантилізм досяг в Англії. Тут склалися найбільш сприятливі умови для розвитку капіталізму. Саме тому основні положення цього вчення викладені в найбільш повній і розгорнутій формі в роботах англійських меркантилістів. Представником раннього меркантилізму в Англії був автор роботи «Короткий виклад деяких звичайних скарг різних наших співвітчизників» (1581). Автором цього твору вважається Вільям Стаффорд (1554 –1612). Найвидатнішим представником меркантилізму в його розвинутій формі є англійський меркантиліст Томас Ман (1571–1641).

У Франції меркантилістська політика проводилася з особливою наполегливістю. Її проводив у другій половині XVII ст. міністр короля Людовика XIV Ж.Б. Кольбер (1619–1693). Зокрема, він вважав низькі ціни на хліб необхідною умовою розвитку промисловості й торгівлі. У цей момент феодалні форми експлуатації у Франції не були ліквідовані. Селяни розорялися важкими податками. Політика Кольбера призвела до деякого зростання капіталістичного виробництва. Але головна галузь французького народного господарства – сільське господарство перебувало в стані глибокого занепаду.

Особливості французького меркантилізму відбиті в поглядах теоретика-меркантиліста Антуана Монкретьєна (1575–1621). Він уперше ввів в економічну літературу термін «політична економія». У 1615 р. він опублікував книгу за назвою «Трактат політичної економії».

Меркантилізм – це перша теоретична розробка капіталістичного способу виробництва. Меркантилізм відноситься до епохи, коли капіталізм робив свої

перші кроки й не визначав розвиток усього народного господарства тієї або іншої країни. Переважною сферою діяльності капіталу був товарний обіг. У виробництві панували ще феодальні відносини. Ця перевага торговельного капіталу наклала свій відбиток на теоретичні погляди меркантилістів.

Обмежуючись вивченням явищ у сфері обігу у відриві від виробництва, меркантилісти неминуче обмежувалися поверхневими узагальненнями. Тому не могли зрозуміти сутності економічних процесів. Однак, щоб зрозуміти природу й закони товарного обігу необхідний аналіз економічних відносин у сфері виробництва. Меркантилісти і їх час цього не розуміли. Виходячи із практики торговельного капіталу (сфера обігу) меркантилісти не могли зрозуміти природи вартості й додаткової вартості, створюваних у процесі виробництва.

Вони не могли зрозуміти, що законом товарного обміну є обмін товарів за вартістю, тобто обмін еквівалентів. З їхнього погляду, прибуток утворюється в результаті продажу товарів вище їхньої вартості. Це впливало з їх безпосередньої купецької практики, тобто додаткова вартість, на їхню думку, утворюється з надбавки до вартості продукту.

Точка зору меркантилістів на додаткову вартість як прибуток за відчуження товару була помилковою, тому що виграш одного є програшем іншого. Насправді додаткова вартість тільки реалізується, приймає грошову форму в процесі обігу. Створюється ж вона (як пізніше довели А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс та ін.) у процесі виробництва. Меркантилісти ж, обмежуючись узагальненням явищ сфери обігу, фактично не давали відповіді на питання: яким чином зростає загальна сума багатства й виникає прибуток.

Справжнім джерелом багатства й прибутку вони вважали зовнішню торгівлю. І це можна пояснити. Зовнішня торгівля, особливо з колоніями, була основним джерелом збільшення золота й срібла. А оскільки матеріал для експорту поставлявся ремеслами, меркантилісти доходили до висновку, що процвітання ремесла є умовою торгівлі, отже, умовою багатства країни, а не її причиною.

Однак заслугою меркантилістів є постановка ними проблеми продуктивної й непродуктивної праці. Але вони помилково вважали, що продуктивною є тільки праця, зайнята у галузях, що працюють на експорт.

У своїх дослідженнях меркантилісти багато уваги приділяли грошам. Вони були переконані у всемогутності грошей. Підкреслюючи владу грошей, вони були праві - власник грошей тримає у своїх руках суспільну силу. Але сутності грошей вони не зрозуміли. Вони не могли пояснити, чому гроші як загальна форма багатства протистоять всім іншим товарам. Вони вважали, що золото й срібло самі по собі, як речі, за своєю природою, є грошима. Вони не розуміли, що гроші – це товар, але товар особливий, тому що він виконує роль загального еквівалента. Гроші як особливий товар виступають як загальне й безпосереднє втілення вартості. Але вони є грішми не від Бога, а стають ними лише в певних історичних умовах.

Теорія грошей, розроблена меркантилістами, одержала назву в літературі як металістична теорія грошей, тобто сутність грошей пояснюється їхніми природними властивостями.

Поряд з металістичною теорією грошей у період розкладу феодалізму й становлення капіталізму виникла й інша альтернативна теорія – номіналістична. Її представниками були англійські філософи й економісти Дж. Локк (1632–1704), Н. Барбон (1640–1698), Дж. Берклі (1684–1753), Д. Юм (1711–1776). Відповідно до цієї теорії гроші являють собою номінальну, рахункову одиницю, що є лише знаком для рахунку. Цей умовний знак, на їхню думку, не має своєї внутрішньої вартості. Якщо дотримуватися цієї точки зору, то необхідно визнати нетоварний характер золота й срібла, отже, ними не могла б вимірятися вартість інших товарів. Вони не могли б стати загальним еквівалентом.

Увага меркантилістів зосереджувалася, насамперед, на двох функціях грошей – скарбів і світових грошей. У цих функціях гроші виступають як загальне втілення суспільного багатства. І це правильно. Вони також правильно відзначали важливу особливість грошового обігу, що полягає в тому, що гроші постійно випадають із обігу; що існує прагнення втримати їх від обігу, зберегти як скарб.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке меркантилізм? Які історичні передумови його виникнення?
2. Яких загальних принципів дотримувалися меркантилісти?
3. Які етапи розвитку меркантилізму ви знаєте? Охарактеризуйте їх.
4. Виявіть характерні риси ранніх меркантилістів.
5. У чому полягають характерні риси пізніх меркантилістів?
6. Назвіть відмінні риси меркантилізму – першої економічної школи.
7. У чому зміст первісного нагромадження капіталу?
8. У чому полягає специфіка меркантилістської політики у Франції?
9. Які методи первісного нагромадження капіталу використовувала Англія?
10. До яких наслідків призвів меркантилізм у Франції і Англії? Які причини цих відмінностей?
11. У чому специфіка російського меркантилізму і які її причини?
12. Які теорії грошей виникли у період меркантилізму?

Тестові завдання

1. Укажіть поняття, внутрішньо властиві феодалізму:
 - а) раби, наймані робітники, прості товаровиробники; б) селяни, феодали, особиста залежність селян, монархи; в) селяни, феодали, купці, протекціонізм; г) еквівалентний обмін у зовнішній торгівлі, економічна залежність селян, первісне нагромадження капіталу.
2. Назвіть представників другого етапу російського меркантилізму:

- а) Ж.Б. Кольбер, Дж. Ло; б) Петро І, І.Т. Посошков; в) У. Стаффорд, А. Монкретьєн, г) А.Л. Ордин-Нащокін, Н.Г. Чернишевський.
3. Яка з теорій грошей розроблена меркантилістами:
а) трудова, б) номіналістична, в) кількісна, г) металістична?
4. Що було об'єктом дослідження меркантилістів:
а) сфера обігу; б) оборотний капітал; в) продуктивний капітал, г) матеріальне виробництво?
5. Автором терміна «політична економія» є:
а) Ж. Кольбер; б) Д. Рікардо; в) А. Монкретьєн; г) К. Маркс.
6. Джерелом багатства меркантилісти вважали:
а) внутрішню торгівлю; б) зовнішню торгівлю; в) матеріальне виробництво; г) сільське господарство.
7. Пізні меркантилісти вимагали:
а) заборони вивозу грошей за кордон; б) заборони ввозу іноземних товарів у країну; в) здійснення політики протекціонізму; г) досягнення активного торгового балансу в зовнішній торгівлі.
8. Теорія раннього меркантилізму має назву:
а) теорія грошового балансу; б) теорія торгового балансу; в) фритредерство; г) протекціонізм.
6. Представником меркантилізму у Франції є:
а) Ж. Кольбер; б) Т. Мен; в) П. Буагільбер; г) Ю. Крижанич.
9. Першим представником меркантилізму в Росії був:
а) А.Л. Ордин-Нащокін; б) І.Т. Посошков; в) Ю. Крижанич; г) Петро І.
10. Держава стає багатшою, чим більшою є різниця між вартістю вивезених і ввезених товарів – це:
а) ідея представників меркантилізму; б) ідея представників ранніх меркантилістів; в) ідея представників пізнього меркантилізму; г) це висловлювання не має відношення до меркантилізму.
11. Меркантилізм мав назву «мануфактурного» у:
а) Англії; б) Голландії; в) Франції; г) Росії.

Тема 4. РОЗВИТОК РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ (друга половина XVII – перша половина XVIIIст.)

Основні терміни і поняття

Засоби виробництва. Виробництво. Промисловість. Сільське господарство. Класична економічна школа. Теорія трудової вартості. Товарне виробництво. Ціна. Ринкова ціна. Природна ціна. Природна вартість. Вільна конкуренція. Продуктивний капітал. Капіталістична рента. Заробітна плата. Мінімум засобів існування. Відсоток. Ціна землі. Мінова вартість. Споживча вартість. Фізіократія. Чистий продукт. Первісні аванси. Щорічні аванси. Вартісна форма продукту. Натуральна форма продукту. Відтворення. Відтворення суспільного продукту. Буржуазія. Буржуазна революція. Монархія.

Конституційна монархія. Республіка. Капіталістична мануфактура. Лендлорди. Аристократія. Обгородження. Рента.

4.1. Історичні умови виникнення класичної політичної економії

В Англії на початку XVII ст. ще панував феодалізм. Але капіталістичний уклад господарства вже одержав значний розвиток. Високий для того часу розвиток одержали: обробка вовни, гірнича справа, кораблебудування, металургія. Виникли нові галузі – бавовняна, паперова. Капітал усе більше підкоряв собі цехове ремесло.

У сільському господарстві вже з кінця XV ст. почався процес руйнування феодальних відносин. Земельні власники (лендлорди) зганяли селян із землі за допомогою обгородження й захоплення общинних земель. Одночасно із середовища селян виділялася заможна верхівка. Все більше поширення одержувала оренда землі фермерами-капіталістами, що застосовували найману працю.

Через масове обезземелювання селян утворилася велика армія людей, позбавлених засобів виробництва. У результаті загострення соціальних протиріч у 1640 р. в Англії почалася буржуазна революція на чолі з Олівером Кромвелем (1599–1658). З феодально-абсолютистським ладом було покінчено. Династія Стюартів була скинута, а Англія проголошена республікою. Однак у 1660 р. до влади повернулися Стюарти в особі Карла II, сина страченого короля. Але після державного перевороту в 1688 р. Англія перетворилася в конституційну монархію. Був досягнутий компроміс між землевласниками й буржуазією. Основні державні посади залишилися в руках землевласницької аристократії, а вирішальну роль у політиці стали відігравати економічні інтереси буржуазії.

4.2. Зародження класичної політичної економії в Англії.

Найбільш видатним економістом епохи буржуазної революції в Англії був Вільям Петті. Вільям Петті (1623 – 1687). Його перу належить ряд робіт. Найбільш відомими є «Трактат про податки і збори» (1662), «Політична арифметика» (1672), «Різне про гроші» (1682). Петті поклав початок новому напрямку політичної економії – класичної школи, в основі якої лежить теорія трудової вартості. Її основи він заклав у своєму вченні про природну ціну. Петті розрізняв «природні» і «ринкові» ціни. Останні постійно коливаються. Природною ціною хліба він вважав кількість срібла, на яке витрачена така ж кількість праці, як і на виробництво хліба. За Петті, праця є джерелом природної ціни (вартості), а її величина визначається витратою робочого часу. Тим самим був заперечений меркантилістський погляд про те, що джерелом вартості й прибутку є сфера обігу.

Вивчаючи виробництво як основу господарства, Петті прагнув з'ясувати природу ціни, знайти причини, від яких залежить рівень заробітної плати й земельної ренти, визначити ціну землі й т.д. Тим самим він встав на шлях наукового аналізу економічного життя.

Заробітна плата визначена як вартість мінімуму засобів існування робітника. Рента представлена додатковим продуктом, що залишається після відрахування заробітної плати й насіння. Рента в грошовому вираженні – це кількість срібла, рівна цьому додатковому продукту. Позичковий відсоток Петті назвав грошовою рентою, доходом, похідним від земельної ренти. Рівень відсотка він визначив як відношення ренти до ціни землі. (Помітимо, що це неправильно). Ціна землі визначена як накопичена рента (як добуток ренти на число, рівне 21 року). Тобто Петті розумів, що при продажі землі, продається не земля, а можливість отримання доходу з цієї землі.

4.3. Виникнення класичної політичної економії у Франції

У Франції в другій половині XVII ст. абсолютизм досяг піку розвитку. У країні панував феодальний лад. Дворянство й духівництво займали привілейоване положення. У їхніх руках перебувала майже вся земля. Селяни були особисто вільними, але задавлені численними феодальними повинностями, державними податками, десятинами на користь церкви.

Капіталістичний уклад господарства розвивався повільно. Селяни становили основну масу населення, вели натуральне господарство. Уряд проводив політику низьких цін на хліб. Його вивезення за кордон заборонялося. Нескінченні війни й королівський двір виснажили державну скарбницю. Нестаток, голод і вбогість були повсюдними явищами.

Особливості розвитку Франції цього періоду наклали відбиток на економічні погляди родоначальника класичної політичної економії у Франції П'єра Буагільбера .

П'єр Буагільбер (1646–1714). Справжнє прізвище Буагільбера – Лепезан. Його перу належать роботи «Докладний опис Франції» (1697), «Трактат про природу багатства» (1707). У них він дав характеристику кризи економіки Франції в цілому й в особливості в сільському господарстві. Головною причиною кризи він вважав помилкову економічну політику Кольбера.

Буагільбер відстоював такі позиції: засуджував однобічне заохочення промисловості; виступав у захист розвитку сільського господарства; вимагав скасування заборони на вивезення хліба й проведення реформи податкової системи; наполягав на поліпшенні життя народних мас.

На відміну від меркантилістів Буагільбер вважав джерелом багатства не обмін. Він розрізняв «ринкову ціну» і «істинну вартість». Величину останньої визначав витратами праці.

Умовою нормального економічного розвитку країни він вважав пропорційний розподіл праці між галузями й безперешкодний обмін результатами їхньої праці. Це може бути досягнуто при вільній конкуренції між виробниками. Робочий час, що доводиться на одну одиницю товару при такому пропорційному розподілі праці, і становить його «істинну вартість».

Буагільбер вів рішучу боротьбу проти грошей, які нібито порушують природну рівновагу товарного обміну, обмін товарів за їх «істинною вартістю». Він рішуче відкидав уявлення меркантилістів про багатство як накопичення

золота й срібла. Справжнє багатство він бачив у достатній кількості предметів споживання. Єдина корисна функція грошей, за Буагільбером, полягає в тому, що вони полегшують обмін. Золото й срібло з успіхом можуть бути замінені паперовими грішми. Він не розумів, що гроші – необхідний продукт товарного обміну й вважав, що необхідно знищити гроші, при цьому зберегти товарне виробництво.

Родоначалники класичної школи – Петті й Буагільбер виступили майже одночасно. Але Англія до кінця XVII ст. за рівнем свого економічного розвитку значно випередила Францію. В Англії капіталістичне виробництво успішно розвивалося як у промисловості, так і в сільському господарстві. Після буржуазної революції XVII ст. серйозних перешкод на шляху розвитку капіталізму в цій країні не було. У Франції ж капіталістичний розвиток до кінця XVIII ст. продовжував гальмуватися феодально-абсолютистським ладом. В Англії меркантилістська політика значно прискорила нагромадження капіталу й розвиток капіталізму. У Франції політика Кольбера призвела до зростання мануфактурного виробництва в деяких галузях, але одночасно ще більше погіршилося становище сільського господарства.

Відображення цих особливостей у розвитку капіталізму призвело до істотних розходжень між англійською й французькою класичною політичною економією. Ці розходження полягають у такому:

1. Різні відношення до меркантилізму. Петті відійшов від меркантилістських поглядів, але не вів активної боротьби з ними. Буагільбер завжди ставився до меркантилізму вкрай негативно й вважав боротьбу проти нього своїм найважливішим завданням.

2. За Петті, погоня за грішми – основний стимул економічного розвитку. Буагільбер же бачив у грошах джерело всіх лих товаровиробників.

3. Петті був прихильником розвитку промисловості, Буагільбер же виступав на захист сільського господарства. Отже, Петті був ідеологом промислової буржуазії, а Буагільбер відстоював інтереси дрібної буржуазії.

4. Для англійської класичної школи на першому плані стоїть розвиток продуктивних сил. Захищаючи капіталізм і критикуючи феодалізм, вони доводили, що капіталізм створює найбільш сприятливі умови для розвитку виробництва. Французька ж школа вважала метою виробництва споживання й внаслідок цього не зрозуміла прогресивної ролі капіталізму. Інакше кажучи, у центрі уваги англійців завжди була мінова вартість, а у французів – споживча вартість.

4.4. Економічна теорія фізіократів

Фізіократи є представниками класичної політичної економії у Франції. Вони продовжили й розвили вчення Буагільбера. Основоположник школи фізіократів Франсуа Кене (1694–1774) був придворним медиком Людовіка XV, а економічними проблемами почав займатися у 60 років. Його основний твір – «Економічна таблиця» (1758). Економічна наука цікавила Кене не сам а по собі, а як засіб покращення стану французької економіки.

Другим представником є основоположник школи фізіократів Франсуа Кене (1694–1774) був придворним медиком Людовіка XV, а економічними проблемами почав займатися у 60 років. Його основний твір «Економічна таблиця» (1758). Економічна наука цікавила Кене не сама по собі, а як засіб покращення коли фізіократів був Анн Роберт Жак Тюрго (1727–1781). У 1766 р. вийшов його основний твір «Міркування про створення й розподіл багатств». Тюрго глибше проник у суть капіталізму. Він більш чітко, ніж Кене й інші фізіократи, визначив зміст найважливіших економічних категорій.

Фізіократизм (влада природи) досяг піку розвитку в 60–70-ті рр. XVIII ст. По своїй класовій природі він був представником інтересів великого капіталістичного фермерства.

Центральне місце в економічній теорії фізіократів належить проблемі «чистого продукту» (додатковий продукт). Вони відкинули меркантилістське уявлення про багатство як накопичення дорогоцінних металів у країні.

Заслуга фізіократів полягає в перенесенні питання про походження багатства зі сфери обігу до сфери виробництва матеріальних благ. Однак вони помилково вважали тільки землеробство тією сферою, де створюється «чистий продукт» і відбувається збільшення багатства. Промисловість вони визначили як безплідну сферу, що не створює «чистого продукту». Причиною цього є те, що у землеробстві, на відміну від промисловості, працює природа, земля. Отже, фізіократи зводили «чистий продукт» до фізичного дарунка природи.

Фізіократи ввели в науковий оборот поняття «первісні аванси» і «щорічні аванси». (Виражаючись сучасними категоріями, мова йде про основний і оборотний капітал). Під первісними авансами вони розуміли витрати на землеробське устаткування, а під щорічними авансами – витрати, які робляться щорічно на сільськогосподарські роботи.

Фізіократам належить постановка питання про відтворення й обіг усього суспільного продукту як за вартістю, так і за натуральною формою. Цей процес відображений в «Економічній таблиці» Кене. Вона містить у собі вчення про «чистий продукт», продуктивну і непродуктивну працю, капітал, класову структуру суспільства. Кене розглядав процес відтворення й обігу всього суспільного продукту не у вигляді окремих актів купівлі-продажу, а як процес обміну продуктами виробництва між найважливішими галузями народного господарства (промисловістю й сільським господарством) і основними класами суспільства. У цьому полягає його науковий підхід до теорії відтворення.

Чистий продукт – це надлишок над витратами на насіння та заробітну плату. На думку вченого, джерелом чистого продукту є земля – це «єдине джерело багатства» – та прикладена до неї праця людей, зайнятих у сільськогосподарському виробництві. Продуктивною працею є праця, що створює чистий продукт, тобто праця в землеробстві. Єдиною формою чистого продукту вважалася рента. Кене твердив, що «нація складається з трьох класів громадян: класу виробників, класу власників і класу некорисного». До класу виробників він відносив усіх людей, зайнятих у сільському господарстві, включаючи селян і фермерів (до яких зараховував і капіталістів) та найманих

робітників; до класу власників – землевласників, включаючи короля та духовенство; до некорисного класу – всіх громадян, зайнятих поза землеробством, тобто у промисловості, торгівлі та інших галузях сфери послуг.

Разом з тим «Економічна таблиця» містить істотні недоліки:

1. Сільське господарство представлене єдиною виробничою сферою виробництва.

2. У вартості продукту промислового виробництва відсутня додаткова вартість.

3. Відсутнє відшкодування засобів праці, витрачених при виробництві промислової продукції, тоді як тільки промисловість могла зробити їх для себе.

Запитання для самоконтролю

1. Чим пояснюється виникнення класичної політичної економії?

2. Визначте сутність економічних поглядів У. Петті і П. Буагільбера як засновників класичного напрямку політичної економії в Англії і Франції.

3. У чому полягають антимеркантилістичні погляди У. Петті на суть багатства?

4. Прокоментуйте афоризм У. Петті «Праця – батько багатства, а земля – його мати».

5. Чому У. Петті не відокремлював вартості товару від його ціни?

6. Як трактує У. Петті гроші та їх функції?

7. З чого виходить У. Петті, стверджуючи, що рівень заробітної плати робітників має мінімальну величину?

8. Як визначає У. Петті земельну ренту і ціну землі?

9. Назвіть основні напрямки «системи» реформ П. Буагільбера.

10. П. Буагільбер зазначав, що найважливішою умовою економічної рівноваги і прогресу є пропорційні, або нормальні, ціни. Розкрийте зміст цього вислову.

11. Охарактеризуйте ставлення П. Буагільбера до грошей.

12. У чому полягає сутність поглядів представників школи фізіократів?

13. У чому сутність «природного порядку» Ф. Кене?

14. Розкрийте сутність вчення Ф. Кене про "чистий продукт" і класи.

15. Розкрийте положення Ф. Кене про капітал, гроші й торгівлю.

16. У чому зміст і значення «економічної таблиці» Ф. Кене?

17. У чому полягає сутність економічних поглядів А.Р.Ж. Тюрго?

18. Розкрийте основні положення вчення А. Тюрго про гроші, відсоток і ціни.

19. У чому полягає заслуга фізіократів?

Тестові завдання

1. Назвіть причини першості англійської економіки в порівнянні з іншими країнами в XVII ст.:

а) раннє зародження англійських мануфактур, успіхи в меркантилістській політиці, більш жорсткі міри з боку імушого класу у пограбуванні селян, успіхи в науці; б) менталітет англійців, географічне положення, успіхи в

мореплаванні; в) сприятливі кліматичні умови; г) раннє зародження англійських мануфактур, географічне положення, успіхи в мореплаванні.

2. Які економічні категорії аналізував У. Петті:

а) позичковий відсоток, ренту, ринкову вартість, гроші, заробітну плату, ціну землі, природну ціну, чистий продукт; б) щирю вартість, справедливу ціну, середню норму прибутку, прибуток; в) ренту, ринкову вартість, гроші, заробітну плату, ціну землі, конкуренцію; г) позичковий відсоток, ренту, ринкову вартість, гроші, заробітну плату, ціну землі, природну ціну.

3. Яку з функцій грошей Буагільбер вважав корисною:

а) міру вартості; б) засіб платежу; в) засіб обігу; г) засіб нагромадження?

4. У центрі уваги якого економіста перебувала мінова вартість:

а) У. Петті; б) П. Буагільбера; в) У. Петті й П. Буагільбера; г) немає правильної відповіді.

5. Укажіть категорії, які аналізували фізіократи:

а) прибуток, додану вартість, заробітну плату, щорічні аванси, первісні аванси, продуктивну й непродуктивну працю, відтворення й реалізацію суспільного продукту; б) мінову вартість, чистий продукт, класи, ренту, щорічні аванси, первісні аванси, продуктивну й непродуктивну працю; в) закон вартості, чистий продукт, класи, ренту, щорічні аванси, первісні аванси; г) чистий продукт, класи, ренту, щорічні аванси, первісні аванси, продуктивну й непродуктивну працю, відтворення й реалізацію суспільного продукту, сільське господарство?

6. Якому економістові належить робота «Міркування про створення й розподіл багатств»:

а) У. Петті, б) П. Буагільберу, в) А.Тюрго, г) Ф. Кене.

Тема 5. ГЕНЕЗА РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ ТА РОЗВИТОК КЛАСИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ (друга половина XVIII – початок XIX ст.)

Основні терміни і поняття

Капіталізм. Наймані робітники. Капіталістичні ферми. Фабрика. «Невидима рука ринку». Суспільний і мануфактурний поділ праці. Продуктивність праці. Спеціалізація виробництва. Ринок. Закон вартості. Перенесена й знову створена вартість. Витрати виробництва. Підприємницький дохід. Основний і оборотний капітал. Капітал обігу. Нагромадження капіталу. Державне регулювання економіки. Економічна політика держави. Капіталісти. Централізовані мануфактури. Егоїзм людей. Економічні закони. Метод абстракції. Описовий метод. Металеві й паперові гроші. Двоїстий характер праці. Абстрактна праця. Конкретна праця. Постійний капітал. Машинне виробництво. Промислова революція. Індивідуальна й суспільна продуктивність праці. Неприятливі умови виробництва. Закон середньої норми прибутку. Природна ціна праці. Вартість необхідних засобів існування робітників. Рух народонаселення. Закон падіння норми прибутку.

Диференційна рента. Абсолютна рента. Закон зменшення родючості ґрунту. Трудова теорія грошей. Кількісна теорія грошей. Принцип порівняльної переваги. Корисність товару. Інфляція. Протилежність класів суспільства. Ціна виробництва. Органічна будова виробництва. Відносне збільшення прибутку. Галузева структура виробництва.

5.1. Економічний розвиток Англії у XVIII ст.

В Англії XVIII ст. було періодом швидкого розвитку капіталізму. Найважливішими джерелами нагромадження капіталу як і раніше були колоніальні пограбування, зовнішня торгівля (особливо работоргівля) і урядові позики. Капітали вкладалися в промисловість і сільське господарство. Створювалися великі централізовані мануфактури й капіталістичні ферми.

Тривав процес обезземелювання селян. До середини XVIII ст. в Англії фактично зник клас селян-власників. На початку сторіччя Англія була ще аграрною країною. Але значення промисловості в її економіці зростало з кожним десятиліттям. Вона перетворилася в індустріально-аграрну країну. Швидко росло число мануфактур і збільшувалася чисельність робітників. Але багато хто з них мав ще клапчик землі, примітивні знаряддя праці й мріяв стати самостійним господарем.

Незважаючи на швидкий ріст мануфактур, вони не задовольняли зростаючого попиту внутрішнього й зовнішнього ринку. К середині XVIII ст. в Англії раніше, ніж в інших країнах, склалися технічні й економічні передумови для переходу від мануфактури до фабрики. Країна стояла на порозі промислової революції.

У XVIII ст. Англія значно випереджала у своєму розвитку інші європейські країни. Її промислові товари знаходили широкий збут на ринках інших країн. У той же час система протекціонізму, а також цехові регламенти й закони, що регулювали господарське життя, вичерпали себе. Промислова буржуазія виступає з вимогами свободи підприємництва, якнайшвидшої ліквідації пережитків феодалізму.

5.2. Економічне вчення А. Сміта

Таким чином у Англії склалися сприятливі умови для зльоту економічної думки. Її головним представником вважається А. Сміт.

Адам Сміт (1723–1790) був сином митного чиновника. Одержав гарну освіту. У 28 років був вибраний професором філософії моралі університету в м. Глазго. Результати його наукових досліджень цього періоду узагальнені в книзі «Теорія моральних почуттів». У 41 рік Сміт відмовився від роботи в університеті й зайняв місце вихователя в одній аристократичній родині. Подорожуючи зі своїм вихованцем по Європі, він познайомився в Парижі з представниками школи фізіократів Ф. Кене й А. Тюрго. Після повернення в 1766 р. в Англію Сміт оселився у своєму рідному шотландському місті Кірколді й цілком присвятив себе роботі над книгою «Дослідження про природу й причини багатства народів». У березні 1776 р. книга вийшла у світ. Сміт хотів присвятити її Ф. Кене, але він помер двома роками раніше. Книга мала

величезний успіх і кілька разів перевидавалася при житті автора. На російську мову була перекладена в 1804 р. і потім перевидавалася кілька разів. «Багатство народів» містить у собі п'ять книг. Практично весь теоретичний аналіз зосереджений у перших двох книгах.

Поява «Багатства народів» була найбільшою подією в розвитку економічної науки. Своєю книгою Сміт завершив період становлення політичної економії як особливої галузі знання. Для буржуазії теорія Сміта стала цінною зброєю в ідеологічній боротьбі за ліквідацію залишків феодалізму.

У своєму дослідженні Сміт виходить із уявлення, що люди наділені деякими природними властивостями. Одним з них є егоїзм людей. Вони керуються ним у своїй господарській діяльності. Але інтереси окремої особи (за Смітом) збігаються з інтересами суспільства. Прагнення до прибутку і конкуренція представлені як діяльність, що приносить користь всьому суспільству. «Невидима рука ринку» направляє дії людей до мети, що зовсім не входила в їхні наміри.

Економічне життя, за Смітом, – це процес, підпорядкований об'єктивним, що не залежить від бажання окремих осіб, законам (хоча він не вживав термін «закон»). Сміт вважав ці закони природними. Їх він намагався вивести із природи людини. Для цього Сміт вдавався до допомоги абстракції. Відволікаючись від випадкових явищ, він приходив до ряду важливих висновків про окремі риси капіталістичного господарства. Але одночасно Сміт ставив собі й інше завдання – дати конкретне зображення економічного життя. Із цією метою він описував і систематизував явища капіталістичного господарства, як вони виступають на поверхні. Результати, що одержувалися при застосуванні різних методів, виявлялися безпосередньо непорівнювальними. Висновки, отримані шляхом наукового аналізу, Сміт ставив в один ряд з поверхневими узагальненнями. Залишається тільки догадуватися, або Сміт дійсно не зауважував цього, або спеціально не зауважував.

В основі всієї системи економічних поглядів Сміта лежить ідея, що багатство суспільства створюється працею в процесі виробництва. Воно залежить 1) від частки населення, зайнятого продуктивною працею й 2) від рівня продуктивності праці. Сміт вважав найважливішим фактором економічного прогресу поділ праці й зробив його вихідним пунктом свого дослідження. На прикладі шпилькової мануфактури він показав величезний ріст продуктивності праці через спеціалізацію окремих груп робітників на виконанні тільки однієї операції.

Із правильних позицій Сміт розглядав залежність поділу праці від розмірів ринку. Великий ринок, доводив він, створює сприятливі передумови для поділу праці й спеціалізації виробництва. На цій основі досягається висока продуктивність праці. При вузькості ринку можливості поділу праці обмежені і ріст продуктивності праці ускладнений.

Хоча окремі положення вчення про поділ праці були сформульовані попередниками, у трактуванні Сміта вони одержали зовсім нове значення. Він переконливо показав, що праця – джерело багатства суспільства, а поділ праці – найважливіший фактор підвищення продуктивності праці й збільшення суспільного багатства.

Виникнення поділу праці Сміт пояснив схильністю людей до обміну. Вона є (за Смітом) одним із природних властивостей людини. Схильність до обміну «породила й поділ праці». Із цим положенням Сміта погодитися не можна. Поділ праці виник раніше, ніж з'явилося товарне виробництво й обмін товарів.

Недоліком всієї системи поглядів Сміта на поділ праці, було нерозуміння ним розходження між суспільним і мануфактурним поділом праці. Перший має місце на всіх ступенях розвитку суспільства, а останній породжений капіталізмом. Це особливий метод виробництва прибутку (відносної додаткової вартості). Сміт же зображував капіталістичне господарство як велику мануфактуру. Це неправильно, тому що поділ праці між капіталістичними підприємствами складається стихійно, а в мануфактурі – свідомо, з волі капіталіста.

Слідом за поділом праці Сміт розглядає питання про гроші. Їхнє виникнення він пояснив технічними труднощами безпосереднього обміну товару на товар. Для подолання цих утруднень кожний виробник намагався одержати такий товар, що ніхто б не відмовився взяти в обмін. Цей загальний засіб обміну і став грошми.

Сміт розумів, що гроші – особливий товар. Він стихійно виділився із всієї маси товарів. Але сутності грошей як загального еквівалента Сміт не зрозумів. Для нього гроші лише засіб обігу, що полегшує обмін товарів. Він не зрозумів, що гроші, на відміну від всіх інших товарів, виступають як суспільна форма багатства, втілення суспільної праці.

Погляд меркантилістів, що гроші становлять справжнє багатство суспільства, Сміт вважав помилковим. Золоті й срібні гроші він порівнював із шосейною дорогою, що, сприяючи доставці товарів на ринок, нічого не робить. Гроші, за Смітом, це колесо обігу й суспільство зацікавлене в тім, щоб витрати обігу були можливо менші. Він не бачив різниці між повноцінними металевими й паперовими грошми, тому віддавав перевагу останнім. Обіг паперових грошей, за Смітом, обходиться суспільству дешевше, ніж обіг металевих. Визнаючи можливість знецінювання паперових грошей, він не надавав цьому значення. Щоб уникнути зайвого випуску банкнот, необхідний, за Смітом, вільний розмін банкнот на золото.

У теорії вартості подвійність методу Сміта й суперечливість його теоретичних поглядів виступають особливо очевидно. З одного боку, Сміт значно глибше й повніше, ніж Петті, розробив теорію трудової вартості. Але одночасно деякі його погляди перебувають у прямому протиріччі з положенням про визначення вартості робочим часом. Він дає кілька визначень вартості.

Перше визначення – витратами праці. Сміт розрізняв споживчу й мінову вартості. Він доводив, що пропорції, у яких товари обмінюються один на одного, визначаються витратами праці. Він прямо визначав мінову вартість робочим часом.

Але теорія трудової вартості Сміта страждала й серйозними недоліками. Він і «його час» не дійшли до розуміння двоїстого характеру праці. Тому Сміт не включав у вартість товару перенесену вартість засобів виробництва (постійний капітал) і зводив вартість товару до знову створеної вартості. Ця думка проводиться через весь його твір. Він стверджував також, що в сільському господарстві вартість створюється не тільки працею, але й природою. Трапляються в нього й суб'єктивістські визначення праці як жертви, що приносить людина.

Друге визначення вартості в Сміта – визначення працею, що купується. При простому товарному виробництві це визначення справедливе, а в умовах капіталізму – ні.

Третє визначення вартості – доходами. Ігноруючи своє визначення вартості витраченою на виробництво товару працею, Сміт при розгляді складових частин товарів заявляв, що: заробітна плата, прибуток і рента є трьома первісними джерелами будь-якого доходу так само, як і будь-якої мінової вартості.

Перша частина цієї формули відповідає положенню теорії трудової вартості, а друга – ні. Унаслідок останньої він ставав на позиції теорії витрат виробництва. Стверджуючи, що вартість складається з доходів, Сміт відобразив погляди бізнесмена-практика.

Сміт розрізняв у капіталістичному суспільстві три класи – робітників, капіталістів і землевласників. Відповідно до цього він вважав основними доходами: 1) заробітну плату, 2) прибуток і 3) ренту. Виходячи з теорії трудової вартості, загальним джерелом всіх доходів Сміт вважав працю. Він розглядав прибуток і ренту як частину вартості, створеної працею робітників. У той же час в теорії сформульовані положення, відмінні від зазначених. Розглянемо це питання докладніше.

Природи заробітної плати як перетвореної форми вартості й ціни робочої сили Сміт не знав і трактував її як ціну праці. Величина заробітної плати, по Сміту, знаходиться під постійним впливом руху народонаселення. З ростом багатства, доводив він, збільшується попит на працю, підвищується заробітна плата й зростає добробут населення. У результаті прискорюється приріст населення. Утворюється надлишок робочих рук і заробітна плата знижується. За низької її величини приріст населення скорочується, що веде до нестачі робітників і підвищенню заробітної плати.

Розбираючи питання про оплату праці по професіях, Сміт обґрунтував необхідність підвищеної оплати тих видів праці, які вимагають спеціальної підготовки. Більш високо, доводив Сміт, повинна оплачуватися праця важка, неприємна і та, до якої суспільство відноситься з ворожістю.

Прибуток Сміт прямо називав відрахуванням із продукту робітника. Вартість, створена працею робітника, розпадається на дві частини. Одну з них одержує робітник у формі заробітної плати, а інша утворює прибуток капіталіста. Прибуток – це результат того, що робітник працює понад норми, необхідної для створення еквівалента його заробітної плати.

На відміну від фізіократів, Сміт вважав, що прибуток створюється неоплаченою працею незалежно від галузі виробництва. Але як і в інших частинах свого вчення, Сміт був непослідовний і в теорії прибутку. На протиріччя зі своїми вищевикладеними поглядами він стверджував, що підприємницький дохід є винагородою за ризик і за працю при застосуванні капіталу.

У теорії ренти Сміт прямо вказував, що рента створюється неоплаченою працею робітника, представляє собою відрахування з продукту його праці. Він зв'язував її виникнення із приватною власністю на землю. Землевласник вимагає збільшення ренти й у тому випадку, коли поліпшення землі зроблене орендарем за свій рахунок. Але й тут Сміт був непослідовний. У деяких випадках він стверджував, що рента, подібно прибутку й заробітній платі, є елементом витрат виробництва й разом з іншими доходами бере участь в утворенні вартості. Сміт робив також поступку фізіократам, вважаючи, що ренту можна розглядати як продукт сил природи. Розглядаючи питання про ренту в різних галузях сільського господарства, Сміт правильно встановив, що рента з ділянок, зайнятих під виробництво зернових, визначає ренту для всіх видів сільськогосподарського виробництва.

У трактуванні Сміта капітал – це запаси, що використовуються у процесі виробництва, від яких капіталіст очікує одержати дохід. Головним фактором нагромадження капіталу Сміт вважав ощадливість. За його словами, вона "є безпосередньою причиною зростання капіталу". Пропагуючи ощадливість, він стверджував, що заощадження утворюють фонд для утримання продуктивних робітників.

Велике значення Сміт надавав розподілу капіталу на основний і оборотний. Під останнім він розумів капітал, що постійно йде від свого власника в одній формі й вертається до нього в іншій. Основний капітал – це капітал, що не вступає в процес обігу й залишається в руках власників. Капітал купця Сміт цілком відносив до оборотного капіталу (помітимо, що це положення помилкове).

У фізіократів розподіл авансів на первісні і щорічні відноситься тільки до землеробського капіталу. Сміт же поширив категорії основного й оборотного капіталу на всі галузі господарства. Невірно, як це робив Сміт, вбачати відмінності між оборотним і основним капіталом у тому, що перший здійснює оборот, а другий – ні. Обертаються той і інший, але різними способами. Сміт фактично протиставляв один одному не оборотний і основний капітал, а капітал обігу й продуктивний капітал. Сам процес обігу він розумів невірно, як переміщення. Тому йому здається, що елементи основного капіталу взагалі не здійснюють оборот.

Цінні положення, які вніс у теорію відтворення Кене, не одержали в Сміта подальшого розвитку. Більше того, він заплутав проблему, стверджуючи, що вартість суспільного продукту дорівнює сумі доходів – заробітній платі, прибутку й ренти. Інакше кажучи, вартість суспільного продукту зведена до знову створеної вартості, а вартість засобів виробництва, що беруть участь у створенні продукту, у Сміта зникла. Сміт, звичайно, знав що кожний підприємець частину свого капіталу витрачає на засоби виробництва. Однак він вважав, що ціна кожного знаряддя у свою чергу зводиться безпосередньо або в остаточному підсумку до заробітної плати, прибутку й ренти.

Сміт вважав, що вартість суспільного продукту без залишку розпадається на доходи. Однак Сміт помилявся. У вартість зроблених товарів поряд зі знову створеною вартістю завжди входить перенесена вартість засобів виробництва. Вона є продуктом праці попередніх років. Тому сума доходів, яка дорівнює знову створеній вартості, завжди менше вартості суспільного продукту. Сміт же ототожнював вартість річного продукту із знову створеною за рік вартістю. У результаті в нього зникла вартість засобів виробництва, створена працею минулих років, а вартість річного продукту виявилася рівній сумі доходів.

Ці помилкові погляди Сміта пояснюються недоліками його теорії вартості. Не знаючи двоїстого характеру праці, він не розумів, що абстрактною працею створюється нова вартість, а одночасно конкретною працею переноситься на продукт створена раніше вартість засобів виробництва. Вона є продуктом минулої праці й лише відшкодовує витрати на елементи постійного капіталу. На доходи розпадається тільки нова вартість, створена абстрактною працею. Виключення Смітом перенесеної вартості з вартості суспільного сукупного продукту отримало в історії економічної думки назву «догма Сміта».

Торкаючись проблеми нагромадження капіталу, Сміт зводив її до перетворення прибутку (додаткової вартості) у додаткову заробітну плату. Всупереч точці зору Сміта при нагромадженні капіталу лише частина прибутку витрачається на купівлю додаткової робочої сили. Інша ж частина йде на придбання додаткових засобів виробництва. За Смітом виходило, що нагромадження капіталу вигідне робітникам, тому що воно веде до підвищення заробітної плати. Звідси він робив висновок, що з розвитком капіталізму положення робітничого класу буде поліпшуватися. Це твердження Сміта є суперечливим.

Сміт протиставляв робочих мануфактури слугам. Перші не тільки відшкодовують свою заробітну плату, але й приносять хазяїнові прибуток. Підприємець багатіє, наймаючи велику кількість мануфактурних робітників, і бідніє, якщо тримає багато слуг. Таким чином, з погляду Сміта, продуктивним є працівник, що оплачується з капіталу й створює прибуток своєму наймачеві. Інакше кажучи, Сміт вважав виробничою працею, яка обмінюється на капітал.

Однак у цьому питанні Сміт суперечив сам собі. Він висунув інше визначення виробничої праці. Виробничою є праця, що виробляє товари, а невиробничою – праця з надання послуг. Помітимо, що з погляду марксизму, виробничою працею в умовах капіталізму є праця, що створює додаткову

вартість і занята у матеріальному виробництві. Дрібні самостійні товаровиробники виробляють матеріальні продукти, але вони не відносяться ні до виробничих, ні до невиробничих працівників, тому що вони не створюють прибутку. Їхнє виробництво не підлегле капіталу.

Точку зору фізіократів, що виробничою є тільки праця в сільському господарстві, Сміт критикував. Однак у нього самого є твердження, що праця в сільському господарстві більш продуктивна, ніж в інших галузях господарства. Це була поступка помилковим поглядам фізіократичної школи.

Різко засуджуючи невиробничі витрати, Сміт вимагав економії державних витрат. Поряд з акторами й співаками він зараховував до непродуктивних працівників государя із судовими чиновниками, офіцерів армії й флоту.

Сміт був глибоко переконаний, що найважливішою умовою багатства країни є свобода господарської діяльності. Чим менше держава втручається в економічне життя країни, тим краще для господарського розвитку. Державне регулювання доцільне тільки в тих випадках, коли свобода загрожує суспільному благу. Корисною мірою держави Сміт вважав регулювання випуску банкнот, охорону країни від зовнішніх ворогів і турботу про безпеку громадян. Таким чином Сміт відстоював ідею державного невтручання в економічне життя і вважається засновником ідеї лібералізму.

Посилаючись на доцільність міжнародного поділу праці, Сміт відстоював також свободу торгівлі між країнами. Кожній країні варто розвивати в себе виробництво тільки таких товарів, які обходяться дешевше, ніж в інших місцях. Так складається міжнародний поділ праці. Він буде вигідний всім країнам. Усякі спроби засобами економічної політики перешкодити такій спеціалізації в міжнародному масштабі принесли б, за Смітом, тільки шкоду.

Отже, своєю книгою Сміт продемонстрував неспроможність меркантилістських ідей про необхідність нагромадження золота й срібла. Він переконливо показав, що справжнім джерелом багатства країни є процес виробництва матеріальних благ. Вимагаючи ліквідації феодальних пережитків, що заважають розвитку капіталізму, він відстоював інтереси промислової буржуазії. А. Сміт був її ідеологом.

5.3. Економічний розвиток Англії наприкінці XVIII – початку XIX ст.

В останній третині XVIII ст. в Англії почався промисловий переворот (промислова революція). Протягом декількох десятиліть у бавовняній промисловості один винахід виникав за іншим. Весь процес виробництва в цій галузі був переведений на машинну основу. Поступово переворот поширився на інші галузі легкої, а потім і важкої промисловості. У всіх галузях почався перехід від мануфактури до великого машинного виробництва.

Величезне значення мало поширення універсального двигуна – парової машини. Для виробництва машин була потрібна велика кількість металу. Виробництво заліза й сталі, добування кам'яного вугілля зростали швидкими темпами. З переходом до великого машинного виробництва була створена матеріально-технічна база, яка відповідала потребам капіталістичного

господарства. Велика промисловість зайняла пануюче положення в англійському народному господарстві.

У період промислового перевороту в Англії склалося нове розміщення продуктивних сил. Збільшилося міське населення за рахунок сільського. Виникли нові фабричні міста. Концентрація робітників у містах остаточно розірвала їхній зв'язок із землею. На великих фабричних підприємствах зникли патріархальні відносини між господарем і робітником. Якщо мануфактура вимагала від робітника високої кваліфікації, то на фабриках у широких масштабах почала застосовуватися праця некваліфікованих робітників, жінок і дітей. Наслідком поширення машин стало зростання тривалості робочого дня, підвищення інтенсивності праці, зниження заробітної плати. Масовим стало безробіття.

У 1793 р. почалася тривала війна Англії із Францією. У результаті уряд неодноразово збільшував податки, систематично використовував позики для покриття бюджетного дефіциту. У 1797 р. Англійський банк припинив розмін своїх банкнот на золото. Почалися інфляція й швидкий ріст цін. Це негативно вплинуло на положення народних мас.

У той же час промислова буржуазія висунулася на передній план, відтіснивши на друге місце торговельну й банківську буржуазію. Виступаючи проти пережитків феодалізму, буржуазія дбала лише про свої корисливі інтереси. Найважливішою ідейною зброєю буржуазії в цій боротьбі стала економічна теорія Д. Рікардо.

5.4. Економічна теорія Д. Рікардо

Давид Рікардо (1772-1823) – найвидатніший представник англійської класичної політичної економії. У його працях наукові погляди У. Петті й А. Сміта, і насамперед теорія трудової вартості, одержали подальший розвиток.

Рікардо був сином біржового маклера. Він вчився в торговельній школі. З 14 років став помічником батька. Будучи ще зовсім молодим, вдалими операціями на біржі зробив собі великий статок. Розбагатівши, він узявся за вивчення природничих наук, а потім присвятив себе політичній економії.

У 1817 р. вийшло у світ перше видання головної праці Д. Рікардо «Основи політичної економії й оподаткування». При житті Рікардо було опубліковано ще два видання «Основ ...».

Прагнучи за зовнішньою видимістю розкрити сутність економічних явищ, класична школа широко використовувала метод абстракції. Однак у попередників Рікардо науковий аналіз переплітався з поверхневими узагальненнями. На відміну від Сміта Рікардо послідовно дотримувався абстрактного методу. Відволікаючись від випадкового, він прагнув визначити внутрішні зв'язки й закони, що управляють господарством. У передмові до «Основ ...» Рікардо, відзначивши, що продукт поділяється між класами землевласників, капіталістів і робітників, писав: «Визначити закони, які управляють цим розподілом, – головне завдання політичної економії».

Основою всієї теоретичної системи Рікардо було положення про те, що вартість товарів визначається робочим часом. Розглядаючи інші економічні

категорії, він увесь час прагнув довести, що вони не суперечать цьому вихідному положенню.

Доходи класів капіталістичного суспільства Рікардо розглядав як частину вартості, створеної працею. На цій підставі він сформулював економічну протилежність класів суспільства. Рікардо прагнув зрозуміти внутрішні зв'язки капіталістичного виробництва. Своє завдання він бачив у тому, щоб з'ясувати закономірності, якими визначається величина вартості, кількісне відношення між заробітною платою, прибутком, рентою та ін. Якісні особливості капіталістичних відносин він не досліджував.

Як і Сміт, Рікардо розрізняв мінову й споживчу вартість товару. Спроби пояснити мінову вартість корисністю або споживчою вартістю він відкидав як неспроможні. За Рікардо, природні фактори сприяють у створенні споживчої вартості, але вони нічого не додають до мінової вартості. Він вірно вважав, що величина вартості визначається не індивідуальними витратами, а суспільною продуктивністю праці. Всі товари одного роду, за Рікардо, мають однакову вартість. Але він помилково думав, що вартість регулюється найбільшою кількістю праці, яка витрачається при найнесприятливіших умовах. Це правильно тільки для сільського господарства. У промисловості ж суспільно необхідною працею є витрати праці при середніх умовах виробництва.

Послідовно відстоюючи визначення вартості робочим часом, Рікардо відкидав як помилковий погляд, що зміна заробітної плати впливає на вартість. У результаті підвищення або зниження заробітної плати, доводив Рікардо, зміниться прибуток, а не вартість. Тому при незмінній вартості золота ціни товарів залежать тільки від їхньої вартості.

На відміну від Сміта, Рікардо був переконаний, що закон вартості зберігає силу в умовах капіталізму. Але показати, як він діє, Рікардо не зміг. Ця проблема була вирішена Марксом у його вченні про ціну виробництва. За Марксом, у капіталістичних умовах товари належать капіталістам. Останні витрачають не працю, а капітал. Капіталістичні витрати виробництва плюс середній прибуток утворюють ціну виробництва. Вона і є тією величиною, навколо якої коливаються ціни товарів. Ціни виробництва відхиляються від вартості внаслідок того, що в різних галузях застосовується капітал різної органічної будови, але сума цін виробництва дорівнює сумі вартостей.

Рікардо не зрозумів, що ціна виробництва – це перетворена форма вартості. Тому він хотів безпосередньо погодити визначення вартості робочим часом із законом середнього прибутку. Для нього було ясно, що рівновеликі капітали приносять однаковий прибуток у тому випадку, коли вони пускають в дію різну кількість живої праці. Фактично Рікардо натрапив на значення розходжень в органічній будові капіталу. Але в загальній формі він навіть не поставив проблеми, а намагався вирішити питання, досліджуючи окремі поодинокі випадки.

Капітали різної органічної будови можуть принести рівний прибуток тільки за умови, що товари продаються за цінами виробництва, які відхиляються від їхньої вартості. Рікардо ж хотів довести, що товари завжди

продаються по їхній вартості. Продаж товарів за цінами, що відхиляється від вартості, з його погляду, суперечить закону вартості. Тому він не міг пояснити утворення середнього прибутку на основі теорії трудової вартості.

Недоліки методології Рікардо не дозволили йому продемонструвати дію закону вартості при капіталізмі. Він не розумів, що капіталістичне виробництво є розвиненою формою товарного виробництва. Не розумів, що товари як продукт капіталу не можна ототожнювати з товарами, зробленими самостійними товаровиробниками.

Рікардо виходив з вартості як з даної величини, а не складав її (як це робив Сміт) з доходів. Під заробітною платою він розумів дохід найманого робітника, якому протистоять власники капіталу й землі. Рікардо розглядав робітника як продавця праці, а заробітну плату як плату за працю. Її величину він хотів визначити на основі теорії трудової вартості. Фактично Рікардо говорить не про вартість праці, а про вартість робочої сили. Отже мова йде про вартість необхідних засобів існування робітника.

Центральне місце в його аргументації займає твердження, що заробітна плата залежить від руху народонаселення. Він доводив, що ціна праці, як і ціна інших товарів, коливається залежно від попиту та пропозиції на робочі руки. При швидкому зростанні населення попит на робітників відстає від пропозиції й заробітна плата падає. І навпаки. Він робить висновок, що незважаючи на постійні коливання заробітної плати, вона під дією руху населення незмінно вертається до «природної» норми, до вартості необхідних засобів існування. Ці міркування базувалися на законі народонаселення Т. Мальтуса.

Рікардо стверджував далі, що скільки-небудь тривале підвищення життєвого рівня робітників неможливо, тому що в цьому випадку прискориться приріст населення й, отже, піде падіння заробітної плати. Заходи, спрямовані на поліпшення становища трудящих, Рікардо вважав марними. Поки пропозиція робочої сили перевищує попит на неї, заробітна плата неминуче буде нижче «природної ціни» праці. На противагу Сміту Рікардо дотримувався думки, що положення робітників з розвитком суспільства буде погіршуватися у зв'язку з ростом цін на сільськогосподарську продукцію.

Прибуток Рікардо розглядав як надлишок вартості над заробітною платою. Вартість, створена робітником, більше його заробітної плати. Отже, прибуток є продукт неоплаченої праці робітника. Рікардо приймав тривалість робочого дня як постійну величину. Тому визнавав тільки один спосіб збільшення прибутку – підвищення продуктивності праці. Останнє зменшує ту частину вартості, що одержує робітник у вигляді заробітної плати. Отже, Рікардо знав тільки відносне збільшення прибутку.

Багато уваги Рікардо приділяв падінню норми прибутку. Він сформулював «закон падіння норми прибутку». Хід його міркування полягає у такому: продуктивність праці в сільському господарстві падає. Це призводить до підвищення цін на продукти харчування й росту номінальної заробітної плати. Отже, з розвитком суспільства все більша частина вартості повинна йти на заробітну плату, зменшуючи тим самим норму прибутку. Це не зовсім

правильно, тому що норма прибутку з розвитком капіталізму не падає, а підвищується. Це підтвердила практика. У капіталістичному господарстві діє закон тенденції норми прибутку до зниження.

Своє вчення про ренту Рікардо розвиває, опираючись на теорію трудової вартості. Він відкидає спроби пояснити ренту дією сил природи.

Рента, за Рікардо, утворюється відповідно до закону вартості. Вона створюється працею, а не є продуктом природи. Її не слід змішувати із прибутком і відсотком на капітал. Єдиною підставою для одержання ренти є власність на землю. Землевласник не бере участі у процесі виробництва, але як власник – він бере участь у присвоєнні продукту праці.

Рікардо виходив з того, що в сільському господарстві панує вільна конкуренція між фермерами-орендарями. Вони вкладають свій капітал у землю за умови, що він принесе їм середню норму прибутку. Але в сільському господарстві, на відміну від промисловості, капітал зіштовхується з обмеженістю землі й неоднорідністю її за родючістю й за місцем розташування. Однакові витрати праці й капіталу дають на землях різної якості різну кількість продуктів. Однак вартість всієї маси продуктів сільського господарства регулюється витратами на гірших землях. На кращих землях, де витрати на одиницю продукції менше, утворюється додатковий дохід. Під впливом конкуренції фермери змушені задовольнятися середнім прибутком, а додатковий дохід із кращих ділянок привласнюється власниками землі. Цей дохід виступає як земельна рента.

Отже, рента, з погляду Рікардо, це надлишок вартості над середнім прибутком. Він правильно стверджував, що не ціна залежить від ренти, а навпаки, рента залежить від ціни.

Рікардо визнавав існування тільки диференціальної ренти. Він правильно визначив її величину різницею між вартістю продуктів сільського господарства на гірших ділянках і їхньою вартістю на кращих ділянках. З розвитком суспільства, за Рікардо, земельна рента буде зростати внаслідок росту цін на продукцію сільського господарства.

Він вважав також, що розширення виробництва в сільському господарстві обов'язково пов'язане з переходом від обробки кращих земель до гірших. Рікардо визнавав «закон зниження родючості ґрунту». Помітимо, що перераховані положення є суперечливими. Нарешті, нерозуміння дії закону вартості при капіталізмі привело Рікардо до заперечення абсолютної земельної ренти.

Це його твердження не розділяється багатьма економістами за такими міркуваннями. У силу низької органічної будови капіталу в сільському господарстві вартість продуктів вище їхньої ціни виробництва. Хліб та інші продукти сільського господарства продаються не за ціною виробництва, а за вартістю. Надлишок вартості над ціною виробництва й утворює абсолютну ренту. Причиною її існування є монополія приватної власності на землю. Абсолютну ренту сплачують власникам землі всі орендарі, у тому числі орендарі гірших ділянок.

Питанням грошового обігу Рікардо приділяв значну увагу. Він боровся проти інфляції, за стійкий грошовий обіг і вважав, що базою всієї грошової системи є золото. Однак використання золота як засобу обігу він вважав нерозумним, тому що обіг золотих монет коштує суспільству значно дорожче, ніж обіг паперових знаків. Рікардо розробив проект системи паперово-грошового обігу з вільним розміном паперових знаків на золото в злитках. Така система, доводив він, забезпечить стійкість грошового обігу й позбавить суспільство від марних витрат через обіг золотої монети.

За Рікардо, вартість золота, як і вартість всіх інших товарів, визначається витратами праці. Розглядаючи ціни товарів як вираження їхньої вартості в грошах, він дійшов висновку, що при даній вартості грошей їхня кількість в обігу залежить від суми товарних цін. Але Рікардо не втримався на цих позиціях і виступив у ролі прихильника кількісної теорії грошей, відповідно до якої вартість грошей визначається їхньою кількістю. Він стверджував, що в обіг може увійти будь-яка кількість грошей. У процесі обігу сукупна маса товарів протистоїть всій кількості грошей. Співвідношення цих величин, за Рікардо, і визначає рівень цін і вартість грошей. При даній масі товарів збільшення кількості грошей призводить до зростання цін і знецінення грошей. І навпаки. Таким чином, Рікардо фактично відмовився від визначення вартості грошей витратами праці й визначав вартість грошей їхньою кількістю.

За Рікардо, гроші – технічний засіб обміну. Він вважав, що вся грошова маса постійно перебуває в сфері обігу. У його епоху це було неправильно. Насправді частина повноцінних грошей постійно випадала з обігу, перетворюючись у скарб. Відповідно до теорії трудової вартості ціни товарів складаються не в процесі обігу, а до нього, коли гроші виконують функцію міри вартості. Не зрозумівши природи грошей, Рікардо не бачив різниці між золотими й паперовими грошми. Він змішував обіг повноцінних металевих грошей з паперово-грошовим обігом.

На основі кількісної теорії грошей Рікардо намагався пояснити й закономірності міжнародного руху золота. Залежність рівня цін від кількості грошей приводить, за Рікардо, до руху золота між країнами. При надлишку грошей і їхньому знеціненні посилюється вивіз грошей із країни при одночасному зростанні ввозу товарів. І навпаки. Таким чином у результаті цього міжнародного руху грошей і товарів устанавлюється рівновага.

Рікардо вважається родоначальником теорії порівняльної переваги (вигідності) міжнародного поділу праці. Доцільність міжнародної торгівлі він показав на основі зіставлення порівняльних витрат, а не абсолютних величин, як думав Сміт. Вигода, одержувана між торгуючими країнами, досягається завдяки встановленню більш ефективної галузевої структури виробництва.

Рікардо відкинув погляд Сміта про складання вартості з доходів. Навпаки, вона розпадається на них. Але слідом за Смітом Рікардо при аналізі відтворення виключає постійний капітал, прирівнюючи вартість суспільного продукту до суми доходів.

Капіталістичний спосіб виробництва Рікардо розглядав як абсолютний, що не знає ніяких меж для свого поширення. За Рікардо, при капіталізмі можливе часткове надвиробництво, але загального надвиробництва взагалі не може бути. Інакше кажучи, окремий товар може бути зроблений у зайвій кількості. Метою капіталістичного виробництва, за Рікардо, є задоволення потреб. Тому, крім падіння норми прибутку, ніяких меж для зростання виробництва й розширення попиту не існує. Розглядаючи гроші як технічний засіб обміну, Рікардо не бачив різниці між безпосереднім обміном за формулою $(T-T)$ і товарним обігом за формулою $(T-G-T)$. Він виходив з єдності купівлі-продажу, стверджуючи, що за продажем обов'язково йде купівля. Ця ідея взята у Ж.Б. Сея. Життя спростувало це твердження.

На закінчення підкреслимо величезний внесок Рікардо в економічну науку. Він вважається завершувачем створення класичної економічної теорії й справедливо займає другий ряд (після А. Сміта) у списку видатних економістів світу.

Запитання для самоконтролю

1. Класична політична економія найбільшого розквіту досягла в Англії. Хто був справжнім творцем економічної науки?
2. Що є центральною проблемою політичної економії А. Сміта?
3. У чому головне завдання політичної економії А. Сміта?
4. Що є вихідним положенням теоретичної системи А. Сміта?
5. Що мав на увазі А. Сміт, формулюючи положення про «невидиму руку» економічних законів?
6. У праці А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів» можна знайти не одну, а кілька концепцій вартості. Дайте їх характеристику.
7. Назвіть принципи, які А. Сміт пропонував покласти в основу системи оподаткування.
8. Що є продуктивною і непродуктивною працею за А. Смітом?
9. У чому полягає сутність теорії грошей А. Сміта?
10. Розкрийте сутність теорії розподілу і доходів А. Сміта.
11. Як А. Сміт визначає капітал?
12. Яке значення, за А. Смітом, має нагромадження капіталу?
13. У чому полягає зміст методологічних основ учення Д. Рікардо?
14. Розкрийте сутність теорії вартості Д. Рікардо.
15. Як Д. Рікардо характеризував капітал?
16. Як Д. Рікардо трактував гроші?
17. На думку Д. Рікардо, головне завдання економічної науки – визначити закони, що управляють розподілом продукту між основними класами. Як вирішував Рікардо це завдання?
18. З ім'ям Д. Рікардо пов'язують створення теорії ренти. Як обґрунтовує він процес утворення ренти?

19. Які джерела зростання багатства відповідно до поглядів А. Сміта і Д. Рікардо?

20. Порівняйте принцип відносних витрат Д. Рікардо з принципом абсолютних витрат А. Сміта (у зовнішній торгівлі).

21. У чому ви бачите основну заслугу А. Сміта і Д. Рікардо – основоположників класичної школи політичної економії?

Тестові завдання

1. Укажіть джерела нагромадження англійського капіталу в другій половині XVIII ст.:

а) перерозподіл багатства зі сфери виробництва у сферу обігу, величезні запаси корисних копалин в Англії, експлуатація найманої праці на англійських підприємствах, работорівля, ріст англійських мануфактур; б) нееквівалентний обмін з колоніями, експлуатація найманої праці на англійських підприємствах, работорівля, ріст англійських мануфактур; в) насильницьке вилучення багатства в колоній, урядові позики, експлуатація найманої праці на англійських підприємствах, работорівля, політика протекціонізму, ріст англійських мануфактур; г) експлуатація праці англійських селян-власників, урядові позики, работорівля, політика протекціонізму.

2. Укажіть позиції, з яких не виходив Сміт у своєму дослідженні:

а) егоїзм людей, поділ праці, дія об'єктивних законів; б) прагнення людей до общинного виробництва, мета виробництва – споживча вартість; в) конкуренція, схильність людей до обміну, «laissez faire»; г) погоня за прибутком, прагнення людей до общинного виробництва, мета виробництва – споживча вартість.

3. Яку з функцій грошей аналізував Сміт:

а) міру вартості, б) засіб нагромадження, в) засіб платежу, г) засіб обігу?

4. Які з визначень вартості, за Смітом, відповідають умовам капіталізму:

а) вартість визначається витратами праці; б) вартість розпадається на заробітну плату, прибуток і ренту; в) вартість створюється працею й природою; г) вартість визначається працею, що купується ?

5. Які з визначень заробітної плати належать Сміту:

а) заробітна плата – це перетворена форма вартості й ціни робочої сили, б) заробітна плата – це мінімум засобів існування робітника, в) заробітна плата – це ціна праці, г) заробітна плата – це гроші, що отримує робітник за свою працю?

6. Які зі Смітовських визначень прибутку відповідають теорії трудової вартості:

а) прибуток – це відрахування із продукту праці робітника, прибуток – це результат праці робітника понад еквіваленту його заробітної плати; б) прибуток – це відрахування із продукту праці робітника, прибуток – це підприємницький дохід капіталіста; в) прибуток – це винагорода підприємця за ризик при застосуванні капіталу, прибуток – це підприємницький дохід капіталіста, г) прибуток – це винагорода підприємця за ризик при застосуванні капіталу,

прибуток – це результат праці робітника понад еквівалент його заробітної плати?

7. Які зі Смітівських визначень ренти відповідають теорії трудової вартості:

а) рента – це неоплачена праця робітника, рента - це продукт людської праці й природи; б) рента – це елемент витрат виробництва, рента – це продукт природи; в) рента – це продукт людської праці й природи, рента – це відрахування із продукту праці робітника; г) рента – це неоплачена праця робітника, рента – це відрахування із продукту праці робітника, рента – це продукт людської праці?

8. Які з положень, сформульовані Смітом у вченні про капітал і його відтворення, не є помилковими:

а) капітал поділяється на основний і оборотний, оборотний капітал змінює свою натуральну форму у процесі руху, розподіл капіталу на основний і оборотний відноситься до всіх галузей народного господарства; б) основний капітал не обертається, капітал купця відноситься до оборотного капіталу; в) процес обігу капіталу – це його переміщення, вартість суспільного продукту дорівнює сумі заробітної плати, прибутку й ренти, вартість суспільного продукту дорівнює знову створеній вартості, г) вартість засобів виробництва не повинна включатися у вартість суспільного продукту, вартість суспільного продукту без залишку розпадається на доходи, нагромадження капіталу означає перетворення прибутку в додаткову заробітну плату?

9. Виберіть риси, властиві машинному виробництву:

а) робітник має високу кваліфікацію, головним агентом виробництва є робітник; б) головним агентом виробництва є машина, зростання заробітної плати, підвищення інтенсивності праці; в) використання жіночої й дитячої праці, головним агентом виробництва є машина, використання праці некваліфікованих робітників, зростання безробіття, підвищення інтенсивності праці; г) головним агентом виробництва є машина, головним агентом виробництва є машина, робітник має високу кваліфікацію.

10. Визначить вид англійського бізнесу, що висунувся на передній план у другій половині XVIII ст.:

а) торговельний, б) банківський, в) сільськогосподарський, г) промисловий.

11. Назвіть, за Рікардо, головне завдання політичної економії:

а) дослідження потреб людини, аналіз обмеженості ресурсів; б) раціональний розподіл обмежених ресурсів, аналіз попиту та пропозиції; в) аналіз розвитку продуктивних сил, аналіз якісних характеристик капіталізму; г) визначення законів, керуючих розподілом створеного продукту між класами, виявлення кількісних відносин між заробітною платою, прибутком і рентою.

12. Чим визначається, за Рікардо, мінова вартість товарів:

а) корисністю, споживчою вартістю; б) індивідуальними витратами праці; в) природними факторами, суспільною продуктивністю праці; г) суспільною

продуктивністю праці, витратами праці, здійсненими при найбільш несприятливих умовах виробництва?

13. Виберіть фактори, що не впливають, за Рікардо, на величину номінальної заробітної плати:

а) величина вартості необхідних засобів існування робітника, пропозиція робочих рук; б) попит на робочі руки, зростання населення; в) падіння продуктивності праці в сільському господарстві, величина мінімуму засобів існування робітників; г) попит на робочі руки, пропозиція робочих рук .

14. Укажіть помилкові положення, сформульовані Рікардо в його вченні про прибуток і земельну ренту:

а) прибуток є неоплаченою працею робітників, підвищення продуктивності праці збільшує прибуток; б) абсолютної ренти не існує, закон падіння норми прибутку, з розвитком суспільства все більша частина вартості повинна йти на заробітну плату; в) утворення ренти не суперечить закону вартості, величина ренти залежить від ціни; г) ціна не залежить від величини ренти, вартість всієї маси продуктів сільського господарства регулюється витратами на гірших землях.

15. Виберіть твердження Рікардо, пов'язане з теорією грошей, що суперечить теорії трудової вартості:

а) при даній вартості грошей їхня кількість в обігу залежить від суми товарних цін, б) вартість грошей визначається їхньою кількістю, що перебуває в обігу; в) в обігу можна використовувати паперові гроші; д) гроші мають вартість.

Тема 6. ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ ТА ПІСЛЯКЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНИХ ТЕОРІЙ

Основні терміни і поняття

Економічний романтизм. Дрібне виробництво. Дрібна буржуазія. Пролетаріат. Криза надвиробництва. Стадія розвитку капіталізму. Реформізм. Опортунізм. Проста мануфактура. Капіталістична мануфактура. Натуральна форма господарства. Просте товарне виробництво (господарство). Мінова концепція. Ринкова економіка. Примат сфери обігу. «Триєдина формула». Моральне приборкання. Помірність. «Теорія помірності». Жертва робітника й капіталіста. Послуга. Продуктивні послуги. Підприємець. «Закон ринків» Сея. «Теорія гармонії». «Закон розподілу при капіталізмі». Продуктивна теорія заробітної плати. «Вульгарна політична економія». Чартизм. Корисність. Попит. Геометрична прогресія. Арифметична прогресія. Соціалізм. Утопічний соціалізм. Анархія. Індустріалізм. Фаланга. Кооперативна община.

6.1. Виникнення і розвиток дрібно-буржуазної політичної економії

Жан Шарль Леонар Сісмонд де Сісмонді (1773–1842) займає своєрідне місце в історії економічної думки. Він є завершувачем класичної школи у

Франції й у той же час засновником нового напрямку, відомого під назвою економічного романтизму.

Зародився він на Заході в період найбільш швидкого розвитку капіталізму після промислового перевороту й буржуазних революцій. Сісмонді був родоначальником цього напрямку не випадково. Франція й Швейцарія, уродженцем якої він був, більш ніж наполовину були представлені селянством і дрібними ремісниками. Процес їхнього руйнування й розкладу в цих країнах відбувався особливо болісно. Більша їх частина розорювалася, пролетаризувалася, поповнювала ряди робітників або злидарювала в пошуках хліба й роботи.

Сісмонді не зрозумів процесу становлення капіталізму і його результатів. У нього було своє розуміння політичної економії. Він вважав її моральною наукою. З його погляду, політична економія має справу з людською природою, а не з об'єктивними законами. За Сісмонді, політична економія повинна вивчати саму людину, її потреби, почуття, пристрасті і як на неї діють ті або інші установи. Тому він ставав в опозицію до англійської класичної школи. Сісмонді намагався сформулювати нові принципи політичної економії, відмінні від тих, на яких базувалися Сміт і Рікардо. Ця мета підкреслена в назві його основної роботи «Нові початки політичної економії, або про багатство в його відношенні до народонаселення». Вона вийшла в 1819 р., через два роки після виходу «Основ ...» Д. Рікардо.

Своє завдання Сісмонді бачив у тім, щоб показати, як держава повинна керувати виробництвом і розподілом багатства в інтересах дрібного виробника. Він вважав, що матеріальний добробут залежить від держави, тому не повинно бути місця вільній конкуренції й вільній торгівлі. Сісмонді був першим проповідником принципу державного втручання в економіку при капіталізмі.

Усе економічне вчення про виробництво, споживання, капітал, дохід, протиріччя капіталізму й т.д. відбито в його теорії реалізації й криз. За Сісмонді, з розвитком капіталізму звужується внутрішній ринок через дві обставини. Перша обставина – скорочується дохід робітників, тому що вони витісняються машинами, що не пред'являють ніякого попиту. Дохід робітників скорочується й з іншої причини: при найманні робітників капіталісти завжди можуть найняти більш зговірливих робітників з маси безробітних. Отже, навіть зайняті робітники приречені на споживання мінімуму засобів існування, значить пред'являють все менше й менше попиту на товари.

Інша обставина звуження внутрішнього ринку – зменшення попиту з боку капіталістів. Останні прагнуть все більше й більше робити. Частину свого доходу, що вони повинні були б пустити на споживання, накопичують. У результаті виробництво перевищує споживання як робітників, так і капіталістів. Частина суспільного продукту (частина «надвартості») залишається нереалізованою. Виходом з положення міг би бути зовнішній ринок. Але й він звужується, тому що ті країни, які були зовнішнім ринком для капіталістичних країн, самі стають на шлях капіталізму. Недалеким є момент, коли зовсім не

буде зовнішніх ринків для країн розвинутого капіталізму. Отже, капіталізм не може розвиватися. Йому внутрішньо властиві кризи надвиробництва.

Тому Сісмонді звертався до урядів країн із проханням, щоб вони своєю владою припинили капіталістичний розвиток. Достаток і статок наступлять тільки тоді, коли суспільство повернеться до дрібного виробництва (ідеала Сісмонді).

П'єр-Жозеф Прудон (1809–1865), так само, як і Сісмонді, належить до ідеологів дрібної буржуазії. Однак обидва виражали інтереси дрібної буржуазії на різних стадіях розвитку капіталізму.

Це визначило їхнє різне відношення до капіталізму й розходження їх конкретних практичних пропозицій. Якщо погляди Сісмонді формувалися на стадії становлення капіталістичних відносин, то Прудон виражав інтереси дрібної буржуазії в період сформованого капіталізму. До цього часу склалася класова структура суспільства й дрібна буржуазія зайняла своє проміжне положення. Історія вже довела неможливість повернення від капіталізму до натуральних форм господарства, розбивши проекти Сісмонді. Але Прудон, захищаючи дрібну буржуазію, не заперечував капіталізм, як це робив Сісмонді, а хотів його лише підправити, поліпшити. Прудон і його однодумці придумували плани порятунку дрібної буржуазії від руйнування, пролетаризації, не зачіпаючи при цьому основ капіталізму. Тому вся система Прудона була проникнута реформізмом. У марксистській літературі Прудон вважається першим опортуністом.

Головною його працею є робота під назвою «Що таке власність?», де власність описується як основна причина порушення рівності. При цьому Прудон не виступає проти власності – його обурюють факти зловживання нею. Широку популярність принесла Прудону «дзвінка» фраза: «Власність – це крадіжка». Приватній власності він протиставляє володіння, базоване на особистій праці. Великі підприємства і залізниці можуть перейти у спільне володіння робітників, але основу економіки повинні становити індивідуальні володіння дрібних товаровиробників. Перед обличчям могутності великого капіталу, що посилюється, і внаслідок розвитку фабрично-заводської промисловості, вчений вважав за необхідне перехід великих промислових підприємств і залізничного транспорту в руки асоціацій робітників та службовців, але продовжував обстоювати збереження приватної власності на засоби виробництва у всіх галузях промисловості по всій країні. Інша широковідома праця Прудона – «Система економічних суперечностей, або філософія убогості» (1848 р.). У ній автор прагне досягти в суспільстві рівності шляхом створення акціонерних товариств. Прудон виробив практичну програму соціальної реформи. Сутність реформи – створення банку на засадах акціонерного товариства. Прудон був противником лихварства, оскільки вважав відсоток основною формою привласнення додаткової праці. Розвиваючи свої концепції в роки Другої імперії у Франції, Прудон зробив висновок, що вирішення суспільних суперечностей можливе лише за допомогою врівноваження соціальних сил, що діють у суспільстві, здійснення ідеї

справедливості і морального вдосконалення особистості людини. Однією з умов втілення у життя своїх ідеалів Прудон вважав відмову жінок від роботи у промисловості, від участі в суспільному житті.

6.2. Розвиток ліберального напрямку

У 20-30-х роках ХІХ ст. завершився процес формування капіталізму в Англії й Франції. Буржуазія в цих країнах завоювала політичну владу. У 1825 р. промисловість пережила першу економічну кризу. Вона зруйнувала уявлення про відсутність протиріч у капіталістичному способі виробництва. Фактично був нанесений удар по класичній політичній економії. Перед економістами встало завдання вирішити або хоча б послабити виниклі протиріччя капіталізму. Вони переміщують акцент свого дослідження зі сфери виробництва у сферу обігу.

Економічна думка із цього моменту й донині стала базуватися на так званій міновій концепції, а економіка стала називатися ринковою. В основу цієї концепції покладений примат сфери обігу стосовно всіх сторін громадського життя. (У марксистській літературі представники цієї концепції називаються вульгарними економістами, а політична економія одержала назву вульгарної).

Представники міновіої концепції трактують економічні категорії так, як вони проявляються у сфері обігу, на поверхні суспільства. Відхід економістів цього періоду від аналізу процесу виробництва визначив їхню відмову від теорії трудової вартості. Вони поставили перед собою завдання спростувати насамперед рикардианську теорію прибутку і її основу – теорію трудової вартості. Останній була протиставлена запозичена в А. Сміта теорія витрат виробництва в різних її варіантах. На цій основі економісти по-своєму трактували природу прибутку, відсотка, ренти, заробітної плати. Вони висунули положення про те, що прибуток і відсоток породжуються капіталом, рента – землею, а заробітна плата – працею. Ця «триєдина формула» була взята на озброєння послідувачими економістами. Переважна більшість сьгоднішніх західних економістів опирається на цю формулу.

Характеристика економічної думки 20-30-х років ХІХ ст. в Англії

У цей період в Англії завершився перехід від мануфактури до фабрики, машинного виробництва. Промисловий переворот привів до зростання безробіття й погіршення становлення робітників. Першим самостійним виступом робітничого класу став чартистський рух.

Необхідно було вирішити протиріччя, які виникли в суспільстві. Представником економічної думки цього періоду є Томас Мальтус (1766–1834). У 1798 р. він випустив книгу «Досвід про закон народонаселення». З інших робіт варто виділити «Принципи політичної економії» (1820). За своєю класовою позицією Мальтус був виразником інтересів буржуазної земельної аристократії – лендлордів.

За Мальтусом, населення земної кулі росте в геометричній прогресії, а засоби існування – в арифметичній. Основний висновок, зроблений Мальтусом у «Досвіді про закон народонаселення», полягає в такому: «Головна й постійна причина бідності мало або зовсім не залежить від способу правління або від

нерівномірного розподілу майна; не у владі багатих доставити бідним роботу і їжу, тому бідні по самій сутності речей не мають права жадати від них того й іншого. Ці важливі істини випливають із закону народонаселення...». Щоб зберегти суспільство від убогості, хвороб і голоду, Мальтус пропонує утримуватися від шлюбу доти, поки немає можливості утримувати сім'ю.

Основним аргументом відставання засобів існування від зростання народонаселення Мальтус вважав закон спадної родючості ґрунту. Це твердження є правильним лише частково, тому що не враховується розвиток продуктивних сил, технічної оснащеності, наступних вкладень капіталів у землю.

Теорія прибутку Т. Мальтуса повторює переконання Д. Рікардо. Прибуток визначається як різниця між вартістю товару і витратами праці та капіталу у виробництві.

Мальтус є автором положення про реалізацію сукупного суспільного продукту. У ньому він стверджує, що досягти достатнього рівня попиту і повної реалізації продукції, що виробляється, неможливо без участі в цьому процесі не тільки продуктивного, а й непродуктивного класу – так званих третіх осіб, які можуть створити необхідний додатковий попит на всю масу товарів, що виробляються в суспільстві. Таким чином, він заперечує думку про суспільний паразитизм непродуктивного класу (землевласники, армія, церковні служителі, чиновники).

У кейнсіанстві використовується це положення теорії Мальтуса при розв'язанні питань реалізації і заходів підтримання «ефективного попиту» для регулювання економіки. Мальтус визнає існування загальних і локальних криз, вважаючи їх тимчасовими явищами. Незважаючи на ці недоліки, проблема народонаселення, поставлена Мальтусом, увічнила його. Він вважається в західній економічній науці загальноновизнаним класиком.

Крім Мальтуса, у цей період до середини ХІХ ст. економічна думка Англії була представлена Джеймсом Міллем (1773–1836), Джоном Мак-Куллохом (1789–1864), Нассау Сеніором (1797–1864), Джоном Стюартом Міллем.

Джон Стюарт Мілль (1806–1873) вважається завершувачем класичної політичної економії. У 1848 р. вийшов його основний твір «Основи політичної економії», у якому він писав, що «на щастя, у законах вартості немає нічого, що залишилося б з'ясувати сучасному або будь-якому майбутньому авторові; теорія цього предмета є завершеною».

З 1823 по 1858 рр. Дж. С. Мілль служив в Ост-Індській компанії. У 1865–1868 рр. був членом палати громад. Перша його праця в галузі політичної економії була опублікована у 1829 р. А в 1843 р. він закінчив роботу над книгою «Система логіки», яка принесла йому популярність. Головна праця – «Основи політичної економії» (1848 р.).

Основні положення методології дослідження Дж. С. Мілля схожі з класичною школою. Специфіка його поглядів виявилася в таких моментах:

- вчений відокремив закони виробництва від законів розподілу. Перші з них постійні, а другі – залежать від законів і звичаїв суспільства;
- спробував додати до законів незмінного суспільства динаміку політичної економії.

Багатство, в уявленні Дж. С. Мілля, – це сукупність благ, що мають мінову вартість.

Ціна є грошовим виразом вартості. До чинників, що утворюють ціну, Мілля відносив конкуренцію, мотивуючи це тим, що покупець прагне купити дешевше, а продавець – продати дорожче.

Капітал, на думку Мілля, – запас продуктів праці, що виникає внаслідок заощаджень, завдяки постійному відтворюванню. Незважаючи на обмеження виробництва наявністю капіталу, додаткові вкладення останнього за наявності трудових ресурсів можуть привести до розширення виробництва без певної межі.

Прибуток є засобом продуктивної сили праці, а її величина має бути не менша від суми відсотка на капітал, страхової премії і заробітної плати з управління. Якщо прибуток недостатній, то капітал вилучають із виробництва до того періоду, коли прибуток зросте. При процвітанні виробництва необхідне залучення додаткового капіталу.

Теорія грошей Мілля виходить із кількісної теорії грошей. Її сутність така: збільшення кількості грошей при утворенні запасів або збільшенні сукупного прибутку не приведе до зростання цін.

Кредит не збільшує продуктивних ресурсів країни, але завдяки йому вони більш повноцінно використовуються у продуктивній діяльності. Джерело кредиту – капітал (грошовий), що не використовується в цей час у виробничих цілях. Депозитні банки, за Міллем, слугують інструментом надання кредиту під відсоток.

Причину торгової кризи Мілля вбачав у скороченні кредиту, а засіб її подолання – у збільшенні пропозиції і відновленні довір'я між учасниками процесу кредитування. Також він стверджував, що криза завжди супроводжувалася надлишком товарів над грошовим попитом. Мілля поділив ринки на статичні й спекулятивні.

У своїх переконаннях щодо продуктивної праці в цілому Дж. С. Мілля солідарний з А. Смітом. Новизна полягає в тому, що Мілля до багатства, що створюється продуктивною працею, відносив ще й працю, спрямовану на підвищення кваліфікації тощо.

Погляди Мілля на заробітну плату зводяться до такого: сукупний попит на працю нееластичний, тому потрібно визнати «теорію робітничого фонду», за якою суспільство має у своєму розпорядженні стабільний фонд життєвих коштів, запаси яких і використовують капіталісти для утримання робітників. Ця теорія при перевірці часом була визнана неспроможною.

Ідеал суспільного ладу Мілля бачив у досягненні людьми повної незалежності без обмежень, крім заборони на спричинення шкоди іншим

людям; економічний прогрес пов'язував з науково-технічним прогресом, зростанням безпеки особистості.

Соціальні реформи Мілля:

- введення корпоративної асоціації, що ліквідує найману працю;
- соціалізація земельної ренти за допомогою земельного податку;
- обмеження нерівності за допомогою обмеження права успадкування.

Особливої уваги заслуговує Н. У. Сеніор. У 1836 р. вийшла його основна робота «Нариси політичної економії». У ній сформульована «теорія утримання». Відповідно до останньої, вартість визначається не працею, а витратами виробництва, обумовленими працею й капіталом. Праця трактується не як виробнича діяльність, а як жертва, принесена робітником, що втрачає спокій і відпочинок. Аналогічно трактується й капітал. За Сеніором, капітал виникає в результаті жертви капіталіста. Капіталіст утримується від непродуктивної витрати своїх засобів у цей час заради одержання прибутку в майбутньому. Винагородою за ці жертви робітників і капіталістів і є, за Сеніором, заробітна плата й прибуток. Поняття «капітал» він замінив поняттям «утримання», вважаючи ці поняття ідентичними. «Теорія утримання» Сеніора одержала визнання серед безлічі західних економістів.

Характеристика економічної думки 20-30-х років XIX ст. у Франції

У 1789 р. відбулася буржуазна революція у Франції. Вона розчистила шлях швидкому розвитку капіталізму. У той же час загострилися протиріччя між капіталістами й робітниками. У 1790 р. відбулося страйкування робітників. 14 червня 1791 р. уряд прийняв закон, що забороняє всякого роду об'єднання робітників.

Родоначалником і головним представником економічної думки цього періоду був Жан Батіст Сей (1767–1832). У 1803 р. вийшов основний твір «Трактат політичної економії». У період 1828–1830 рр. вийшов його шеститомний «Курс політичної економії».

За Сеєм, процес виробництва розуміється як виробництво корисності, не обов'язково пов'язаної з речовинною формою продукту. Потім він ототожнює корисність із наданням послуг. В остаточному підсумку виробництво визначається як виробництво послуг. Відносини між капіталістами й робітниками представлені у вигляді взаємного надання послуг.

Сей вважає що, вартість визначається не працею, а корисністю речі, її споживчою вартістю, у створенні якої беруть участь три фактори виробництва: праця, капітал і земля, названі ним продуктивними послугами. Винесені на ринок, вони обмінюються у формі заробітної плати, відсотка й ренти.

Велике місце Сей відводить підприємцеві. Останній виступає посередником, який шукає необхідні виробничі послуги для виготовлення продукту в міру попиту на нього. Цим Сей інакше ставить проблему розподілу багатства, ніж А. Сміт. Інакше кажучи, прибуток, за Сеєм, розпадається на відсоток і підприємницький дохід. Ренту Сей визначив як дохід із вкладених у землю капіталів.

Одне із центральних місць у вченні Сея займає «теорія ринків». Вона отримала назву «закон ринків Сея», відповідно до якого виробництво саме забезпечує збут. Інакше – кожний продає, щоб купити. Із цієї формули Сей робить висновок про неможливість криз надвиробництва в умовах капіталізму. Він припускає можливість часткового надвиробництва товарів через те, що деякі галузі виробили товарів менше, ніж це потрібно для обміну з товарами інших галузей.

Другим представником французької політичної економії цього часу був Фредерік Бастіа (1801–1850). У 1850 р., після смерті, вийшов його основний твір «Економічні гармонії». У ньому він виклав «теорію гармонії», відповідно до якої капіталізм – це товариство з надання взаємних послуг. Інтереси всіх гармонічні, тому що кожний зацікавлений в іншому. Бастіа – проти всякого втручання держави в економіку.

Він сформулював «закон розподілу при капіталізмі», відповідно до якого частка капіталістів у створеному продукті падає (зростаючи абсолютно), а частка робітників зростає й абсолютно й відносно. Клас капіталістів виявляється трохи «скривдженим» порівняно з робітниками. Помітимо в дужках, що доказ Бастіа примітивний й не витримує критики. Він запропонував замінити категорію "прибуток" відсотком. Останній – загальна форма доходу капіталістів і землевласників. Рента – це відсоток на капітал, вкладений у землю.

Г. Ч. Кері – представник економічної думки 30-х років XIX ст. у США

У 1776 р. США проголосили свою незалежність від Старого Світу. Вони стали на шлях швидкого промислового розвитку. Своєрідність становлення й розвитку США наклала відбиток на їхню економічну думку. Родоначальником американської політичної економії є Генрі Чарльз Кері (1793–1879). Він написав ряд робіт. Найбільшою популярністю користуються дві його роботи: «Принципи політичної економії» (1837) і «Керівництво до соціальної науки» (1865).

Кері створив методологію, що широко використовується в економічній думці США донині. Він ототожнив дію соціальних законів з фізіологічними, природними законами. Предметом політичної економії, за Кері, є людина і її поведінка, спрямована на поліпшення свого положення. Усі економічні категорії, за Кері, виражають відношення людини до природи, а не відносини між людьми. Капітал, за Кері, містить у собі не тільки засоби виробництва, але й розумову й фізичну силу людини.

Центральне місце в теоретичних побудовах Кері, так само як і Бастіа, займає теорія гармонії класових інтересів. Однією із складових гармонії є розроблена ним теорія заробітної плати. За Кері, різні заробітні плати прямо пропорційні продуктивності національного робочого дня. Заробітна плата підвищується або падає пропорційно продуктивності праці. Ця теорія ввійшла в економічну науку під назвою продуктивної теорії заробітної плати. Вона розділяється багатьма економістами сучасної економічної думки Заходу.

6.3. Економічні вчення соціалістів-утопістів

Соціалізм – теорія, в основі якої лежать рівність (матеріальних благ, обсягу прав і обов'язків) і спільність власності. Соціалістична течія мала на меті досягнення щасливого і справедливого життя суспільства.

Утопічний соціалізм – течія, яка зародилася на початку XIX ст. і призначалася для боротьби з експлуатацією в суспільстві. Родоначальниками цієї течії були К.А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є і Р. Оуен. Утопічний соціалізм вбачав першочергове завдання суспільного перетворення у створенні великого суспільного виробництва, що ґрунтується на вільній праці, планомірному застосуванні досягнень науки і техніки. Він бачив майбутнє суспільство як суспільство добробуту, що забезпечує задоволення людських потреб і розквіт особистості.

Для цієї течії характерне використання гіпотетичного методу, тобто висунення гіпотез – «що було б, якби», «передбачимо, що» і т. ін.

Свої ідеї соціалісти-утопісти поширювали шляхом відправлення листів.

Економічні погляди К.А. Сен-Сімона

Основними творами Клода Анрі де Рувруа Сен-Сімона (1760–1825) є «Листи женецького мешканця», «Погляди на власність».

Сен-Сімон бачив значення історії в поступовому переході від однієї формації до іншої (від рабовласницької до феодальної, а від останньої до промислової) під впливом зростання знань і розвитку економіки. Капіталістичне суспільство він розглядає як проміжну стадію між феодализмом та індустріалізмом.

Головною вадою капіталістичного суспільства Сен-Сімон вважав роздробленість і анархію виробництва. Ця анархія – неминучий наслідок економічної свободи, яка базується на індивідуалізмі приватних власників. У майбутньому суспільстві велика промисловість буде керуватися з єдиного центру, функціонувати за єдиним планом, що розробляється вченими. Планування охопить як виробництво, так і розподіл продукції в масштабі країни.

Економічною формою нового суспільства, на думку Сен-Сімона, стане асоціація. Завдяки асоціації приватна власність трансформується в колективну. Асоціація змінить форму розподілу. Прибуток визначається як сукупний дохід, що розподіляється відповідно до праці і вкладеного капіталу. Справедливий розподіл благ у майбутньому суспільстві Сен-Сімон розуміє не як зрівнялівку, а як розподіл за внеском у спільне виробництво, проте частина отриманого прибутку в асоціації використовується для задоволення суспільних потреб. Асоціація ліквідує конкуренцію. Промисловістю керуватимуть з одного центру за одним планом, що його розроблятимуть учені.

Він вважав, що майбутнє належить великому індустріальному виробництву і промислому класу (підприємці, робітники, вчені) і назва цього майбутнього суспільства – індустріалізм. Обстоював організовану працю, в основі якої лежить принцип: «від кожного за здібностями, кожному – за внеском». Для створення суспільства майбутнього, на думку Сен-Сімона,

необхідно перебудувати не тільки матеріальні умови життя, а й розвивати духовні якості людей.

Сен-Сімон не висував вимоги заміни приватної власності суспільною. У його системі зберігається приватна капіталістична власність, існує частка, що централізовано виділяється із суспільного продукту на винагороду за капітал. Обов'язкові для капіталістів умови – особиста праця, участь у виробництві та підпорядкування загальному плану.

Досягнення мети є, за Сен-Сімоном, можливим лише тоді, коли за справу візьметься держава, і поряд із функцією організатора асоціацій виконуватиме також функцію духовного перевиховання членів суспільства, сприятиме відновленню суспільної моралі. Саме ідеї та доктрини мають стати вирішальними агентами соціальної трансформації.

Економічні погляди Шарля Фур'є

Духом історизму пройняте й вчення іншого французького соціаліста Шарля Фур'є (1772–1837). Для Фур'є очевидний зв'язок історичних епох із рівнями розвитку виробництва. Фур'є вважав, що для успіху нового суспільства необхідне зростання продуктивності праці, яка забезпечує багатство для всіх, для чого суспільний прибуток має розподілятися таким чином: 4/12 – капіталу, 5/12 – праці і 3/12 – таланту. Зі зміцненням і розвитком ладу асоціацій ці пропорції, як передбачав Фур'є, будуть змінюватися на користь праці.

Основним змістом його праць є ідея соціальної гармонії, що можлива в суспільстві, побудованому на засадах справедливості і рівності. Він негативно ставився до революцій та класової боротьби. На його думку, капіталізм, в основу якого покладено приватну власність, що породжує конкуренцію, анархію і соціальну нерівність, потребує обов'язкового реформування. Фур'є засуджує капіталізм передусім за суперечність інтересів багатішої меншості й бідної більшості. Панівний лад, на його думку, не здатний забезпечити добробут для всього населення, бо приватна власність породжує анархію, конкуренцію, що тягне за собою нечуване марнотратство сил і коштів. Основним об'єктом критики Фур'є є торгівля. Торгівля через конкуренцію веде до монополії, а панування монополій – це «торговий феодалізм». Експлуатацію робітників він бачить передусім в обмані їх як покупців. З бідністю основної маси покупців пов'язане зосередження товарів у руках купки багатієв-підприємців, котрі діють в умовах господарської анархії, з чим Фур'є пов'язує економічні кризи.

Іншим наріжним каменем його соціальної концепції є вчення про природу людини, яке Фур'є виклав у так званій теорії пристрастей. Пристрасті перебувають у певній відповідності між собою, певній гармонії. Але в цивілізованому (капіталістичному) суспільстві пристрасті діють хаотично і вносять до нього безладдя. Природний порядок має постати в майбутньому і буде можливим лише тоді, коли на зміну цивілізації прийде новий, гармонічний суспільний лад. Із самої природи людини випливає потреба у знищенні конкуренції і налагодженні організованого виробництва, бо тільки тоді пристрасті стануть силою, що цементує й регулює всю суспільну діяльність.

Тільки цей лад зможе зробити працю привабливою. Асоціація – єдиний суспільний лад, для якого із самого початку створено людину.

Первісною господарською одиницею асоціації, за Фур'є, є фаланга. У фалангах Фур'є також зберігається приватна власність. Розподіл здійснюється відповідно до внеску кожного, як в акціонерному товаристві. У Фур'є розподіл прибутку відбувається за капіталом, працею і талантом.

Економічні погляди Р. Оуена

Видатним представником раннього соціалізму в Англії був Роберт Оуен (1771–1858). Він, так само як і соціалісти-рікардіанці, спирався на трудову теорію вартості, але на відміну від них вважав, що в тогочасному суспільстві ця теорія не реалізовується, закон вартості не діє. Цінність за капіталізмом вимірюється не працею, а грошима. Гроші не відображають істинної цінності, і це призводить до того, що людина, яка працює, не отримує справедливої винагороди. Гроші необхідно замінити квитанціями, що засвідчують, скільки праці витратив працівник на виготовлення товару. Оуен намагався організувати «базар справедливого обміну», на якому кожний товаровиробник міг підібрати собі рівноцінний за трудовим змістом інший товар.

На відміну від Ш. Фур'є і К.А. Сен-Симона, Р. Оуен принциповий противник приватної власності, виділення капіталові його частки тощо. Приватна власність шкідлива для всіх, у тому числі для багатих. Принцип особистої зацікавленості, вважав Оуен, уже пережив себе. В основу нового суспільства потрібно покласти суспільну працю, суспільну власність, рівність у правах і обов'язках.

Оуен бачить недоліки застосування машин у капіталістичній системі. Суспільство поставлене перед вибором: або погодитися з вимиранням тих, кого машина викидає за ворота виробництва, або відмовитися від машин, або докорінно змінити організацію праці, тобто економічний лад. Якщо обрати третій шлях, можна зберегти всі переваги фабричної системи.

Оуен називав пропонований ним економічний лад соціалізмом. Його осередком він вважав кооперативну общину. В організації кооперативів велику роль повинні відіграти тред-юніони, викуповуючи підприємства у приватних власників і передаючи їх добровольцям-кооператорам. Держава не повинна виступати як власник; її завдання – допомогти кооперативам шляхом надання пільгових кредитів. Згодом, за Оуеном, кооперативи доведуть свою високу ефективність і охоплять всю країну. Саме Оуен сформулював основний принцип соціалізму – «від кожного – за здібностями, кожному – за працею».

На відміну від інших утопістів Оуен свої теоретичні погляди здійснював на практиці. У 1800 р. він став керуючим прядильного підприємства в Нью-Ленарку (Шотландія), де і втілював свої ідеї на практиці. Оуен спробував створити на цьому підприємстві так звану ідеальну промислову общину, що гарантує, за його переконанням, як добробут трудящих і високу продуктивність, так і високі прибутки. Оуен привчав робітників до організованості та порядку, скоротив робочий день до 10,5 год. Під його

керівництвом будувалися дитячі садки, культурні центри тощо. Підприємство процвітало і в умовах економічної кризи 1815–1816 рр., але після відходу Оуена у 1829 р. його блискучий експеримент зазнав краху. Розвиток ідей утопічного соціалізму пов'язують з іменами Карла Родбертуса, Луї Блана, Вільгельма Вейтлінга.

Запитання для самоконтролю

1. Як трактував С. Сімонді основні економічні категорії?
2. У чому полягає критика капіталізму С. Сімонді?
3. Розкрийте сутність концепції реалізації і криз С. Сімонді.
4. У чому полягає сутність методології П.Ж. Прудона?
5. Що є основою концепції еквівалентності послуг П.Ж. Прудона?
6. Дайте визначення економічної програми П.Ж. Прудона.
7. Як трактує К. Родбертус теорію вартості?
8. Який внесок К. Родбертуса у розробку теорії земельної ренти?
9. Як К. Родбертус ставиться до проблем розподілу?
10. У чому полягає сутність соціалістичних вчень?
11. Як розумів К.А. Сен-Сімон сутність поступального розвитку суспільства?
12. На думку К.А. Сен-Сімона, «асоціація» змінить форму розподілу. Поясніть цей вираз.
13. Як сенсімоністи (послідовники К.А. Сен-Сімона) формулюють теорію експлуатації?
14. Як Ш. Фур'є ставився до приватної власності?
15. Яку власність вважав Ш. Фур'є економічною основою майбутнього ладу?
16. Як здійснюється розподіл прибутків за Ш. Фур'є в первинній господарській одиниці асоціації – фаланзі?
17. Що Ш. Фур'є вважав організуючою силою суспільства?
18. Що покладено в основу економічної програми Р. Оуена?
19. Як розумів Р. Оуен основний принцип соціалізму: «від кожного – за здібностями, кожному — за працею»?
20. Як визначав Р. Оуен економічні категорії «вартість», «прибуток», «гроші»?
21. Як пояснював Р. Оуен існування криз?
22. Р. Оуен був одночасно і теоретиком, і практиком. Як здійснювалася його реформаторська діяльність на практиці?
23. У чому відмінності між моделями «справедливого» суспільства соціалістів-утопістів ?

Тестові завдання

1. Укажіть категорії, на яких базується економічний романтизм:

а) пролетаріат, селяни, середня буржуазія; б) селяни, ремісники, проста мануфактура; в) селяни, ремісники, капіталістична мануфактура; г) велика буржуазія, капіталістична фабрика, капіталістична мануфактура.

2. Що повинна вивчати, за Сісмонді, політична економія:

а) потреби людини, почуття людини, пристрасті людини, вплив установ на людину; б) обмежені ресурси, продуктивні сили, виробничі відносини; в) виявлення кількісних відношень між заробітною платою, прибутком і рентою, попит та пропозиція; г) продуктивні відносини, економічні закони, відносини розподілу?

3. Назвіть місце, що повинне займати держава в економічному житті країни, за Сісмонді:

а) регулювати вільну конкуренцію, не втручатися в економічне життя; б) забезпечувати свободу торгівлі та виробництва; в) керувати виробництвом і розподілом багатства в інтересах великої буржуазії; г) активно втручатися в економічне життя, керувати виробництвом і розподілом багатства в інтересах дрібного виробника.

4. Укажіть причини, що приводять до неможливості саморозвитку капіталізму, помилково висунуті Сісмонді:

а) скорочення доходу робітників, втягування в капіталістичне виробництво відсталих країн, безробіття; б) скорочення попиту робітників, скорочення попиту капіталістів; в) прагнення капіталістів до розширення виробництва, скорочення попиту капіталістів; г) скорочення попиту робітників, скорочення попиту капіталістів, звуження зовнішнього ринку.

5. Укажіть фактори, що характеризують спільність економічного романтизму Сісмонді й Прудона:

а) вираження інтересів дрібної буржуазії, розробка конкретних рекомендацій з порятунку дрібних виробників від руйнування; б) повернення до натуральних і простих товарних форм господарювання; в) заперечення капіталізму, г) реформування капіталізму.

6. Виберіть правильні відповіді, що характеризують загальні риси економіки й економічної думки 20-30-х років XIX ст.:

а) економісти цього періоду трактували прибуток і відсоток як результат неоплаченої праці робітників, у цей період завершилося формування капіталізму в Англії й Франції, розроблялася «теорія трьох факторів виробництва»; б) трактування економічних категорій виводилося із процесу виробництва, буржуазія остаточно завоювала політичну владу, економіка переживала першу кризу надвиробництва, пануючою була теорія меркантилізму; в) у цей період завершилося формування капіталізму в Англії й Франції, розроблялася «теорія трьох факторів виробництва», буржуазія остаточно завоювала політичну владу, економіка переживала першу кризу надвиробництва, заробітна плата трактувалася як плата за працю, акцент дослідження економістів перенесений у сферу обігу, економіка із цього періоду часу одержала назву ринкової; г) виникла класична школа, акцент дослідження

економістів перенесений у сферу обігу, економіка з цього періоду часу одержала назву ринкової.

7. Назвіть позиції, на яких стояв Т. Мальтус:

а) виражав інтереси великої буржуазії, кількість населення Землі зростає в арифметичній прогресії; б) причина бідності пов'язана з нерівномірним розподілом майна, засоби існування зростають у геометричній прогресії; в) виражав інтереси земельної аристократії, висунув теорію третіх осіб, засоби існування зростають у геометричній прогресії; г) кількість населення Землі зростає в геометричній прогресії, у своїй бідності незаможні класи винуваті самі через ріст своєї чисельності, в основі відставання засобів існування від росту населення лежить закон спадної родючості ґрунту.

8. Які положення й терміни належать перу Н. Сеніора:

а) вартість визначається працею, прибуток – це неоплачена праця робітників, праця – це виробнича діяльність; б) «жертва», «теорія утримання», праця – це жертва, принесена робітником, що втрачає спокій і відпочинок, капітал виникає в результаті жертви капіталіста; в) праця – це витрати розумової й фізичної енергії, вартість визначається витратами виробництва; г) витрати виробництва визначаються працею й капіталом, «жертва», «теорія утримання»?

9. Укажіть положення, які були висунуті Сеєм:

а) виробництво – є виробництво матеріальних благ, корисність – це надання послуг, вартість визначається корисністю речі; б) за умов капіталізму існують кризи надвиробництва, вартість визначається споживчою вартістю, прибуток розпадається на відсоток і підприємницький дохід; в) капіталіст експлуатує робітника, вартість визначається працею, виробництво – це виробництво послуг, корисність – це надання послуг; г) капіталіст робить робітникові послугу при найманні на роботу, виробництво – це виробництво послуг, корисність – це надання послуг, вартість визначається корисністю речі, вартість визначається споживчою вартістю, прибуток розпадається на відсоток і підприємницький дохід, виробництво саме забезпечує собі збут.

10. Що повинна вивчати, за Кері, політична економія:

а) виробничі відносини між людьми; б) поведження людини, спрямоване на поліпшення свого положення; в) процес виробництва матеріальних благ; г) раціональний розподіл обмежених ресурсів?

11. Яка з теорій заробітної плати належить Кері:

а) трудова теорія, б) ринкова теорія, в) теорія часу, г) продуктивна теорія?

12. Теорія фонду заробітної плати, згідно з якою розмір заробітної плати робітника визначається і залежить від фонду, що є у капіталіста для оплати праці, належить:

а) П. Прудону, б) Ж. Б. Сею, в) Т. Р. Мальтусу, г) Дж. С. Міллю.

Тема 7. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ К. МАРКСА ТА Ф.ЕНГЕЛЬСА

Основні терміни і поняття

Товар. Протиріччя, закладені в товарі. Конкретна й абстрактна праця. Робоча сила. Робоча сила як товар. Додаткова вартість. Норма додаткової вартості. Постійний і змінний капітал. Ціна робочої сили. Вартість робочої сили. Органічна будова капіталу. Відносно надлишкове населення. Загальний закон капіталістичного нагромадження. Основне протиріччя капіталізму. Продуктивний капітал. Два підрозділи суспільного виробництва. Норма прибутку. Середній прибуток. Закон тенденції норми прибутку до зниження. Торговельний прибуток при капіталізмі. Ціна виробництва. Мінова вартість і вартість. Експлуатація. Кругооборот і оборот капіталу. Поверхневі форми. Перетворена форма. Пролетаріат.

7.1. Формування і методологія марксистської політичної економії

У 40-х роках ХІХ ст. загострилася боротьба між працею й капіталом, пролетаріат виступив у ряді країн як самостійна сила: у Франції – у 1831 і 1834 рр. – повстання ліонських ткачів; в Англії – у 30-х роках – початок чартистського руху; у Німеччині – у 1844 р. – повстання силезських ткачів.

Виступи робітників були спрямовані проти капіталістичної системи. У 40-х роках ХІХ ст. центр революційного руху пролетаріату перемістився в Німеччину. Сукупність цих обставин і визначила, що марксизм виник саме в 40-х роках і саме в Німеччині.

Марксизм – це вчення робітничого класу й для робітничого класу. Його родоначальниками були німецькі мислителі-революціонери К. Маркс і Ф. Енгельс. Карл Маркс народився 5 травня 1818 р. в м. Трирі в родині адвоката. Після закінчення гімназії в 1835р. К. Маркс поступив у Боннський університет, звідки перевівся незабаром у Берлінський університет, який закінчив в 1841 р.

Фрідріх Енгельс народився 28 листопада 1820 р. у м. Бармені в родині фабриканта. На відміну від Маркса Енгельс не одержав системної освіти, однак він наполегливо займався самоосвітою, особливо в області філософії й історії.

Основний економічний твір Маркса й Енгельса – «Капітал». Над ним К. Маркс працював все життя. Його випуску у світ передувала величезна підготовча робота.

К. Марксом в 1857–1858 рр. і в 1861–1863 рр. були написані перший варіант «Капіталу», а також «Теорії додаткової вартості» – четвертий том «Капіталу». У 1864–1865 рр. він написав ще один рукопис. Основні його положення склали третій том «Капіталу». Таким чином, до середини 60-х років у К. Маркса були в рукописі три томи «Капіталу» і четвертий том – «Теорії додаткової вартості», присвячені аналізу економічної думки попередників і сучасників К. Маркса.

Більше ніж півтора року К. Маркс готував до випуску перший том «Капіталу». Восени 1867 р. він був надрукований. К. Маркс не встиг (через високу вимогливість до себе) завершити роботу над другим і третім томами «Капіталу». 14 березня 1883 р. він помер. Доробка й підготовка до друку рукописів другого й третього томів була здійснена Ф. Енгельсом. Другий том вийшов у світ в 1885 р., а третій – в 1894 р. У 1895 р. Ф. Енгельс помер. Четвертий том «Капіталу» – критична історія теорій додаткової вартості – побачила світ у 1905 р. Усі чотири томи «Капіталу» мають на меті єдиний задум – розкрити закон руху й загибелі капіталістичного способу виробництва.

7.2. Структура й основні ідеї першого тому «Капіталу»

Предметом дослідження першого тому «Капіталу» є капіталістичний процес виробництва капіталу. Вторинні речі, такі як обіг капіталу й інші, залишені осторонь.

Цей том складається з семи розділів і двадцяти п'яти глав. Виклад починається з аналізу товару і його властивостей. Цьому присвячений перший розділ. Спочатку досліджується мінова вартість, потім аналізується вартість, що ховається за нею, а потім знову аналізується мінова вартість як форма прояву вартості.

У другому розділі першого тому «Капіталу» аналізуються умови перетворення грошей у капітал. Уперше в економічну науку вводиться нова категорія – «товар – робоча сила». Ця категорія відповідає на запитання: як відбувається обмін праці на капітал. К. Маркс показує й доводить, що обмінюється на капітал не праця, а робоча сила. Цей обмін відбувається без порушення закону вартості, тобто шляхом обміну еквівалентів. Споживання робочої сили протягом дня є працею робітника. Він створює більшу вартість, чим вартість робочої сили. Ця різниця й становить додаткову вартість.

Учення про додаткову вартість К. Маркс розкриває у розділах 3,4,5. Це вчення розкриває рушійні сили й ціль капіталістичного виробництва. На її основі показується непримиренність інтересів пролетаріату й буржуазії. Показується також, що основою існування буржуазії є експлуатація найманої праці.

Відштовхуючись від вчення про додаткову вартість, К. Маркс по-новому розкрив зміст категорії «капітал». Він наповнює цю категорію класовим змістом. У результаті в економічну науку вводиться зовсім новий розподіл капіталу – розподіл на постійний і змінний капітал. На цій основі доводиться, що зростання капіталу відбувається за рахунок змінного капіталу.

Шостий розділ цього тому присвячено заробітній платі. Тут показується, як маскується процес експлуатації. К. Маркс дає своє визначення заробітної плати. Вона виступає як перетворена форма вартості й ціни робочої сили. Тут же спростовується уявлення «повсякденного життя» про заробітну плату як ціну праці.

Сьомий, останній розділ першого тому «Капіталу» присвячений процесу нагромадження капіталу. Основний задум полягає в тому щоб показати вплив цього нагромадження на положення робітничого класу. За Марксом,

концентрація й централізація капіталу приводить до росту органічного складу (будови) капіталу. Це означає більш повільний ріст змінної частини капіталу в порівнянні з постійною. Звідси впливає важливий для робітничого класу висновок: оскільки попит на робочі руки визначається тільки величиною змінного капіталу, оскільки при рості органічної будови капіталу потреба капіталу в робочій силі росте повільніше, ніж росте капітал у цілому. Створюється відносно надлишкове населення – надлишкове в порівнянні з потребою капіталу в робочих руках.

Кульмінацією цього розділу є формулювання К. Марксом загального закону капіталістичного нагромадження. У цьому законі показаний причинний зв'язок між нагромадженням капіталу й положенням пролетаріату. На основі цього закону Маркс виводить капіталістичний закон народонаселення. Тут же дається критика мальтузіанства.

Підбиваючи підсумок проведеного аналізу капіталізму, К. Маркс формулює основне його протиріччя. Воно складається в протиріччі між суспільним характером виробництва й приватнокапіталістичною формою привласнення. Тобто, за Марксом, у надрах капіталізму дозрівають суб'єктивні й об'єктивні умови його загибелі. Гробарем капіталізму є пролетаріат. У цьому вбачається історична місія пролетаріату. Інакше кажучи, боротьба між робітниками й буржуазією веде до встановлення диктатури пролетаріату.

7.3. Структура й основні ідеї 2-го тому «Капіталу»

Другий том «Капіталу» присвячений дослідженню процесу обороту капіталу. На відміну від своїх попередників, К. Маркс по-новому поставив і вирішив питання про оборот капіталу.

А. Сміт і Д. Рікардо ототожнювали капітал із засобами виробництва. Вони розглядали капітал матеріально, оборот капіталу зводили до простого переміщення, до обігу засобів виробництва. Маркс же визначив капітал як вираження виробничих відносин між класами й вперше в економічній науці показав оборот капіталу як зміну відображення цих класових відносин.

Меркантилісти звели кругооборот капіталу до грошової його форми. Фізіократи, А. Сміт і Д. Рікардо розглядали кругооборот капіталу в продуктивній формі. Маркс же виходить із єдності всіх трьох форм капіталу – грошової, продуктивної й товарної, розглядаючи їхній кругообіг і досліджуючи різні стадії, через які проходить капітал у своєму русі.

За Марксом, усякий капітал проходить у своєму русі три стадії. На першій стадії гроші перетворюються в елементи виробничого капіталу – засоби виробництва й робочу силу. На другій стадії здійснюється процес виробництва. Створюється новий товар. На третій стадії відбувається реалізація товару. Він перетворюється в гроші.

Відповідно до цих трьох стадій капітал по черзі виступає в грошовій, виробничій і товарній формі. Він не тільки послідовно приймає й скидає ці різні форми, але й у кожний даний момент перебуває одночасно у всіх трьох формах.

Капітал, що представляє єдність одночасного кругообороту грошового, продуктивного й товарного капіталу, Маркс назвав промисловим капіталом. У

другому розділі досліджується теж рух капіталу, але вже з боку часу – швидкість обороту і її вплив на величину додаткової вартості. У цьому ж розділі Маркс поглиблює вчення про основний і оборотний капітал.

Попередники Маркса в основу розподілу капіталу на основний і оборотний поклали довговічність кожної із частин капіталу. Для Маркса ж вихідним пунктом цього розподілу є двоїстий характер праці. Він дозволяє зрозуміти процес перенесення вартості із засобів виробництва на продукт праці. Це перенесення здійснюється конкретною працею. Але вартість різних елементів капіталу (сировини, палива, машин, будинків і ін.) переноситься на продукт по-різному.

Вартість одних повністю переноситься за один виробничий цикл – це оборотний капітал. Вартість інших – лише частково, у міру їхнього зношування (основний капітал). Цей процес протікає тільки у виробництві, саме тут утворюється вартість, тому розподіл капіталу на основний і оборотний властивий лише продуктивному капіталу.

У цьому ж розділі другого тому «Капіталу» ставиться й вирішується питання про річну норму додаткової вартості. Чим швидше обертається змінний капітал, тим більше він приносить додаткової вартості. Отже, тим вище її річна норма. Остання визначається відношенням отриманої за рік додаткової вартості до авансованого змінного капіталу.

Останній третій розділ цього тому присвячено проблемі відтворення й обороту всього суспільного капіталу. Свій виклад Маркс починає із критики колишніх уявлень про процес відтворення. Він дає аналіз «Економічної таблиці» Ф. Кене, а потім переходить до критики так званої «догми Сміта».

Маркс високо оцінив спробу Кене дати загальну картину відтворення й обороту суспільного продукту. Після Кене ніхто з економістів до Маркса не розвив цінних наукових положень теорії відтворення фізіократів. Проблему відтворення всього суспільного продукту (як простого відтворення, так і розширеного) Маркс вирішує таким шляхом. Він поділив все суспільне виробництво й весь суспільний продукт на два великих підрозділи: 1) виробництво засобів виробництва й 2) виробництво предметів споживання. Потім він виразив вартість суспільного продукту кожного з підрозділів схемою $C+V+M$, де C – постійний капітал; V – змінний капітал; M – створена в процесі виробництва додаткова вартість. Потім Маркс досліджує рух суспільного продукту як усередині кожного підрозділу, так і між підрозділами. У результаті він формулює умови безперешкодного процесу відтворення й реалізації суспільного продукту. Цю умову він виразив за допомогою формули:

$$I (V+M) = II C,$$

де I – перший підрозділ; II – другий підрозділ.

Формула означає, що перший підрозділ повинен зробити у вартісному вираженні стільки засобів виробництва, скільки витрачено засобів виробництва у вартісному вираженні в другому підрозділі при виробництві предметів споживання. Ця формула відбиває процес простого відтворення. При

розширеному відтворенні ліва частина формули повинна бути більше правої, тобто $I(V+M) > II C$.

Із цієї формули за допомогою простих арифметичних дій виводяться такі дві формули: $I(3+V+M) > II C + II C$.

Ця формула означає, що при розширеному відтворенні в першому підрозділі повинно вироблятися більше засобів виробництва, чим потрібно для відшкодування постійного капіталу в обох підрозділах.

Друга формула має вигляд: $I(V+M) + II(V+M) > II(3+V+M)$.

Ця формула означає, що національний дохід (тобто знову створена вартість у вигляді змінного капіталу й додаткової вартості в обох підрозділах) повинен бути більше вартості всієї продукції другого підрозділу.

Наведені марксові схеми відтворення й обороту суспільного капіталу наочно показують ті необхідні умови, при яких би був можливий безперервний хід відтворення суспільного капіталу й реалізації суспільного продукту. Але в реальній дійсності ці умови постійно порушуються. У зв'язку із цим Маркс пише: «Сама багатоскладність процесу дає настільки ж численні підстави для його ненормального ходу».

7.4. Структура й основні ідеї третього тому «Капіталу»

Третій том «Капіталу» складається з семи розділів і п'ятдесяти двох глав. Він присвячений процесу капіталістичного виробництва, узятого в цілому, тобто в єдності виробництва й обігу. У ньому розкриваються поверхневі явища капіталістичної дійсності. При наближенні до поверхні явищ абстрактні категорії приймають перетворену форму.

Так, додаткова вартість виступає в перетвореній формі прибутку, а норма додаткової вартості виступає в перетвореній формі норми прибутку.

Наступний ступінь конкретизації – це перетворення прибутку в середній прибуток. Останній є результатом перерозподілу прибутку між різними галузями виробництва. Утворення середнього прибутку перетворює вартість у ціну виробництва. Остання містить у собі витрати виробництва й середній прибуток. Таким шляхом Марксом вирішується уявлене протиріччя між законом вартості й фактом одержання рівного прибутку на рівновеликий капітал.

Тут же Маркс формулює закон тенденції норми прибутку до зниження. Цей закон впливає з росту органічної будови капіталу. Остання у вартісному вираженні представлена як відношення постійного капіталу до змінного, тобто C/v . У міру зростання капіталу частка змінного капіталу, що створює додаткову вартість, відносно скорочується. Це призводить до скорочення норми додаткової вартості, отже, до скорочення норми прибутку.

У наступних розділах Маркс досліджує процес розподілу прибутку між різними капіталістами й ті конкретні форми, у яких прибуток у результаті цього процесу виступає. За Марксом, додаткова вартість виступає в чотирьох конкретних формах: а) підприємницького доходу; б) торговельного прибутку; в) відсотка; г) ренти.

Маркс особливо підкреслює, що у відсотку виробничі відносини, тобто експлуатація найманих робітників, зовсім сховані. Відсоток виступає як плід капітала-власності, що відокремився від капіталу-функції.

Підприємницький дохід виступає на поверхні як би «платою за працю» підприємця. За зовнішньою протилежністю відсотка й підприємницького доходу ховається те саме джерело – додаткова вартість. Маркс із цього робить висновок, що підприємець у такій же мірі, як і власник грошового капіталу, протистоїть робітничому класу як його експлуататор.

Аналіз конкретних форм додаткової вартості закінчується аналізом ренти. Основою марксової теорії ренти є вчення про вартість і ціни виробництва. Цю основу він застосував і до сільського господарства. Д. Рікардо досліджував тільки диференційну ренту. К. Маркс дав вчення про абсолютну ренту. Він показав, що й гірші ділянки приносять їхньому власникові ренту. Причиною абсолютної ренти є приватна власність на землю. У результаті сільськогосподарські продукти продаються за їхній вартістю. Різниця між їхньою вартістю й суспільною ціною виробництва утворює абсолютну земельну ренту.

Аналіз ренти Маркса, по-перше, розкрив особливості розвитку капіталізму в сільському господарстві, по-друге, виявив причини його відставання від промисловості й, по-третє, створив теоретичну основу для аграрної програми пролетаріату і його партії – вимога націоналізації землі.

Заключний сьомий розділ третього тому «Капіталу» підбиває підсумок всього дослідження. Марксові не вдалося довести роботу над ним до кінця. Тому багато чого в цьому розділі сформульовано уривчасто, фрагментарно, у формі заміток. Але основна думка простежується. Маркс ставив мету дати резюме всього викладеного. Він знову підкреслює основну рису своєї методології – за відносинами речей розкрити відношення людей, класові відносини.

7.5. Четвертий том «Капіталу». «Теорії додаткової вартості»

Четвертий том «Капіталу» – це «Теорії додаткової вартості», що становлять частину рукопису 1861–1863 рр.

Ф. Енгельс не встиг обробити й видати цю частину рукопису. Вона була випущена лише в 1905 р. Карлом Каутським. У цьому томі Маркс дає цільну картину розвитку економічної теорії від її зародження до моменту написання рукопису 1861–1863 рр.

Маркс критично аналізує вчення фізіократів, Т. Мальтуса, А. Сміта, Д. Рікардо й інших економістів. Поряд із цим він викладає свої погляди по цілому ряді питань в економічній теорії. Ці погляди знайшли своє відображення в перших трьох томах «Капіталу». Справа в тому, що Маркс спочатку написав четвертий том «Капіталу», потім третій і другий, а вже потім перший том. Він планував опублікувати другий і третій томи в одній книзі. В одному зі своїх листів Маркс писав: «У дійсності, для себе, я почав «Капітал» саме у зворотному порядку в порівнянні з тим, як він з'явиться перед публікою (почавши роботу із третьої, історичної частини), тільки з тією обмовкою, що

перший том, до якого я приступив в останню чергу, відразу був підготовлений до друку, у той час як обидва інші томи залишилися в неопрацьованій формі, яка властива кожному дослідженню в його первісному вигляді».

Четвертий том «Капіталу» складається із трьох частин. У першій частині найбільш великим є екскурс в історію економічної думки. Особлива увага приділяється питанню про відтворення. Критикуючи так звану «догму Сміта», Маркс приділив особливу увагу проблемі відшкодування постійного капіталу. У результаті він дійшов висновку про необхідність розподілу суспільного виробництва на два підрозділи.

Друга частина цього тому майже повністю присвячена Д. Рікардо. Найбільшу увагу Маркс приділив теорії ренти й криз. Це дозволило йому розробити свою теорію цих категорій.

Виходячи із критичного аналізу економічної теорії, Маркс робить такий висновок, викладений ним у післямові до другого видання першого тому «Капіталу»: «... пробила смертельна година для наукової буржуазної політичної економії. Відтепер справа йде вже не про те, правильна чи неправильна та або інша теорема, а про те, корисна вона для капіталу чи шкідлива, зручна чи незручна, погоджується з поліцейськими міркуваннями чи ні. Безкорисливі наукові дослідження замінюються упередженою, догідливою апологетикою». Маркс назвав таку політичну економію вульгарною, на відміну від класичної політичної економії в особі А. Сміта й Д. Рікардо.

Запитання для самоконтролю

1. Які класи суспільства визначає К. Маркс?
2. У чому сутність марксистської трудової теорії вартості?
3. Як К. Маркс визначає гроші?
4. За К. Марксом, робоча сила – товар. Обґрунтуйте це положення.
5. Як К. Маркс трактує капітал?
6. Обґрунтуйте положення К. Маркса про органічну будову капіталу.
7. Що таке основний і оборотний капітал за К. Марксом?
8. Дайте аналіз марксистської теорії додаткової вартості.
9. Розкрийте сутність марксистської теорії заробітної плати.
10. Як К. Маркс розрізняє абсолютну і відносну додаткову вартість?
11. Проблеми соціальної справедливості та рівності у трактуванні К. Маркса.
12. З чого складаються вихідні положення економічної теорії К. Маркса?
13. Визначте позитивний момент концепції відтворення К. Маркса.

Тестові завдання

1. Що є предметом дослідження третього тому «Капіталу» Маркса:
 - а) процес виробництва й обігу капіталу, взятого в цілому; б) процес обігу капіталу; в) процес виробництва капіталу; г) теорії додаткової вартості?
2. Що створює конкретна праця:

а) вартість, додаткову вартість; б) споживчу вартість, переносить вартість засобів виробництва на готовий продукт, корисність; в) прибуток, ренту; г) підприємницький дохід, відсоток?

3. Ким створюється додаткова вартість:

а) промисловим робітником, сільськогосподарським робітником; б) капіталістом, фермером; в) торговцем, банкіром, г) промисловим робітником, підприємцем?

4. За рахунок яких факторів виробництва збільшується, за Марксом, капітал:

а) засобів праці, б) предметів праці, в) засобів виробництва, г) робочої сили?

5. За Марксом, заробітна плата не є:

а) ціна праці, плата за працю; б) перетворена форма вартості робочої сили; в) ціна робочої сили; г) вартість засобів існування робітника?

6. До якого капіталу за способом переносу вартості на готовий продукт відноситься заробітна плата:

а) до основного капіталу; б) постійного капіталу; в) змінного капіталу; г) немає правильної відповіді?

7. Розподіл капіталу на основний і оборотний поширюється на:

а) грошовий; б) продуктивний; в) товарний; г) позичковий.

8. У якій з відповідей правильно сформульоване визначення органічної будови капіталу:

а) сума постійного й змінного капіталу; б) різниця між постійним і змінним капіталом; в) відношення основного капіталу до оборотного; г) відношення постійного капіталу до змінного?

9. Укажіть конкретні форми вираження додаткової вартості: а) заробітна плата, прибуток, підприємницький дохід; б) прибуток, підприємницький дохід, відсоток, земельна рента, торговельний прибуток; в) весь національний дохід; г) частина національного доходу.

Тема 8. РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА РОЗВИНЕНИХ КРАЇН У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Основні терміни і поняття

Неокласичний напрямок. Маржиналізм. Маржиналістська революція. Теорія граничної корисності й граничної продуктивності. Граничний дохід. Граничні витрати. Закон спадної корисності. Цінність. Економічне благо. Теорія цінності благ. Ринкова рівновага. Парето-ефективність. Ординалізм. Криві байдужості. Потреби. Обмежені ресурси. Функціональна залежність економічних явищ. Оптимум. Кардиналізм. Теорія споживчого вибору. Кембріджська школа. Квазірента. Споживчий надлишок. Ефективний попит. «Очікування». «Лезо ножиців». Ціна попиту. Крива попиту. Закон попиту. Еластичність попиту. Одинична еластичність. Ціна пропозиції. Граничний

працівник. Представницька фірма. Мікроекономіка. Економікс. Спонукальні мотиви. Грошова маса. Максимальна ціна. Мінімальна ціна. Керування виробництвом. Макроекономіка. Економічний закон. Собівартість. Позичковий відсоток. Дуополія. Олігополія. Проблема праці. Універсальна економіка. Соціально-економічна статика. Соціально-економічна динаміка. Закон спадної продуктивності праці й капіталу. Гранична продуктивність праці й капіталу. Зона байдужності. Експлуатація праці. Кожному факторові – певна частка в продукті. Національний дохід. Закон граничної корисності. Соціальна революція.

8.1. Німецька національна політична економія

У Німеччині ХІХ ст. розвиток економічної думки відбувався власним шляхом, що певною мірою пояснюється своєрідними умовами економічного і соціально-політичного розвитку країни. Сучасна індустрія створювалася тут за збереження сильних пережитків середньовічних аграрних відносин. На світових ринках панувала англійська індустрія, конкуренції з якою німецька промисловість витримати не могла. Звідси прагнення до митного захисту, державної підтримки.

Сформована у 40–50-ті роки ХІХ ст. так звана історична школа в економічній науці вирізнялася фетишизацією національної специфіки господарства різних країн і звеличуванням ролі державних інститутів.

Попередником історичної школи був Фрідріх Ліст (1789–1846). Сутність його вчення добре передає назва головної праці – «Національна система політичної економії» (1841 р.). Ф. Ліст критикував англійську класичну школу за «космополітизм», який він вбачав у спробі створення універсальної економічної концепції, придатної для всіх країн і народів. За Ф. Лістом, кожна нація має свій шлях економічного розвитку, економіка окремих країн підпорядковується власним законам.

Ф. Ліст не був прибічником збереження відсталого, обплутаного феодалними пережитками німецького господарства. Виступаючи за індустріалізацію Німеччини, він сформулював теорію розвитку продуктивних сил. Добробут нації визначається не кількістю створеного товарного багатства, як стверджувала класична школа, а ступенем розвитку продуктивних сил. Здатність створювати багатство нескінченно важливіша за саме багатство. Вирішальна продуктивна сила – заводська промисловість. Але якщо А. Сміт і Д. Рікардо вважали продуктивною тільки працю в матеріальному виробництві, то Ф. Ліст вважав продуктивною будь-яку працю, яка прямо чи побічно сприяє створенню багатства. Тому до складу продуктивних сил він включає державні інститути, аж до поліції, систему освіти, науку, релігію, пресу.

Якщо англійська класична школа та інші економічні вчення зосереджували увагу на аналізі сучасного капіталістичного господарства, розглядаючи його як природний стан, то Ф. Ліст прокламував необхідність історичного підходу до економіки. У поступальному русі національної економіки він виділяв п'ять стадій: дикість, пастушачу стадію, землеробську,

землеробно-мануфактурну і землеробно-мануфактурно-комерційну. Досягнення останньої, вищої стадії, вимагає державного втручання, «виховного протекціонізму», що має на меті створення єдиного національного ринку, усунення внутрішніх бар'єрів і водночас захисту від придушення національного господарства більш розвиненими, більш могутніми продуктивними силами інших держав.

Основні ідеї Ф. Ліста набули розвитку в працях В. Рошера (1817–1894), Б. Гільдебранда (1812–1878) і К. Кніса (1821–1898), що склали ядро історичної школи.

Вільгельм Рошер стверджував, що природні відмінності країн, особливості окремих народів, що виявляються в їхніх здібностях, звичках, ступені розвитку і сформованих політичних інститутах, виключають можливість існування однотипних господарських систем у різних націй. Загальної для всього світу економічної теорії бути не може. Немає єдиної політичної економії, є безліч національних наук.

Бруно Гільдебранд протиставляв абстрактному методу класиків емпіричні дослідження, збирання статистичної й історичної інформації. Він запропонував трифазну схему економічного розвитку людства. Перша фаза – природне, або натуральне, господарство: обміну продуктів не було або він здійснювався без грошей. Друга фаза – грошове господарство: гроші стають необхідним посередником обміну. Третя фаза – кредитне господарство: гроші перестають відігравати роль посередника в обміні. Обмін відбувається без участі грошей, на основі кредиту. Господарство в третій фазі – це вищий тип господарства, тому що тут відкриваються всі можливості для активних людей: навіть не маючи капіталу, вони можуть завдяки кредиту стати підприємцями.

Карл Кніс зайшов у запереченні загальних економічних законів, мабуть, далі усіх своїх колег по історичній школі. Він відкидав саму можливість існування економічної теорії. Наука існує лише там, де є повторюваність досліджуваних явищ. Шляхи економічного розвитку народів настільки специфічні, що про повторюваність і мови бути не може. Економічні явища в принципі не доступні пізнанню. Можна тільки описати їх виникнення і розвиток та дати їм моральну оцінку. В економічній еволюції різних народів не можна знайти загальних законів – у кращому випадку можна говорити про аналогії. Щодо тлумачення економічних категорій і механізмів історична школа не внесла нічого нового порівняно зі своїми попередниками. За винятком В. Рошера, її представники не виявляли інтересу до цієї проблематики. В. Рошер поділяв концепцію трьох факторів виробництва Ж.Б. Сея. При цьому В. Рошер застосовував до теорії факторів виробництва історичний підхід: у міру еволюції національної економіки вирішальна роль переходить від одного фактора до іншого (від природи до праці, а від праці до капіталу).

8.2. Економічні дослідження нової історичної школи

До середини 50-х років XIX ст. історична школа пройшла апогей розвитку і увага до неї стрімко вгасала. Однак на початку 70-х років відбувся новий сплеск інтересу до ідей, що лежать у її основі. Це пов'язано з виходом на

сцену вчених, яких прийнято поєднувати в нову («молоду») історичну школу. Їх лідером був Густав Шмоллер (1838–1917). Широкої популярності набули також погляди Карла Бюхера (1847–1930) і Луйо Brentано (1844–1931).

Якщо представники "старої" історичної школи фактично заперечували існування об'єктивних економічних законів, то «молоді» набагато обережніші. Вони відкидають тільки можливість виведення таких законів на основі дедуктивних міркувань. Необхідне накопичення достовірних історичних і статистичних даних, щоб у майбутньому методом індукції побудувати економічну теорію.

Історична школа закликала до детального вивчення історії народного господарства. «Молода» історична школа відгукнулася на цей заклик. При цьому особлива увага приділялася історії окремих економічних установ (торгових гільдій, ремісничих цехів тощо), територій, підприємств. Представники молоді історичної школи критикували В. Рошера і Б. Гільдебранда за надмірну увагу до загальної історії на шкоду історії конкретних об'єктів господарювання. Необхідно, за твердженням Г. Шмоллера, насамперед з'ясувати питання виникнення окремих господарських інститутів, а не всього народного або навіть світового господарства.

Особливістю нової історичної школи була спроба пояснення господарського життя в тісному взаємозв'язку економіки, етики і психології. Йдеться не про визнання одночасного впливу на господарство різнопланових факторів, а про їх внутрішню єдність, взаємопереплетіння.

Густав Шмоллер стверджував, що виробництво, поділ праці, обмін товарів – це й економічні, й етико-психологічні категорії. Господарська культура реалізується у фізичному світі, але виникненням зобов'язана духовним силам людей, що виявляються у вигляді почуттів, потягів, цілей, уявлень і, в кінцевому підсумку, у вигляді свідомих дій. Народне господарство – це форма спілкування, базованого на психічних силах суспільства. Тому політична економія – не тільки економічна наука, а й збірне поняття, що відображає сукупність суспільних наук, у тому числі тих, що вивчають політику, право, етику, релігію.

Із таких позицій Шмоллер розглядає окремі економічні категорії. Зміни цін, заробітної плати, вексельного курсу тощо зумовлюються, на його думку, психологічними мотивами і почуттями різних груп населення. Так, динаміку заробітної плати він ставить у залежність від ступеня схильності робітників до збереження і розвитку життєвих потреб.

Держава, стверджував Шмоллер, стоїть над класами і соціальними групами, над корпораціями й індивідуальними господарствами з їхніми різноспрямованими прагненнями. Державно-правове регулювання економічного життя – необхідна умова самого існування народного господарства як єдиного цілого.

Карл Бюхер відомий насамперед своєю схемою розвитку господарства, в основі якої лежить довжина шляху, який продукт праці проходить від виробника до споживача. На першому ступені, який Бюхер іменує «домашнім

господарством», продукти споживаються там же, де виготовлені. На другому ступені, названому «міським господарством», здійснюється виробництво для зовнішнього споживача, але за безпосереднього обміну «виробник – споживач». Третій ступінь – «народне господарство». На цьому ступені виробник працює на невідомий йому ринок, товари проходять через ряд господарств перш ніж дійдуть до споживача. У «народному господарстві» вирішальне значення має діяльність грошового капіталу. Бюхер одним із перших помітив зростаючу роль позичкового капіталу, до якого він відносить і банківський, і акціонерний капітали. За Бюхером, під владу позичкового капіталіста потрапляють однаковою мірою підприємці, земельні власники, торговці та робітники.

Луїо Brentano приділяв особливу увагу питанням праці та заробітної плати. Праця, за Brentano, – це товар особливого роду. Його власник не може відкласти продаж праці, він усюди має йти за проданою підприємцю працею, і тому часто змушений погоджуватися на не вигідні умови її продажу. Ці несприятливі для робітника обставини, однак, усуваються, якщо підприємцю протистоїть не окремий робітник, а профспілка, подібна до англійських тред-юніонів. Підвищення заробітної плати, як і скорочення робочого дня, вигідне не тільки робітникам, а й підприємцям, тому що при цьому створюються умови для зростання продуктивності праці, а отже, для збільшення прибутковості виробництва. Низька оплата праці не дає стимулів для заміни ручної праці машинною, що перешкоджає здешевленню товарів і підвищенню їх конкурентоспроможності.

Brentano увійшов в історію економічних знань як активний пропагандист низки положень, сформульованих у літературі задовго до виходу його праць. Мова йде про закон спадної родючості ґрунту і теорії стійкості дрібних селянських господарств. Brentano слід визнати якщо не єдиним автором цієї концепції, то одним зі «співавторів», які вважали визнання монополістичних об'єднань практичним засобом усунення економічних криз. Картелі, за Brentano, створюються виробниками для планомірного пристосування пропозиції до попиту, щоб попередити надвиробництво з усіма наслідками, що випливають з нього: падінням цін, банкрутствами, знеціненням діючого капіталу і масовим безробіттям.

Під впливом молодого історичного школи в останній чверті XIX ст. в усьому світі зріс інтерес до історико-економічних досліджень. Ця школа дуже вплинула на набуття вже у XX ст. широкої популярності суспільствознавцями М. Вебером (1864–1920) і В. Зомбартом (1863–1941).

М. Вебер почав наукову діяльність як історик народного господарства. Всесвітню славу йому принесли праці, присвячені впливу релігійних поглядів і релігійної моралі на економіку: «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905 р.) і «Господарська етика світових релігій» (1919 р.). За Вебером, у кожній релігії є два протилежних компоненти – містичний і аскетичний. Чим більше розвинутий у релігії аскетичний компонент, тим більше вона сприяє зміцненню життєвого раціонального начала, яке становить дух капіталізму. Найбільший надматеріальний стимул до підприємництва, на його думку, дає

протестантизм, відповідно до якого свідченням прихильності людини до Бога є успіх цієї людини в обраній нею сфері діяльності. Саме пануванням протестантизму пояснює Вебер високий господарський розвиток США і Канади порівняно з католицькою Латинською Америкою.

Вернер Зомбарт, будучи учнем Г. Шмоллера, також починав як історик народного господарства. Надалі він прагнув поєднати історизм із побудовою абстрактної теорії капіталізму. У такому дусі написана його головна праця «Сучасний капіталізм» (1902 р.).

Зомбарт вводить поняття «господарська система» і «господарська епоха». Господарська система – це абстрактно-теоретична конструкція, очищена від історичної конкретики модель. Господарська епоха – це реальність, що слугує об'єктом емпіричного дослідження. Але самі епохи виділяються тільки на підставі сформованих теоретичних моделей, тобто господарських систем.

8.3. Виникнення неокласичного напрямку

Неокласичний напрямок виник в останній третині XIX ст., хоча старт йому був даний трохи раніше. Приставка НЕО (новий) з'явилася в результаті маржиналістської революції в економічній теорії. «Маржиналь» у перекладі із французького означає граничний (додатковий). Маржиналізм характеризується такими положеннями: 1) використанням граничних величин в аналізі економічних процесів (гранична корисність і гранична продуктивність); 2) дослідженням поверхневих форм економічного життя, причому вихідним виступає вивчення людських потреб; 3) відомістю предмета економічної науки до вивчення раціонального розподілу обмежених ресурсів.

Виникнення маржиналізму пов'язане з роботами математиків-економістів. Вони були попередниками математичної школи в економічній науці. До них відносяться:

1. Антуан Курно (1801–1877) – французький математик, філософ і економіст, професор математики. У 1838 р. він опублікував роботу «Дослідження математичних принципів теорії багатства». Це була одна з перших спроб дослідження економічних явищ за допомогою математичних методів. Курно запропонував першу в історії економічної науки модель максимізації прибутку монополістом, використовуючи поняття граничного доходу й граничних витрат. За Курно, в умовах монополії максимізація прибутку можлива при рівності граничного доходу витратам виробництва.

2. Іоганн Генріх фон Тюнен (1783–1850) – німецький юнкер (поміщик), що випустив книгу «Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства й національної економіки» (1826). У ній він поклав початок теорії розміщення продуктивних сил і дослідженню питання про граничну продуктивність.

3. Герман Генріх Госсен (1810–1858) – німецький економіст, юрист за освітою, що випустив роботу під назвою «Розвиток законів суспільного обміну й правил суспільної торгівлі, що впливають звідси» (1854), у якій найважливіші економічні процеси намагався пояснити з позиції ідеї максимуму корисності. Вчення Госсена – це математична розробка головних принципів

теорії граничної корисності, загальних основ теорії суб'єктивної цінності. Він вважав, що головним мотивом поведінки людини є прагнення до одержання максимуму корисності. Тому основне завдання науки – відкрити правила збільшення загальної суми корисності або насолоди. Вирішуючи це завдання, Госсен сформулював два закони: а) убавання корисності наступних одиниць продукту в одному безперервному акті споживання й убавання корисності перших одиниць продукту при повторних актах споживання; б) ціни на товари і грошова сума – головні фактори, що обмежують споживання індивіда. Найбільш раціональний варіант споживання встановлюється при досягненні рівності між граничними корисностями, які виходять із останніх грошових одиниць, витрачених на покупку окремих товарів. Ці закони широко використовуються сьогодні в економічній науці, особливо при поясненні явищ попиту, пропозиції й ціноутворення.

Маржинальна революція проходила у два етапи:

Перший етап – 70-ті роки ХІХ ст., коли на базі робіт математиків-економістів виникла математична школа економічної науки. До її представників відносяться:

1. Вільям Стенлі Джевонс (1835-1882) – англійський професор логіки, філософії й політичної економії в Манчестері й Лондоні. Він є засновником математичної школи в економічній науці, одним з основоположників теорії граничної корисності. У 1871 р. вийшла його основна робота «Теорія політичної економії». Головну проблему економічної науки він бачив у вивченні споживання. Основним законом споживання Джевонс вважав закон спадної корисності. На жаль, Джевонс не створив своєї економічної школи.

2. Карл Менгер (1840–1921) – австрієць, професор Віденського університету, засновник австрійської школи.

3. Леон Вальрас (1834–1910) – французький економіст, професор Лозанського університету у Швейцарії, засновник лозанської школи.

Другий етап маржиналістської революції – 90-ті роки ХІХ ст. Цей етап пов'язаний з іменами:

1. Альфреда Маршалла (1842–1924) – англійця, професора політекономії Кембриджського університету, засновника кембриджської школи.

2. Джона Бейтса Кларка (1847–1938) – американського економіста, професора Колумбійського університету, лідера американського маржиналізму.

8.4. Австрійська школа. Теорія граничної корисності

Теоретики маржиналізму, і в першу чергу австрійська школа, відходять від термінології класичної політичної економії. Категорії «вартість» і «товар» вони замінили поняттями «цінність» і «економічне благо». Якщо теорія трудової вартості зосереджує свою увагу на вартості, то австрійська школа – на споживчій вартості, корисності. Далі, якщо в класичній школи єдиним джерелом вартості є праця, то в маржиналістів у створенні цінності блага беруть участь три рівноправних фактори виробництва – праця, капітал і земля.

Центральним пунктом маржиналізму є теорія цінності благ або, що те ж саме, – теорія граничної корисності. В основі цієї теорії лежить корисність того

або іншого блага. Корисність – поняття суцільно індивідуальне. Вона перебуває у функціональній залежності від кількості (запасу) благ. З ростом запасу благ корисність їх падає. Блага мають цінність лише тоді, коли кількість їх менша ніж потреба індивіда. Таке благо маржиналісти назвали економічним. Вода – благо, але не скрізь вона є економічним благом. Цінність речі визначається величиною корисності наступної одиниці із запасу. Наступна (додаткова) корисність була названа представником австрійської школи Ф. Візером граничною корисністю.

Виникнення й розвиток австрійської школи пов'язані з працями К. Менгера (1840–1921), Ф. Візера (1851–1926) і Е. Бем-Баверка (1851–1919). Засновником школи, як ми вже відзначали, є К. Менгер.

У 1871 р. Менгер опублікував книгу «Підстави політичної економії». Метою його дослідження виступають людські потреби. Вони розглядаються Менгером як незадоволені бажання або неприємні відчуття, викликані порушеннями фізіологічної рівноваги людини. Така постановка проблеми висуває на перший план завдання раціонального розподілу обмежених ресурсів.

Основна робота Е. Бем-Баверка – «Основи теорії цінності господарських благ» (1886). Він використовує поняття суб'єктивної й об'єктивної цінності. Перша визначається особистою оцінкою товару споживачем, друга формується на ринку в ході конкуренції і являє собою мінові пропорції обміну. Ціна залежить від суб'єктивних оцінок цінності благ. Суб'єктивна цінність є похідною від граничної корисності, тобто корисності останнього блага в їхньому запасі. Гранична корисність перебуває, у свою чергу, залежною від кількості наявних благ та інтенсивності їхнього споживання індивідом.

Ф. Візер у 1914 р. опублікував свою основну роботу «Теорія суспільного господарства». У ній він ставить за мету з'єднати теорію граничної корисності з теорією трьох факторів виробництва. У результаті він висуває й обґрунтовує «теорію зобов'язання». Відповідно до цієї теорії певна частина цінності предметів споживання повинна бути віднесена на рахунок того чи іншого продуктивного блага (праці, капіталу, землі), які беруть участь у процесі виробництва.

На відміну від Менгера й Бем-Баверка, Візер відстоював втручання держави в економіку. Австрійська школа при підході до проблем витрат виробництва, прибутку й відсотка виходить також з теорії граничної корисності, тобто з визначення цінності благ їхньою корисністю.

Австрійці, дотримуючись приклада К. Маркса, застосували принцип монізму, тобто шукали єдину підставу ціни. Таким джерелом цінності у них є корисність. Саме вразливе місце у вченні цієї школи – непогодженість теорії з господарською практикою. Акцент на суб'єктивні характеристики в дослідженні затьмарив і відсунув на задній план об'єктивні процеси. Тому цю школу нерідко називають суб'єктивно-психологічною.

Однак у цієї школи є й позитивні моменти – це акцент на взаємозв'язок споживчого попиту із ціною товару, і на розвиток ринкових відносин у цілому. Без вивчення цих проблем неможливо вирішити проблеми ціноутворення.

8.5. Лозаннська школа

Лозаннська школа є другою школою маржиналізму. Вона є центральною. У неї є фундаментальні ідеї, що стали загальним надбанням. Ця школа представлена двома іменами – Леоном Вальрасом і Вільфредо Парето.

Леон Вальрас (1834–1910) є не тільки засновником лозанської школи, але й вважається фактичним засновником і найбільшим представником математичної школи в політичній економії. У 1874 р. він опублікував книгу «Елементи чистої політичної економії». Деякі дослідники вважають цю роботу Біблією сучасної неокласичної економічної теорії. Вальрас створив загальну економіко-математичну модель народного господарства, відому під назвою «Система загальної економічної рівноваги». Іноді її називають схемою відтворення.

Леон Вальрас вважається основоположником теорії загальної економічної рівноваги. Хоч його і називають інколи «чистим теоретиком», Вальрас не обмежився теоретичними дослідженнями, а застосував свої розробки на практиці. У центрі уваги Вальраса знаходилася загальнотеоретична проблема – проблема загальної економічної рівноваги. Її основний зміст можна звести до відповідей на три питання: 1) чи досягається рівновага насправді; 2) чи є ця рівновага (якщо вона досягається) стійкою; 3) які умови стійкості рівноваги?

Вальрас виходив з того, що вирішення проблеми може бути досягнуто за допомогою математичного апарату. Побудувавши досить складну систему взаємозв'язаних рівнянь, він доводить, що система рівноваги може бути досягнута як якийсь «ідеал», до якого прагне конкурентний ринок.

Весь економічний світ Вальрас розподілив на дві великі групи: фірми і домашні господарства. Фірми виступають на ринку факторів як покупці і на ринку споживчих товарів як продавці. Домашні господарства – власники факторів виробництва – виступають у ролі їх продавців і водночас покупців споживчих товарів. У цій моделі ролі продавців і покупців постійно змінюються. Усі витрати виробників товарів перетворюються у доходи домашніх господарств, а всі витрати домашніх господарств – у доходи виробників (фірм).

Для нормального функціонування системи має встановлюватися відповідність між попитом і пропозицією (факторів і товарів). Ціни факторів мають відповідати витратам фірм; доходи фірм – «поєднуватися» з витратами домашніх господарств. Ціни факторів залежать від обсягів виробництва, від попиту, а отже, від цін на товари, які виробляються. У свою чергу ціни на товари залежать від факторних цін.

Стан рівноваги передбачає наявність трьох умов:

- *по-перше*, попит і пропозиція факторів виробництва однакові, на них устанавлюються постійні і стійкі ціни;
- *по-друге*, попит і пропозиція товарів (і послуг) однакові і реалізуються на основі постійних стійких цін;
- *по-третє*, ціни товарів відповідають витратам виробництва.

Перші дві умови передбачають рівність пропорцій обміну. Третя умова виражає рівновагу у сфері виробництва.

Рівновага є стійкою, тому що на ринку діють сили, які вирівнюють відхилення і відновлюють її. Проміжні, «неправильні» ціни поступово виключаються. Цьому сприяє розвиток вільної конкуренції.

Відзначимо деякі ідеї і положення, що покладені в основу теорії загальної економічної рівноваги (за Вальрасом):

- всяке ринкове господарство прагне до рівноваги у вигляді тенденції;
- існує принцип взаємозалежності основних елементів ринкової економіки, який забезпечує єдність системи і впливає на реалізацію прагнень до рівноваги;
- вихідним пунктом аналізу рівноваги є аналіз обміну продуктами між виробниками і споживачами, який здійснюється на основі взаємовигідності та еквівалентності.

Рівновага в економіці не зводиться до ринкової рівноваги, але вона може бути досягнута лише через ринковий механізм, через обмін. Основним інструментом у цьому механізмі є ціна. Вирівнювання попиту і пропозиції товарів відбувається через «намацування», пошук взаємоприйнятних цін, які виступають у вигляді цін рівноваги.

Рівновага цін устанавлюється у точці рівноваги між корисністю товару і витратами на його виробництво. Ціна виступає як регулятор пропозицій обміну. Вона забезпечує поєднання ступеня корисності споживної вартості з рівнем витрат. Для покупця ціна виступає як критерій оцінки корисності певного товару стосовно корисності інших товарів. Для продавця корисність ціни визначається співвідношенням виручки і витрат, необхідних для виробництва товару.

Вальрас підрахував, що ціни на споживчі товари залежать від цін факторів (ренти, процента, заробітної плати). У свою чергу ціна факторів виробництва залежить від цін споживчих товарів (продуктів харчування, одягу, взуття, транспортних засобів). Між учасниками обмінних операцій має дотримуватися принцип рівнозначних угод. Ціна однієї підсистеми залежить від цін іншої підсистеми. Кількість грошей, які сплачуються за фактори виробництва, має відповідати кількості грошей, які сплачуються за споживчі товари. Рівновага на ринках факторів виробництва узгоджується з рівновагою на ринках споживчих товарів.

На ринку встановлюється одна ціна для рівнозначних товарів. Ця ціна вирівнює пропоновану кількість з потребою кількості; пропозиція узгоджується з раннім попитом, попит відповідає пропозиції. Ціна товарів відповідає витратам, їх граничній корисності.

З моделі Вальраса випливають такі висновки.

1. Існує взаємозв'язок і взаємозумовленість цін (регулюючі інструменти) не лише на ринку товарів, але і на всіх інших ринках. Ціни на споживчі товари встановлюються у взаємозв'язку і взаємодії з цінами на фактори виробництва, ціни на робочу силу – з урахуванням і під впливом цін на продукти і т.п.

Рівноважні ціни встановлюються у результаті взаємодії всіх ринків (ринку товарів, ринку праці, грошового ринку).

2. Математично доводиться можливість існування рівноважних цін одночасно і на всіх ринках. До цієї рівноваги прагне ринкова економіка. Але «ідеал» існує лише у теорії. Повна рівновага всіх цін на всіх ринках існує як теоретична абстракція.

3. Із теорії економічної рівноваги, якої теоретично можна досягнути, випливає висновок про відносну стійкість системи ринкових відносин. «Намацування» рівноважних цін відбувається на всіх ринках і в остаточному підсумку приводить до рівноваги попиту і пропозиції на всіх ринках.

4. Рівновага в економіці не зводиться до рівноваги обміну, до ринкової рівноваги. Із теоретичної концепції Вальраса випливає принцип взаємозв'язку і взаємозалежності основних елементів ринкової економіки. Це вихідне положення для розуміння взаємозв'язку виробництва, споживання, доходів на макрорівні.

На теорію загальної економічної рівноваги опираються вчення про динаміку економічного росту, концепція загального добробуту, побудова системи міжгалузевих зв'язків.

Створена Л. Вальрасом модель загальної економічної рівноваги відображує взаємозв'язок ринків готової продукції з ринками факторів виробництва в умовах ринкового механізму господарювання з досконалою конкуренцією, яка приводить до загальної рівноваги ринків. Остання ж дозволяє зрозуміти, що визначення цін на продукти, що виробляються, і цін факторів виробництва може бути тільки одночасним, а не почерговим у тому порядку, коли часткова рівновага на певній кількості ринків не гарантує загальної рівноваги для всієї економіки з даною кількістю ринків.

Спрощеними у рівняннях Л. Вальраса є такі моделі: задані функції граничної корисності, що означало задану первинну кількість товарів і послуг, які реалізуються на ринку; задані функції граничної продуктивності, що означало припущення ідентичних витрат, тобто їх постійну віддачу; зміна цін прямо залежить від величини перевищення попиту над пропозицією. Можливо, з урахуванням цієї специфіки вальрасівського моделювання та інших моделей М. Фрідмен заявляв: «Модель служить логічним втіленням напівправди; ніщо не нове під місяцем». Правила застосування моделі не можуть ігнорувати важливої напівправди: «Історія ніколи не повторюється». Не дуже високо оцінював «картину системи» Л. Вальраса Дж. Хікс: «Очевидно, що багато хто з економістів, можливо, більшість із тих, хто серйозно вивчав праці Л. Вальраса, відчули деяку безплідність його підходу. Дійсно, сказали б вони, Л. Вальрас запропонував нам картину системи, але це картина в цілому, і навряд чи вона дає щось, крім упевненості в тому, що все само по собі нормалізується. Я вважаю, – продовжував Хікс, – що причина безплідності його ідей у тому, що він ще не дійшов до формулювання законів змін системи загальної рівноваги. Він зміг сформулювати умови стосовно цін, але не пояснив, що трапиться, коли зміняться смаки і ресурси».

Л. Вальрасу ми завдячуємо концепцією економічної системи і теоретичним апаратом, який вперше в історії економіки охопив логіку взаємозв'язків і взаємозалежностей кількісних економічних показників. В. Леонт'єв дав таку оцінку Л. Вальрасу і його послідовникам: «Центральна ідея системи поглядів, що нині називається економічною наукою, прикувала увагу Л. Вальраса і В. Парето, які після значного вдосконалення і уточнення переклали її на сувору математичну мову і назвали «теорією загальної рівноваги». Входячи до складу неокласичної теорії, вона є стержнем економічної освіти...».

Ідеї Вальраса розвив Вільфредо Парето (1842–1923) професор політичної економії Лозаннського університету. Методологічною особливістю Парето є заперечення причинно-наслідкової залежності в суспільних явищах. На противагу він запропонував функціональну залежність між рівнозначними явищами. Далі він вважав, що політична економія повинна вивчати механізм, що встановлює рівновагу між потребами людей і обмеженими ресурсами для їхнього задоволення. Для цього (за Парето) необхідне застосування математичних методів аналізу.

Видатний італійський представник неокласичної економічної теорії, продовжувач традицій лозаннської школи маржиналізму В. Парето поряд з економікою цікавився також політикою і соціологією, про що свідчить різноманітність тем його публікацій. До основних праць В. Парето належать двотомний «Курс політичної економії» (1898), «Вчення політекономії» (1906), «Трактат із загальної соціології» (1916).

В. Парето, як і Л. Вальрас, зосереджував свою увагу в основному на дослідженні проблем загальної економічної рівноваги, виходячи з маржинальних ідей економічного аналізу. Разом з тим, якісно нові принципи вивчення передумов і факторів рівноважності в економіці дозволяють вважати В. Парето, на відміну від Л. Вальраса, маржиналістом «другої хвилі», а також одним із основоположників неокласичної економічної думки. Сказане підтверджується наведеними нижче судженнями.

1. Спираючись не на каузальний, а на функціональний підхід, В. Парето подолав властивий Л. Вальрасу суб'єктивізм, що дозволило йому відмовитися від корисності (потреби) як єдиної причини обміну і перейти до характеристики економічної системи в цілому, де і попит (споживання), і пропозиція (виробництво) розглядаються як елементи рівноваги в економіці. При цьому, дотримуючись «чистої» економічної теорії, В. Парето заперечує зумовленість нерівності доходів їх нерівномірним розподілом між класами. Так, у роботі «Соціалістичні системи» (1902) він писав: «Проблема росту добробуту бідних класів – це швидше проблема виробництва і збереження багатства, ніж розподілу. Найвірніший засіб поліпшення становища бідних класів – зробити так, щоб багатство росло швидше за населення». Крім того, на його переконання, хоч «історія науки зводиться до історії помилок компетентних людей», все-таки «конкретне явище завжди саме показує, чи теорія має бути

прийнятою чи відкинутою. Немає і не може бути іншого критерію істинності теорії, крім її більш-менш повного узгодження з конкретними явищами».

2. Якщо в моделі загальної економічної рівноваги Л. Вальраса критерієм її досягнення вважалася максимізація корисності, яку виміряти неможливо, то в моделі В. Парето цей критерій замінений іншим, а саме: оцінкою вимірювання співвідношення переваг конкретного індивіда, тобто, як називають у математиці, виявленням порядкових (ординальних) величин, що характеризують їх почерговість. На його думку, яка викладена в «Трактаті із загальної соціології», «якби користь, яку має кожний індивід, була величиною однорідною і піддавалася порівнянню та додаванню, наше дослідження не було б важким, принаймні теоретично. Додали б користі різних індивідів і отримали б складену з них користь колективу. Але справа не така вже й проста. Користь кожного індивіда – величина специфічна; немає сенсу говорити про сумарну користь, її просто не існує, тому її не можна розглядати».

Більш як через 40 років (1959) В. Леонт'єв відзначив три існуючі позиції, що роблять незмінною актуальність цієї проблеми, а саме: «Деякі теоретики твердять, що корисність існує і дійсно може бути виміряна як сталь або хліб, хоча мірки, застосовувані до різних людей, і результати вимірювань ніяк не можуть порівнюватись між собою. Інші вчені заперечують можливість будь-якого подібного кількісного (кардинального) вимірювання навіть стосовно однієї людини. Вони твердять, що індивідуум має можливість вибирати і порівнювати значення корисності лише за порядковою шкалою (ординальний підхід), як, наприклад, неможливо виміряти біль, а можна тільки відчувати його посилення чи послаблення. Нарешті, є дослідники, яких взагалі не цікавить питання про те, чи існує корисність і чи можна її виміряти. Вони вважають, що поведінку споживача (наприклад зміну обсягів купівлі різних товарів та обсягу роботи, яку необхідно виконати для отримання доходу, на який і здійснюється купівля) можна пояснити без звертання до такого поняття, як «корисність». Правда, власну позицію щодо цього В. Леонт'єв висловив кількома роками раніше (1954) у статті «Застосування математики в економіці».

«Оскільки спостереження за поведінкою споживачів при виборі товарів залишається єдиним об'єктивним джерелом інформації про вид функції корисності, порядкове порівняння її різних рівнів є єдиною реальною процедурою, яка і потрібна для мети дослідження».

Аналогічний В. Леонт'єву висновок робить і М. Блауг, твердячи: «Зрозуміло, що якщо не можемо вимірювати корисність кількістю, а отже відчуваємо необхідність відмовитися від старої теорії граничної корисності, то не існує особливих заперечень проти того, щоб перейти на позиції повного біхевіоризму, тобто методу виявлення переваг».

3. З метою дослідження В. Парето розглядає вибір споживача як у залежності від кількості певного блага, так і від кількості усіх інших ресурсів, використовуючи «криві байдужості», які відображають збереження сумарних корисностей товарів у їх різних комбінаціях, їх поєднання і перевагу одних комбінацій над іншими. У результаті з'явилися паретовські тривимірні

діаграми, на вісях яких відкладаються неоднакові величини кількості різних благ, що знаходяться у споживачів. Застосовуючи ці діаграми, можна простежити порядок (послідовність) ранжування індивідом своїх переваг, виявити його «байдужість» у конкретний момент часу між двома альтернативними благами (тобто такі їх комбінації, які забезпечують однаковий рівень загального задоволення), оскільки очевидно, що, використовуючи поняття «байдужість», виміряти щось неможливо.

Крива байдужості дозволяє дійти висновку, що, виходячи із бюджетних можливостей, споживач віддасть перевагу варіанту, який відповідає точці дотику кривої байдужості до бюджетної лінії. Варіанти, які лежать за межами кривої, споживача не задовольняють.

Який із варіантів буде вибрано? Очевидно, той, для здійснення якого є достатня сума грошей. При даному бюджеті і рівні цін, який склався на ринку, буде вибрано саме той варіант як оптимальний. Крива байдужості може використовуватися для прогнозування споживчого попиту.

Фактично існує два критерії оптимальності. Перший – належить до розподілу ресурсів (поліпшення корисності одного зменшує корисність інших), другий – до виробництва (поліпшення корисності одного не зменшує корисність інших).

Якщо знайти оптимум на рівні фірми відносно нескладно, виходячи із мінімізації витрат і максимізації результату, то на рівні народного господарства доводиться враховувати багато факторів, неоднозначність і різноманітність цілей. Проблема в тому, як визначити рівень добробуту не окремої людини, а суспільства в цілому. За Парето, оптимум досягається, коли досягається рівновага на всіх ринках, у всіх секторах економіки. До цього оптимуму прямує ринковий конкурентний механізм.

Між економічним ростом і розподілом ресурсів існує протиріччя. Перевага росту розподіляється нерівномірно. Пріоритети, які надаються одним галузям і регіонам, обмежують можливість інших. Тому державні програми покликані знаходити засоби і методи здійснення прийнятих рішень.

Як вважає В. Леонт'єв, класичне поняття рівноваги передбачає існування великого числа вихідних даних, включаючи і криві байдужості, «які одночасно відображають обсяг виробництва, ціни та всі інші змінні системи».

У своєму «Вченні політичної економії» В. Парето відмовився від традиційних підходів до кількісної характеристики корисності на основі міжособистісних порівнянь корисності, сформулювавши поняття суспільної максимальної корисності, тобто те поняття, яке в економічній літературі зараз прийнято називати «оптимум Парето». Це поняття вживають для оцінки таких змін, які або поліпшують добробут усіх, або не погіршують їх добробуту з покращенням добробуту принаймні однієї людини. Оптимум Парето визначається як стан, за якого неможливо поліпшити чийсь добробут шляхом трансформації товарів і послуг у процесі виробництва або обміну без шкоди для добробуту певного індивіда.

Концепція «оптимуму Парето» дозволяє, таким чином, прийняти оптимальне рішення щодо максимізації прибутку (відповідно і корисності), якщо теоретична аргументація оптимальної комбінації споживання ґрунтується на наступних передумовах: суто особистісна оцінка власного добробуту; визначення суспільного добробуту через добробут окремих людей; неможливість зрівняння добробуту окремих людей.

На думку М. Блауга, «оптимум Парето» може бути зафіксований і в ситуації, яка потребує «зміни споживчого надлишку у грошах». Він пише: «Зміна, яка дає вигоду одним людям, але завдає збитків іншим, тепер може бути поєднана з приростом загального добробуту, якщо люди, які виграють, можуть компенсувати збитки тим, що програють, так, що останні добровільно приймуть цю зміну; після того, як зроблені компенсаційні платежі, тим, хто виграв, стає краще, а тим, хто програв, не стає гірше».

4. На відміну від Л. Вальраса, В. Парето аналізує не тільки економіку вільної конкуренції, але й різні типи монополізованих ринків, що стало самостійним об'єктом дослідження економістів лише через кілька десятиліть, тобто в середині ХХ ст. Крім того, в економічній науці «удосконалена і розширена В. Парето і його сучасниками та послідовниками загальна теорія економічної взаємозалежності поступово зливалася (і це обіцяє стати уніфікованою логічною структурою) з двома іншими напрямками аналізу: теорією ринкового механізму та аналізом поведінки фірм і домашнього господарства».

8.6. Кембріджська школа

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. виникли великі капіталістичні підприємства, зародилися монополії. Виникла проблема вироблення ефективної економічної політики об'єднань і фірм. Це стало причиною виникнення кембріджської школи. З нею пов'язаний розвиток нового розділу економічної теорії – мікроекономіки. В основі цієї школи лежить доктрина маржиналізму. Її відмінність від австрійської школи полягає, зокрема, у тім, що зроблено спробу усунення протиріч в теорії граничної корисності. У цих цілях представники кембріджської школи запозичили багато положень А. Сміта, Д. Рікардо, Ж. Б. Сея, Е. Бем-Баверка, Н. Сеніора, Дж. С. Мілля, У. Джевонса й багатьох інших економістів.

Найбільш повно основні напрямки кембріджської школи викладені в працях її засновника й головного представника Альфреда Маршалла (1842–1924), професора Кембріджського університету. У 1890 р. вийшов у світ його головний твір «Принципи економічної науки». Вважається, що саме цим твором А. Маршалл поклав початок новому напрямку в економічній науці – неокласичному. «Принципи...» А. Маршалла багаторазово перевидавалися й протягом багатьох десятиліть служили основним підручником з економічної теорії не тільки в Англії, але й у ряді інших західних країн.

А. Маршалл був не тільки видатним економістом, але й одночасно «видатним знавцем історії й математики, талановитим майстром у пізнанні часткового й загального, минушого й вічного». Незважаючи на свою велич,

А. Маршалл був скромною людиною. От яку оцінку він дав самому собі: «Чим більше я заглиблювався у вивчення економічної науки, тим більше я усвідомлював, що отримані мною знання в цій області набагато менше ніж мені потрібно; і тепер, вже майже після півстоліття вивчення практично тільки цієї науки, я усвідомлюю, що маю ще менші пізнання в ній, чим володів на початку її вивчення». При вивченні «Принципів...» впадає в око велика повага А. Маршалла до економістів, твори яких були використані при написанні книги.

У своєму творі А. Маршалл викладає своє бачення найважливіших економічних категорій і законів і дає їм власне трактування. За Маршаллом, предметом дослідження економічної науки є головним чином ті спонукальні мотиви, які найбільш сильно й найбільш стійко впливають на поведінку людини в господарській сфері її життя. Таким спонукальним мотивом виступає певна кількість грошей. Саме цей визначений і точний грошовий вимір найстійкіших стимулів у господарському житті дозволив економічній науці далеко випередити всі інші науки, що досліджують людину.

Із цих же позицій Маршалл трактує й економічні закони. Він пише: «Економічні закони, або узагальнення економічних тенденцій, – це суспільні закони, що відносяться до тих областей поведінки людини, в яких силу діючих у них спонукальних мотивів можна виміряти грошовою масою».

Порушуючи питання про продуктивну й непродуктивну працю, Маршалл вважає, що майже всяка праця у відомому сенсі продуктивна, якщо вона досягає свого результату безвідносно від сфери свого використання.

А. Маршалл вводить в економічну науку багато нових категорій, які «прижилися» і ввійшли в «золотий фонд» економічної теорії. Наприклад, категорія «квазірента». Під нею розуміється дохід, що витягується зі створених людиною машин і інших знарядь виробництва. Наступна категорія – «ефективний попит». Під ним розуміється попит покупця, коли ціна, що він згодний сплатити, досягає рівня, при якому продавці згодні продавати.

Відповідно до традицій класичної політичної економії А. Маршалл враховував у своєму аналізі широкий спектр об'єктивних закономірностей. Однак і тут проявляється його специфічний підхід. Особливо це відбилося на трактуванні вартості. Формально протягом всієї книги Маршаллом вживається категорія вартості. У якісному аспекті під нею розуміється сума «жертв праці» з боку робітника й «очікування» з боку капіталіста. З кількісної сторони вартість зведена до реальних витрат виробництва.

Реально ж вартість у трактуванні Маршалла багато в чому розчинилася в категорії рівноважної ціни. Не випадково він часто вживав ці слова як синоніми. Хоча Маршалл і наголошував на виявленні зв'язку між вартістю й ціною, але фактично він побудував теорію ціни повністю без звертання до поняття вартості (реальних витрат), обмеживши аналіз тільки питаннями співвідношення попиту та пропозиції. Послухаємо самого А. Маршалла: «Отже, можна зробити висновок, що, як загальне правило, чим коротше розглянутий період, тим більше слід враховувати в нашому аналізі вплив попиту на вартість,

а чим цей період триваліше, тим більшого значення набуває вплив витрат виробництва на вартість». Послідовники Маршалла (В. Парето й ін.) пропонували взагалі відмовитися від теорії вартості, повністю замінивши її теорією ціни.

Аналіз закономірностей руху цін в умовах конкурентної економіки, проведений А. Маршаллом, є неперевершеним. На відміну від своїх попередників, які надавали вирішального значення у формуванні ціни то пропозиції (наприклад, представники теорії факторів виробництва), то попиту (представники граничної корисності), А. Маршалл не роз'єднує ці категорії, а розглядає їх у взаємодії як рівнодіючі фактори, що впливають на рівень цін. «Ми могли б з рівною підставою сперечатися про те, – пише він, – регулюється вартість корисністю чи витратами виробництва, як і про те, розріже шматок паперу верхнє чи нижнє лезо ножиців».

Маршалл дає якісне й кількісне трактування категорій «попит» і «пропозиція». З боку якості вони трактуються в психологічному плані, а саме: «попит» заснований на бажанні покупця придбати блага, «пропозиція» ж залежить головним чином від подолання небажання піддатися незручностям через важкість праці й жертви капіталу (ідея взята в Н. Сеніора).

Для обґрунтування кількісних характеристик цих категорій А. Маршалл вводить в економічну науку зовсім нові категорії – «ціна попиту» і «ціна пропозиції» і розробляє їх. Під ціною попиту (тобто під ціною покупця) Маршалл розуміє ту максимальну ціну, що споживач згодний сплатити за той або інший товар залежно від його корисності. Після цього він будує графік (криву) попиту й формулює закон попиту, відповідно до якого кількість товару, на який пред'являється попит, зростає при зниженні ціни й скорочується при підвищенні ціни.

Далі Маршалл розглядає не тільки вплив попиту на ціну, але й зворотну залежність, тобто динаміку попиту залежно від зміни ціни. У зв'язку із цим він вводить поняття еластичність попиту й розробляє його. Це явилось серйозним внеском не тільки в теорію ціни, але й в економічну науку в цілому.

Під еластичністю попиту розуміється ступінь коливання попиту при зміні ціни, тобто якою мірою обсяг попиту зростає або скорочується при зниженні або підвищенні ціни на товар. Якщо зниження ціни компенсується відповідним ростом попиту, так що загальний виторг залишається незмінним – це буде одинична еластичність. Якщо зниження ціни викликає менше зростання попиту – попит нееластичний.

Після вирішення цієї проблеми Маршалл переходить до дослідження ціни пропозиції. Він встановлює функціональний зв'язок між ціною й пропозицією товару з урахуванням витрат виробництва. Під останніми він розуміє необхідні витрати на останню одиницю товарів даного виду, тобто граничні витрати. Маршалл розглядає граничні витрати як основу не просто ціни, а тільки мінімальної ціни. Цю мінімальну ціну він назвав ціною пропозиції. Ціна пропозиції – це мінімальна ціна, по якій продавець згодний продавати дану

кількість товарів за даною ціною. Потім Маршалл будує графік кривої пропозиції.

Після цього Маршалл показує, що ціна перебуває у функціональній залежності від попиту та пропозиції. Він представив цю залежність у графічній формі й поєднав криві попиту та пропозиції. Ціна рівноваги встановлюється на перетині цих кривих. Маршалл пише: «Коли попит та пропозиція перебувають у рівновазі, кількість товару, виробленого в одиницю часу, можна назвати рівноважною кількістю, а ціну, по якій він продається, рівноважною ціною».

Значним внеском у теорію рівноважної ціни став аналіз зміни попиту та пропозиції. Маршалл сформулював причини, що зсовують криві попиту та пропозиції. Цей інструментарій використовується сьогодні у всіх підручниках і монографіях, присвячених як мікро-, так і макроекономічному аналізу.

Далі у своєму аналізі мікроекономічних процесів Маршалл значну увагу приділяє проблемам розподільчих відносин, формуванню джерел доходів. Об'єктом дослідження є заробітна плата, підприємницький дохід, відсоток і рента. Кожній формі доходу співвідноситься відповідний фактор виробництва: заробітна плата – праці найманих робітників, підприємницький дохід – управлінській праці підприємців, відсоток – капіталу, рента – землі. Інакше кажучи, зазначені види доходів перебувають у функціональній залежності від відповідних факторів виробництва.

А. Маршалл вводить поняття граничного працівника. Під ним розуміється працівник, заробітна плата якого дорівнює чистому продукту від його використання. Звідси заробітна плата має тенденцію бути рівною чистому продукту, зробленому працею граничного працівника.

А. Маршалл не визнає закону середньої норми прибутку. Цей закон, пише Маршалл: «...у силу природи речей не може існувати». Для доказу неможливості цього закону він розподіляє прибуток на складові елементи й розглядає його як суму самостійних доходів. Він окремо розглядає рух підприємницького доходу й відсотка.

Заперечення Маршаллом закону середньої норми прибутку можна пояснити тим, що цей закон проявляється насамперед на макрорівні. Маршалл же є засновником теорії мікроекономіки, «представницької (репрезентативної) фірми», тобто фірми із середніми галузевими показниками.

Слід зазначити, що Маршалл високо цінував діяльність працівників по керівництву виробництвом. «...Ті підприємці, – пише він, – які проклали нові шляхи, часто приносили суспільству незрівнянно більші вигоди, чим одержували самі, навіть якщо йшли з життя мільйонерами». Удосконалювання керівництва і професіоналізм у цій справі є важливими факторами росту продуктивності праці, підвищення ефективності виробництва.

А. Маршалл розглядає відсоток на капітал як винагороду за очікування (ідея Н. Сеніора). Він запропонував замінити термін «утримання», висунутий Н. Сеніором, на більш вдалий термін «очікування». Ціна попиту на нагромадження або готовність відкласти задоволення винагороджується

відсотком на капітал. Ця винагорода залежить від здатності передбачати майбутнє.

Кінцева мета, що переслідує у своєму вченні А. Маршалл – це знаходження умов рівноваги для окремої фірми. Тим самим буде досягнута рівновага й у суспільстві. Для цього досить здійснювати регулювання економіки через грошово-кредитну систему.

З таким підходом погодитися не можна. Благополуччя фірми – необхідна, але не достатня умова для розвитку народногосподарського комплексу. Ігнорування макроекономічної теорії (так само, як і її абсолютизація) може призвести до серйозних економічних наслідків. У вченні А. Маршалла значення мікроекономічної теорії абсолютизується.

У 1907 р. з ініціативи А. Маршалла в Англії «політична економія» була замінена на «економікс». Цьому прикладу слідували США. Ідею Маршалл виношував давно. Він виклав її в першому томі свого головного твору. От що він пише про економічну науку: «... Вона остерігається торкатись багатьох політичних питань, які практик не може ігнорувати; тому вона є наукою – чистою й прикладною, а не одночасно й наукою й мистецтвом. От чому її краще позначити широким терміном «економічна наука», ніж більш вузьким терміном «політична економія». Після смерті А. Маршалла на чолі кембриджської школи встав Артур Пігу (1877–1959).

8.7. Економічне вчення Дж. Б. Кларка

В останній чверті XIX ст. у США загострилися соціальні проблеми. Виникла так звана «проблема праці».

Найвизначнішим представником економічної думки цього періоду є Джон Бейтс Кларк (1847–1938), професор Колумбійського університету. Він вважається лідером американського маржиналізму, неокласичного напрямку, що формувався наприкінці XIX сторіччя. Дж. Б. Кларк вчився в Амхерському університеті. Двічі припиняв навчання, тому що повинен був допомагати вести справи на родинному підприємстві.

По закінченні університету він вивчав економічну теорію в європейських університетах Гейдельберга й Цюріха. У Гейдельберзі його керівником був один з основоположників німецької історичної школи Карл Кніс. Після повернення в США Кларк став викладати в Карлтонському коледжі. Серед його студентів був Т. Веблен, що став згодом відомим соціологом і економістом. З 1895 по 1923 рр. Кларк викладав у Колумбійському університеті.

Будучи одним з ініціаторів створення Американської економічної асоціації й ставши третім її президентом, Кларк сприяв написанню Декларації цієї асоціації (1885). У ній було записано: «Ми вважаємо, що зіткнення між працею й капіталом виявило досить багато соціальних проблем, вирішення яких вимагає об'єднаних зусиль церкви, держави й науки, кожного у своїй області».

Виконуючи цю постанову, Кларк пише ряд робіт. У 1899 р. вийшов його головний твір «Розподіл багатства», у якому він пише: «Над суспільством тяжіє обвинувачення в тому, що воно «експлуатує працю». Кларк ставить перед

собою завдання відвести це обвинувачення й довести, що в американському суспільстві немає протиріч і що суспільний дохід розподіляється справедливо.

У своїх роботах Кларк виходив з непорушності принципу приватної власності. Замість комуністичного гасла «від кожного – по здатностях, кожному – по потребах» він сформулював тезу «Кожному факторові – певна частка в продукті й кожному – відповідна винагорода – ось природний закон розподілу». Під «кожним» Кларк мав на увазі теорію трьох факторів виробництва: працю, землю, капітал.

Всю проблему він бачив у тому, щоб довести, що кожний фактор виробництва одержує відповідну йому «частку» національного доходу, тобто ту частку, що ним створена. Тим самим буде доведено, що капіталістичне суспільство справедливо у своїй основі.

Кларк розділив політичну економію на три розділи: 1. універсальна економіка; 2. соціально-економічна статика; 3. соціально-економічна динаміка.

Цим трьома розділами науки він присвятив і три основних своїх твори:

«Філософія багатства» (1886), у якому розглядаються загальні універсальні закони багатства; «Розподіл багатства» (1899), у якому дається характеристика законів статички; «Сутність економічної теорії» (1907). У ньому розкриваються основи динамічних процесів.

Перший розділ – універсальна економіка. Він присвячений дослідженню більш «загальних» або «природних» законів господарської діяльності. До них Кларк відніс закони граничної корисності, спадну продуктивність праці й капіталу, закон народонаселення. Ці закони, за Кларком, виражають відношення людини до природи.

Другим розділом Кларк вводить економічну теорію в область статички, тобто в такий стан суспільства, що характеризується рівновагою й спокоєм, відсутністю розвитку. На думку Кларка, саме в цьому стані необхідно досліджувати «ввірення кожному факторові виробництва відповідної частки». Це дослідження повинне вестися на основі природних законів граничної корисності й спадної продуктивності. Цей підхід застосовний до трактування заробітної плати, відсотка й ренти. Кларк пише, що заробітна плата визначається «граничною продуктивністю праці» робітників. Що ж таке «гранична продуктивність праці»? Хід міркувань Кларка полягає в наступному – при незмінних розмірах капіталу й незмінному рівні техніки подальше збільшення кількості використовуваних на підприємстві робітників призведе до падіння продуктивності праці кожного знов прийнятого робітника.

Підприємець може збільшувати чисельність робітників тільки доти, поки не наступить «зона байдужності», тобто коли останній з найнятих робітників не зможе забезпечити виробництво навіть такої кількості продуктів, що він цілком собі привласнює. Продуктивність праці робітника, що відноситься до «зони байдужності», названа «граничною продуктивністю праці».

Подальше збільшення кількості робітників на підприємстві за межі «зони байдужності», «граничної продуктивності праці» буде приносити збиток капіталу як факторові виробництва. Звідси Кларк зробив висновки про те, що

розміри заробітної плати залежать, по-перше, від продуктивності праці, по-друге, від рівня зайнятості робітників. Чим більше зайнято робітників, тим нижче буде продуктивність праці й тим нижче повинна бути заробітна плата.

Зі своєї теорії зобов'язання Кларк зробив такий висновок: стійкість суспільного організму залежить головним чином від того, чи рівняється одержувана трудящими сума, незалежно від її розмірів, тому, що вони виробляють. Якщо вони створюють невелику суму багатства й одержують її повністю, їм нема чого прагнути до соціальної революції.

Розроблена Кларком концепція граничної продуктивності є великим внеском у західну економічну думку. Саме ця концепція принесла йому найбільшу популярність. Гранична продуктивність стала керівним принципом формування доходів. При аналізі проблем розподілу доходів з кінця XIX сторіччя починає використовуватися апарат виробничих функцій.

Запитання для самоконтролю

1. Чому представників історичної школи прийнято відносити до нетрадиційного напрямку в економічній науці?
2. Які ідеї обґрунтовував Ф. Ліст у книзі «Національна система політичної економії»?
3. Кому, на думку Ф. Ліста, універсальна концепція класиків не придатна для практичного використання? Обґрунтуйте свою думку.
4. Що нового в розвиток теорії політичної економії вніс Ф. Ліст?
5. Дайте загальну характеристику нової історичної школи. У чому її заслуга?
6. Яку роль відводили представники нової історичної школи державі?
7. Яка сутність «етичного принципу» Г. Шмоллера?
8. Реформістський напрям суспільної перебудови Г. Шмоллера.
9. Л. Brentano – проповідник ідей класового миру. Обґрунтуйте це.
10. У чому полягає сутність теорії «високої заробітної плати» Л. Brentano?
11. Періодизація економічної історії людства К. Бюхера.
12. Основні ідеї В. Зомбарта в праці «Сучасний капіталізм».
13. М. Вебер про ідеальні типи господарства і роль протестантської етики в розвитку капіталізму.
14. Обґрунтуйте загальні принципи маржиналізму.
15. Одним із перших висловив ідеї, що увійшли як складова до теорії граничної корисності, німецький економіст Г. Госсен. Його ім'ям названі два закони. У чому їхня сутність?
16. Сформулюйте основні положення концепції граничної корисності, висунутої економістами австрійської школи.
17. Поясніть зміст парадокса А. Сміта про воду й алмаз. Як пропонував пояснити цей парадокс К. Менгер?
18. Як К. Менгер ставиться до проблем обміну?
19. Обґрунтуйте теорію граничної корисності Е. Бем-Баверка.

20. На чому ґрунтується «теорія очікувань» О. Бем-Баверка?
21. У чому полягає сутність закону Ф. Візера?
22. Поясніть сутність «теорії альтернативних витрат» Ф. Візера.
23. Що таке неокласична школа? Чим вона відрізняється від класичної школи?
24. Дайте загальну характеристику економічної системи А. Маршалла.
25. У чому полягає принцип економічної рівноваги, обґрунтований А. Маршаллом?
26. Обґрунтуйте концепцію еластичного попиту А. Маршалла.
27. Розкрийте зміст теорії доходів А. Маршалла.
28. Методологія досліджень Дж.Б. Кларка.
29. Що розумів під «статикою» і «динамікою» Дж.Б. Кларк?
30. Обґрунтуйте закон граничної продуктивності Дж.Б. Кларка.
31. Як відповідно до концепції Дж.Б. Кларка розподіляється дохід між виробничими факторами?
32. У чому полягає сутність теорії рівноваги економічної системи Дж. Б. Кларка?
33. Поясніть сутність моделі загальної економічної рівноваги Л. Вальраса.
34. Які висновки можна зробити, виходячи з моделей загальної економічної рівноваги Л. Вальраса?
35. Розкрийте зміст і практичну значимість «оптимуму Парето».

Тестові завдання

1. Виберіть правильні терміни й поняття, використовувані мржиналізмом:
 - а) гранична корисність, цінність, економічне благо, гранична продуктивність, граничний дохід, нагальна потреба, граничні витрати;
 - б) споживча вартість, гранична конкуренція, потреба, гранична потреба, гранична трудова вартість;
 - в) вартість, товар, економічне благо, гранична продуктивність;
 - г) цінність, витрати праці, вартість, економічне благо, гранична продуктивність, граничний дохід, нагальна потреба, граничні витрати.
2. Хто із представників математиків-економістів першим встановив, що максимум прибутку забезпечується при рівності граничного доходу й граничних витрат:
 - а) А. Курно, б) І. Тюнен, в) Г. Госсен, г) К. Менгер ?
3. Хто із зазначених учених є родоначальником математичної школи в економічній науці:
 - а) А. Курно, б) І. Тюнен, в) Г. Госсен, г) У. Джевонс?
4. Хто із представників маржиналізму ввів в економічну науку термін «граничний»:
 - а) А. Курно, б) І. Тюнен, в) Г. Госсен, г) Ф. Візер?
5. На яких умовах (допущеннях) побудована модель Вальраса «Система загальної економічної рівноваги»?
 - а) ринок досконалої конкуренції, велика кількість покупців і продавців, вільні ціни, чистий ринок; б) монополістичний ринок, невелике число покупців

і продавців, монопольні ціни; в) ринок з участю держави, ринок з участю профспілок, г) облік фактора часу, велика кількість покупців і продавців, вільні ціни, чистий ринок?

6. Що, за Парето, повинна вивчати економічна наука:

а) поведіння людини у виробництві, причинно-наслідкові зв'язки між економічними явищами; б) потреби людини, обмеженість ресурсів, функціональні зв'язки між економічними явищами; в) відносини між людьми у виробництві, обмеженість ресурсів; г) попит та пропозицію, потреби людини ?

7. Хто є родоначальником теорії споживчої поведінки:

а) А. Курно, б) І. Тюнен, в) Г. Госсен, г) У. Джевонс?

8. Хто ввів в економічну науку поняття «криві байдужості»:

а) А. Курно, б) Л. Вальрас, в) Ф. Еджуорт, г) В. Парето?

9. Вкажіть причини виникнення кембриджської школи:

а) маржинальна революція, виникнення великих капіталістичних підприємств, нагромадження економічних знань, непогодженість теорії граничної корисності із практикою, необхідність вдосконалювання керівництва виробництвом; б) подальший розвиток вільної конкуренції, прискорене перетікання капіталу з однієї галузі в іншу; в) виникнення транснаціональних корпорацій, загострення інфляційних процесів; г) поширення марксизму, виникнення монополій, кризи надвиробництва.

10. Виберіть загальні вихідні позиції, використовувані при аналізі економічних явищ кембриджською й австрійською школами:

а) пошук єдиної підстави ціни, використання теорії трудової вартості; б) кардиналістська теорія корисності, використання теорії трьох факторів виробництва, аналіз граничних величин; в) пріоритет суб'єктивно-психологічного підходу в трактуванні економічних категорій; г) використання теорії трудової вартості, використання теорії трьох факторів виробництва .

11. Що, за Маршаллом, повинна досліджувати економічна наука:

а) продуктивні сили, обмеженість ресурсів; б) виробничі відносини, продуктивні сили; в) економічні закони, спонукальні мотиви людини, що впливають на її поведіння в господарському житті; г) споживання, політичні пристрасті людини?

12. Чим в остаточному підсумку визначається, за Маршаллом, вартість товару:

а) суспільно необхідними витратами праці, попитом; б) доходами, пропозицією, собівартістю; в) витратами виробництва, корисністю; г) попитом та пропозицією?

13. Що розуміється під ціною попиту:

а) мінімальна ціна, за якою продавець згодний продати дану кількість товару за даною ціною, б) максимальна ціна, за якою продавець згодний продати певну кількість товару за даною ціною, в) мінімальна ціна, що покупець згодний сплатити за той або інший товар, г) максимальна ціна, що покупець згодний сплатити за товар?

14. Що розуміється під ціною пропозиції:

а) мінімальна ціна, що покупець згодний сплатити за товар, б) ціна, за якою продається товар при зсуві кривої попиту вправо, в) максимальна ціна, за якою продається даний товар на даному ринку, г) мінімальна ціна, за якою продавець згодний продати дану кількість товару за даною ціною?

15. Укажіть правильну відповідь:

а) ціна пропозиції перевищує граничні витрати, б) ціна пропозиції дорівнює граничним витратам, в) ціна пропозиції нижче граничних витрат; г) ціна попиту дорівнює ціні пропозиції.

16. Виберіть визначення позичкового відсотка, яких дотримувався Маршалл:

а) позичковий відсоток – це ціна позичкового капіталу, це грошове вираження ренти; б) це загальна форма доходу, позичковий відсоток – це загальна форма багатства, в) це ціна попиту на нагромадження, ця винагорода за готовність відкласти задоволення, величина позичкового відсотка залежить від здатності передбачати майбутнє; г) величина позичкового відсотка визначається попитом на позичковий капітал і його пропозицію.

17. Чому повинна дорівнювати, за Маршаллом, заробітна плата:

а) мінімуму засобів існування працівника, б) максимуму засобів існування працівника, в) законодавчо встановленій величині, г) вартості засобів існування працівника, д) чистому продукту, створеному працею граничного працівника?

18. При якій формі конкуренції Маршалл аналізував закономірності руху цін:

а) досконалої конкуренції, чистої конкуренції, вільної конкуренції; б) чистої монополії, дуополії, олігополістичної конкуренції; в) вільної конкуренції; г) чистої монополії?

19. Відповідно до позиції Дж. Б. Кларка «проблема праці»:

а) реально виникла в США наприкінці XIX ст., б) надумана соціалістами, в) голослівна, г) вимагає наукового аналізу.

20. Укажіть вихідні принципи економічного аналізу Кларка:

а) загальність праці, змішана власність на засоби виробництва; б) від кожного – по здатностям; в) рівномірний розподіл продукту між всіма членами суспільства, г) працівникові – певна частка в створеному продукті, приватна власність на засоби виробництва, ототожнення законів природи й суспільства.

21. Які закони, за Кларком, є природними:

а) закон піднесення людських потреб, закон вартості; б) закон граничної корисності, закон народонаселення, закон спадної продуктивності капіталу, закон спадної прибутковості; в) закон росту продуктивності праці, закон спадної продуктивності праці, закон грошового обігу; г) закон економії часу, закон зміни праці, закон економії на масштабі виробництва, закон зростаючої прибутковості?

22. Чим визначається, за Кларком, заробітна плата:

а) попитом та пропозицією праці, б) конкуренцією між робітниками, в) вартістю робочої сили, г) граничною продуктивністю праці робітника?

23. Виберіть правильну відповідь:

а) закон спадної продуктивності базується на теорії граничної продуктивності, б) теорія граничної продуктивності базується на законі спадної продуктивності, в) немає ніякого зв'язку між законом спадної продуктивності й теорією граничної продуктивності, г) немає правильної відповіді.

24. Чому дорівнює, за Кларком, заробітна плата граничного робітника:

а) неповному продукту його праці; б) повному продукту його праці; в) мінімуму засобів існування; г) немає правильної відповіді?

25. Виберіть правильну відповідь:

а) теорія граничної продуктивності є передумовою теорії граничної корисності; б) теорія граничної корисності є передумовою теорії граничної продуктивності; в) немає ніякого зв'язку між теорією граничної продуктивності й теорією граничної корисності; г) немає правильної відповіді.

26. Що розуміється під граничним робітником:

а) останній найнятий робітник, що має найменшу продуктивність; б) останній найнятий робітник, що має найбільшу продуктивність; в) останній найнятий робітник, що має середню продуктивність; г) немає правильної відповіді?

27. Чому дорівнює, за Кларком, заробітна плата робітника, що передує граничному робітникові:

а) граничному продукту праці, б) середньому продукту праці, в) максимальному продукту праці, г) немає правильної відповіді?

Тема 9. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)

Основні терміни і поняття

Додатковий продукт. Вільне економічне товариство. Теорія народонаселення Мальтуса. Спеціалізація. Товарність. Плодозмінна система. Підприємництво. Активний торговельний баланс. Інфляція. Протекціонізм. Фритредерство. Стани. Привілеї. Кріпаки. Дворянські ліберали. Буржуазні ліберали. Революційні демократи. Слов'янофіли. Західники. Західництво. «Земля й воля». Утопічний соціалізм. «Російський селянський соціалізм». «Теорія трудящих». Трудова теорія вартості. Диференційна рента. Абсолютна рента.

9.1. Криза кріпацької системи в Росії та Україні

Наприкінці XVIII – першої – чверті XIX ст. для економіки Російської імперії були характерні дефіцит додаткового продукту для розширеного відтворення всіх галузей народного господарства, задоволення постійно зростаючих матеріальних, культурних потреб всіх соціальних груп суспільства. Зберігалася контрастність у рівні життя різних шарів суспільства. Викликала

занепокоєння уряду, державних діячів і інтелігенції бідність, безграмотність і соціальна напруженість у середовищі кріпосних і державних селян. Привернула увагу й викликала страх селянська війна під керівництвом Омеляна Пугачова (1773–1775). Дворяни аналізували її економічні причини. Брак робочої сили на мануфактурах, особливо капіталістичних, змушував замислитися зростаючу нову соціальну групу – промислових капіталістів – про причини такого явища.

Для закупівлі за кордоном предметів розкоші, яких вимагали в основному дворяни, поміщики, церковнослужителі, не вистачало валюти. Поміщики й купці форсували вивіз хліба за кордон, а в цей час частина російського народу голодувала, дорогами бродили злиденні, росла злочинність.

Росія відставала від деяких країн світу, особливо Великобританії, за рівнем технічної оснащеності й формами організації виробництва в сільському господарстві й промисловості. Зростала частка додаткового продукту, що привласнювався поміщиками. Селянські господарства не мали коней, знарядь і засобів для обробки землі. Збільшувалася кількість маєтків, закладених за борги.

У цих умовах російська наукова громадськість шукає причини вповільненого розвитку економіки Росії, відносної бідності й низької культури побуту трудового народу. Привертає увагу проблема відносин із приводу виробництва, розподілу, обміну й споживання матеріальних і культурних благ між всіма соціальними групами суспільства.

9.2. Погляди економістів Вільного економічного товариства

Помітний слід в історії економічної думки кінця XVIII – першої чверті XIX ст. залишили економісти Вільного економічного товариства, створеного у 1765 р. За більш ніж 150 років своєї діяльності Товариство опублікувало двісті вісімдесят томів. Президент Вільного економічного товариства (1823–1840) Микола Семенович Мордвінов (1754–1845) був одним з найосвіченіших людей Росії. Він володів шістьма іноземними мовами, вів переписку з англійським філософом І. Бенґамом (1748–1832), займався філософією, історією, політичною економією, був першим російським міністром морського транспорту, головою департаменту державної економіки Державної Ради. Його пропозиції зводилися до пошуку факторів зростання багатства, сили й добробуту Росії.

Щоб вирішити поставлені завдання, Н.С. Мордвінов пропонував сприяти зростанню населення Росії, спростовував теорію Мальтуса про народонаселення. Джерелом багатства вважав працю, підвищення продуктивності праці в результаті її розподілу. Показував необхідність розвивати в Росії всі галузі народного господарства, заперечував спеціалізацію на виробництві й експорті якого-небудь одного виду виробів. Не погоджувався з рекомендаціями Адама Сміта (1723–1790), який вважав доцільним поділ праці у світовому масштабі.

Н.С. Мордвінов вважав, що змагання може розвиватися між росіянином і англійцем, але не між Росією й Англією. Англія має інші передумови для розвитку економіки, ніж Росія, різна й досвідченість народу. У Росії необхідно

в промисловості застосовувати машини, вивчати й використовувати природні багатства. Держава зобов'язана надавати допомогу для розвитку промисловості, сільського господарства, транспорту всіх видів. Мордвинов виступив проти поглядів німецького економіста Шторха, який стверджував, що Росія – бідна країна й тому повинна поступатися своїм правом на виробництво промислової продукції іншим країнам.

Н.С. Мордвинов заперечував бідність Росії, показав її швидкий розвиток і вважав, що розвиток промисловості й торгівлі не дозволить залишитися їй позаду інших країн світу. Держава повинна видавати кредити промисловості й сільському господарству, організувати пропаганду нової техніки й розповсюджувати форми підвищення продуктивності праці. Для нагромадження капіталу необхідні економія, ощадливість і обмеження розкоші в житті дворян. Щоб використати кошти для розвитку народного господарства, необхідно розвивати кредитування й організувати банки у всіх губерніях.

Для прискорення розвитку сільського господарства Мордвинов пропонував замінити «трехполье плодосменной системой», поліпшити породність худоби, застосовувати високоврожайне насіння, машини, заохочувати винахідників сільськогосподарської техніки, а на церковних землях створити зразкові фермерські господарства.

Для безперешкодного збільшення капіталів і розвитку народного господарства, на думку Н.С. Мордвинова, треба створювати умови для стійкого грошового обігу, не випускати надто багато паперових грошей. Високу оцінку давав він статистичному обліку.

Щоб підвищити доходи від поміщицьких маєтків, пропонував поступово дозволити викуп селян від поміщиків.

9.3. Прихильники ліквідації кріпацького права й самодержавства (кінець XVIII – перша чверть XIX ст.)

Інший напрямок в історії економічної думки кінця XVIII–першої чверті XIX ст. – це прихильники ліквідації кріпацького права й самодержавства як форми правління в Росії.

Наприкінці XVIII ст. проти кріпацтва виступили Я.Л. Третьяков, С.Е. Десницький, Я.П. Козельский, А.Н. Радіщев, декабристи П.І.Пестель, Н.І. Тургенєв, Н.М. Муравйов, М.Ф. Орлов, М.А. Фонвізін, Н.А. Бестужев, П.Г. Каховський та ін.

На початок XIX ст. припало й організаційне становлення російської економічної думки. У 1804 р. в Академії наук Росії були створені факультети статистики, політекономії. У 1806 р. в Москві був виданий перший підручник з політичної економії Л. Шлецера. У 1806–1808 р. у Петербурзі Карл Федорович Герман (1767–1828) починає видавати перший у Росії «Статистичний Журнал», у якому публікували роботи видатні економісти, державні діячі. У світ вийшли два томи, кожний у двох частинах.

У надрах університетської науки першої половини XIX ст. заявляє про себе фінансова наука – у 1841 р. в Казані вийшов у світ перший російський підручник фінансів – «Теорія фінансів» І. Я. Горлова, у якому фінансова теорія

обґрунтована політекономічними положеннями. За високі «наукові якості» йому була присуджена Демидівська премія.

Іван Андрійович Третьяков (1735–1776) – доктор наук, професор Московського університету, прихильник формування капіталістичних виробничих відносин і ліквідації феодалізму і його форм організації виробництва. Автор трактату «Міркування про причини достатку й повільного збагачення держави як у прадавніх, так і в нинішніх народів». Розкривав зміст таких економічних категорій, як праця, гроші, кредит і ін.

Семен Юхимович Десницький (?–1789), як і І.А. Третьяков, після закінчення університету при Академії наук у Петербурзі вивчився в Глазго, захистив докторську дисертацію, слухав лекції Адама Сміта. Повернувшись на батьківщину, працював у Московському університеті. Суспільний розвиток розглядав як процес переходу від нижчих форм до вищих, виділяв етапи: первісний, етап пастухів, етап хлібопашні і комерційний, котрий вважав результатом розвитку сільського господарства, ремесел та інших сфер діяльності. Для успішного розвитку економіки потрібна економічна зацікавленість в цьому всього народу. Вигоду економічну повинні мати всі.

Яків Павлович Козельський (1728–1784) після закінчення університету при Петербурзькій академії наук викладав у Шляхетському корпусі, служив у Сенаті й інших установах. Автор «Філософських пропозицій». Розглядав сутність таких економічних категорій, як праця, розподіл матеріальних благ, економічна незалежність країни, еквівалентний обмін у торгівлі між державами. З точки зору Козельського, працьовитість, а не золото й срібло створюють багатства в країні. Можна і з золотими й срібними запасами бути бідною країною. Працювати треба вісім годин. Праця не повинна бути непосильною для людини.

Засуджував розкіш одних за рахунок бідності інших. Ніхто не повинен жити за рахунок чужої праці. Пропонував мати нагромадження на майбутні часи й це, на його думку, стане умовою нормального розвитку й існування суспільства. Виробництво варто регламентувати з урахуванням росту населення, з урахуванням наявної чисельності людей. Звертав увагу на взаємозалежність між державами, особливо прикордонними сусідами, рекомендував звертатися по-доброму, справедливо, нікому не шкодити.

Олександр Миколайович Радіщев – письменник, мислитель, на відміну від попередників не тільки засуджував кріпацтво, але й був прихильником революційного скинення монархії, як носія кріпацького права. Засуджував ідеологію церкви. У 1790 р. опублікував «Подорож з Петербурга в Москву», за що був ув'язнений у Петропавлівську фортецю і засуджений до страти. Пізніше страту замінили засланням у Сибір на 10 років. Питання історії народного господарства, використання природних багатств і теорії політичної економії розглядав у «Записках подорожі у Сибір», «Щоденнику подорожі із Сибіру», «Про землеробство Петербурзької губернії», «Про податки», «Про подушний збір» та ін. Призивав до скинення кріпацтва, але засуджував буржуазні революції, у результаті яких у розкоші живуть сотні, а в убогості – тисячі

громадян. Майбутнє Росії пов'язував із встановленням демократичної республіки.

Передумовами економічної відсталості Росії вважав кріпацьке право, відсутність економічних стимулів до праці у селян і тому низьку продуктивність їхньої праці. Радіщев писав: «Нива у них чуждая, плодонья им не принадлежит. И для того обрабатывают ее лениво; и не радеют о том, незапустеет ли среди делания». У числі інших причин відсталості Росії відзначав застосування панщини, оброку, позбавлення селян земельних наділів і якої-небудь власності, самовілля поміщиків по відношенню до селян при зборі феодалної ренти, податків, покарання в судах, подушне оподаткування чоловічої статі, торгівлю селянами, збагачення поміщиків за рахунок надмірного пограбування кріпаків у результаті збільшення феодалної ренти, роботу на чужій землі.

Для успішного розвитку сільського господарства пропонував не тільки скасувати кріпацьке право поміщиків, але й створити «сельский сход» для керівництва на селі, зміцнити общинне землеволодіння шляхом роздачі землі у власність селянам. У своїх роботах О.М. Радіщев розкриває зміст деяких економічних категорій, показує значення для розвитку Росії окремих галузей економіки. Основою багатства, як і більшість своїх попередників, вважав працю. Низьку продуктивність праці в сільському господарстві пояснював економічною незацікавленістю селянина в результатах праці на поміщицькій землі. Джерелом прибутку в промисловості вважав працю безпосереднього виробника. Привласнювався прибуток власниками засобів виробництва. На його думку, великий торговельний і промисловий, а також лихварський капітал – причина руйнування селянських господарств і ремісників. Банки, податкову політику, грошовий обіг треба використати в інтересах розвитку сільського господарства, зміцнення селянських господарств. Засуджував винний відкуп, пропонував знизити податки на торгівлю сіллю й підвищити – предметами розкоші. Показав різницю в обігу паперових і металевих грошей. Інфляцію розглядав як одну із причин важкого положення в розвитку всього народного господарства. Стверджував, що в Росії, крім сільського господарства, треба розвивати промисловість, а держава зобов'язана захистити вітчизняне виробництво й торгівлю від іноземної конкуренції й у цих цілях обмежити імпорт іноземних товарів. Зовнішня торгівля приносить користь тоді, коли вона дає вигоду для розвитку економіки Росії.

Селяни й ремісники повинні бути приватними власниками засобів виробництва. О.М. Радіщев віддавав перевагу ремеслу на селі перед мануфактурою. Селянство вважав головною продуктивною силою економічного прогресу Росії в майбутньому.

Займався проблемою ціноутворення, розкривав зміст таких економічних категорій, як справжня ціна й додаткова. «Справжня ціна, – підкреслює Радіщев, – нікому в прибуток бути не може». Під «додатковою ціною» товару він розумів «прибуток всім тим, через чії руки він проходить».

Декабристи були вихідцями із дворянського середовища, обговорювали проблеми соціально-економічного розвитку й політичного устрою Росії, брали участь у таємних товариствах. У їхніх працях виражені погляди на велику кількість проблем економічного розвитку Росії. Часто одні і тіж самі процеси оцінювали по-різному залежно від умов.

Але всі вони заперечували кріпацтво, вважали необхідною нову організацію сільськогосподарського виробництва, віддавали пріоритет капіталістичним формам розвитку промисловості, критично ставилися до деяких теоретичних положень А. Сміта й інших мислителів Заходу, враховували специфіку економічного й політичного розвитку Росії. Основна мета нового суспільства – благополуччя всього народу. Деякі з декабристів боялися й засуджували кріпацькі заворушення й повстання. "Розумним ладом" вважали капіталізм. Праці декабристів перебували в руслі класичної буржуазної політичної економії.

Павло Іванович Пестель (1793–1826) – автор «Російської Правди» (1824). У «Російській Правді» виражений наказ майбутньому уряду, запропонований радикальний план перетворення економіки. Засуджується діяльність великої англійської й французької буржуазії, яку він вважав не менш небезпечною й шкідливою, ніж дворянство. Пестель заперечував твердження буржуазних економістів Заходу про те, що зосередження великих багатств у небагатьох руках – ознака народного добробуту. Економічну залежність селян, робітника від великих власників засобів вир»Мати інших людей як свою власність, продавати, закладати, дарувати й успадковувати людей на зразок речей, використовувати їх по власній своїй волі без попередньої з ними угоди для власного прибутку, вигоди іноді й примхи є справа ганебна, противна людству, противна законам природним».

Аграрна програма П.І. Пестеля включала: скасування кріпацького права, ліквідацію привілеїв, надання права кожному вільно займатися тією діяльністю, що вигідна й приносить прибуток. Половину землі в кожного поміщика пропонувалося відібрати безоплатно й передати безкоштовно в користування селянам. Мінімальний наділ у приватній власності поміщика встановлювався в 5000 десятин. А якщо в поміщика виходило землі менше, то різницю треба було оплатити зі скарбниці держави за ринковою ціною. Всю землю в кожній волості пропонувалося розділити на дві рівні частини: одна – приватна власність окремих осіб, інша – суспільна власність, і її заборонялося відчужувати. Надана громадянам дрібними ділянками ця земля давала б можливість одержувати мінімальний для самостійного існування дохід і уникнути вбогості.

Суспільна власність на землю розглядалася як економічна передумова недопущення вбогості селянина, але не була умовою збагачення. Земля ж, що перебувала в приватній власності казни, призначалася для розпродажу приватним особам. Якщо ж приватний власник землі хотів повернути свою ділянку в суспільну власність, то йому була призначена винагорода грішми або виділення землі в іншому місці за бажанням.

Звільнення державних селян різних розрядів (економічних, удільних, орендних) було спрямоване на усунення економічних розходжень між ними й перетворення їх, як і колишніх кріпаків, у вільних хліборобів. Заводські селяни також повинні були стати вільними хліборобами. Якщо ж селянин хотів взяти землю із суспільного фонду волості, то передбачалося створення банків, в обов'язок яких ставилося видавати таким селянам кредити на обзаведення господарством. Якщо землі у волості було мало, то пропонувалося ділити її між селянами рівномірно.

Здійснення таких заходів, з погляду П.І. Пестеля, дозволяло всім громадянам стати самостійними господарями, уникнути вбогості й піднятися духовно. Теорія П. І. Пестеля була протилежна теорії Мальтуса. Не втратила вона свого значення й для сучасників. Автор визнавав можливість і неминучість економічної нерівності між соціальними групами, поділ на бідних і багатих. Однак вважав, що не можна до багатства приєднувати інші політичні права й привілеї, треба відгороджувати бідний народ від свавілля (економічного і політичного) з боку багатих.

Поєднання приватної і суспільної форм власності на землю сприяло ліквідації феодалізму. Знищення кріпацтва створювало умови для найманої праці. Приватна власність на землю, на думку П.І. Пестеля, створювала умови для достатку, розширеного відтворення на селі, служила передумовою розвитку нових форм господарювання – капіталістичних фермерських господарств.

Для розвитку промисловості й торгівлі П.І. Пестель не пропонував таких революційних перетворень, як у сільському господарстві. Був прихильником поширення інформації про нові винаходи, ліквідацію цехової регламентації в промисловості, купецьких гільдій, казенної й приватної монополій. Для успішного розвитку російської промисловості пропонувалося захистити її від іноземної конкуренції за допомогою протекціоністського тарифу, регулювати зовнішню торгівлю й не захоплюватися торгівлею з метою надмірного витягування доходів для самого уряду.

В організації фінансової діяльності П.І. Пестель захищав ідею про рівність оподаткування всіх соціальних груп суспільства, вважав за доцільне ліквідувати привілеї й заборонити дворянам називати себе «шляхетним станом», тому що всі люди – є витворами всевишнього. Корисним для успішного розвитку економіки й добробуту визнавав страхову справу, кредитування, піклування над слабкими, надання їм допомоги.

Наріжним каменем цивільного права було право приватної власності всіх громадян. Воно дає повну впевненість кожному в благополуччі й в тому, що «ніяке самовладдя не може позбавити людину ні найменшої частини його майна». На думку П.І. Пестеля, добробут найманого робітника залежав від його праці й тих умов, які визначав капіталіст. Без праці робітник не міг прожити. Джерелом добробуту багатіїв вважав доходи від власності й наявності капіталів у різних формах. Економічну залежність робітника від власника засобів виробництва вважав причиною соціальних вибухів у суспільстві. Зростанню добробуту трудового народу заважали кріпацтво, особиста залежність селянина

від поміщика, економічні й політичні привілеї дворян, відсутність свободи господарської діяльності, відсутність засобів у багатьох родин для обзаведення господарством і ін. Благо ж – це праця на себе, приватна власність на землю, на засоби виробництва в промисловості й торгівлі.

З менш революційними програмами виступали інші декабристи. Вони, як правило, захищали дворянство, страшилися повторення селянських бунтів і повстань самих дворян проти уряду.

Микола Іванович Тургенєв (1789–1871) був сином ректора Московського університету. Вчився в Геттингенському університеті. Був основоположником фінансової науки в Росії. Один із засновників «Союзу благополуччя» і Північного суспільства. Заочно присуджений до вічної каторги. З 1824 р. жив за кордоном і поступово відійшов від революційних поглядів, був близький до лібералів. Автор робіт «Про новий устрій селян», тритомника «Росія й росіяни», «Досвід теорії податків».

Микита Михайлович Муравйов (1796–1843) свою роботу «Конституція» присвятив розвитку сільського господарства в Росії, аграрній політиці. Робота написана ним у трьох варіантах. У першому варіанті пропонував безземельне звільнення селян від кріпосної залежності, у другому – звільнення з передачею у власність присадибної ділянки, городу, будинку. Муравйов писав, що «будинки селян з городами признаються їхньою власністю з усіма землеробськими знаряддями й худобою, які їм належать». У третьому варіанті, написаному у висновку, доводив необхідність закріпити за селянами додатково наділ розміром дві десятини на двір. Як і інші декабристи, разом зі скасуванням кріпацького права вважав за доцільне відмовитися від розподілу суспільства на стани й від привілеїв цим станам.

Михайло Олександрович Фонвізін (1788-1854) боявся повторення селянських повстань, що відбилося на змісті його праці «Про кріпацький стан хліборобів у Росії». Автор доводив важливість скасування кріпацького права й пропонував залишити селянам всю землю, якою вони володіли при кріпосному праві. Скасування кріпацького права в першу чергу вигідне самим поміщикам.

Декабристи проклали дорогу революційно демократичному руху в Росії середини XIX ст. Багато пропозицій декабристів і їхніх попередників були доповнені наступними представниками економічної думки й використані в практиці реформування економіки в Росії.

Одна з найважливіших особливостей досліджень вчених кінця XVIII – першої чверті XIX ст. – пошук шляхів затвердження соціальної справедливості при виробництві, розподілі й споживанні матеріальних і культурних благ між всіма соціальними групами суспільства й на цій основі рекомендації, як пом'якшити економічні протиріччя й уникнути кривавих методів вирішення конфліктів у суспільстві. Інша особливість – це конкретні пропозиції про подальший розвиток всіх галузей економіки.

9.4. Економічна думка України та Росії 30-60-тих років XIX ст.

У 30-60-ті рр. XIX ст. у Росії триває процес занепаду поміщицького господарства. Після декабристів і поразки в Кримській війні (1853–1856) у Росії

почалися довгі роки реакції. Почастішали заворушення селян, усе голосніше лунали вимоги радикальних змін. З боротьбою проти кріпацтва нерозривно був пов'язаний й розвиток російської економічної думки.

У цей період можна виділити кілька напрямків у російській економічній думці. Кріпаки, що захищали кріпацтво, виступили проти обмеження дворянських прав. Кріпакам протистояли дворянські ліберали, які критикували кріпацтво, виступали за пріоритет вільнонайманої праці в порівнянні із примусово-кріпацькою. До них примикали буржуазні ліберали, які визнавали необхідність заміни феодальних економічних відносин буржуазними. Справжня антикріпосницька програма була у революційних демократів, що виступали з позиції селянства. Їхня теорія ліквідації кріпацтва не обмежувалася скасуванням особистої залежності селян, вона вимагала ліквідації поміщицького землекористування.

Боротьба селянства проти кріпацтва й протест суспільної думки наростали й тому серед кріпаків не було єдності. Частина з них не наважувалася відкрито захищати кріпацький лад: вони боролися за збереження й розширення економічних монополій поміщиків, погоджуючись на скасування особистої залежності селян. Інша ж частина кріпаків відкрито захищала кріпацтво (Є. Ладиженський, Г. Бланк, Н. Безобразов, С. Голіцин).

У своїх творах вони приводили доводи на користь збереження кріпацького права. Так, член Вільного економічного товариства, статський радник Г. Бланк у статті «Російський поміщицький селянин» намагався довести корінне розходження між кріпацьким правом на Заході й у Росії. На Заході кріпаки піддавалися гнобленню, а кріпацтво в Росії служить охороною селян від всього зла, вважав він. Російське кріпацтво – це така соціальна форма, що забезпечує гармонію інтересів поміщиків і селян, – стверджував Бланк.

Князь С. П. Голіцин, звертаючись у своїй «Друкованій правді» до селян, призивав їх довіритися поміщикам, яким «належить земля, на якій сидить селянин, і угіддя, від яких він годується». Голіцин стверджував, що селяни живуть під владою поміщика, «як у Христа за пазухою».

Проти кріпацтва виступали дворянські ліберали. Ліберальний рух серед дворянства особливо посилювався в 30-40-ті рр. Дворяни-ліберали критикували кріпацтво як систему, вимагали скасування особистої кріпосної залежності селян.

Економічну програму дворянського лібералізму найбільше повно обґрунтувала група економістів на чолі з А.П. Заблоцьким-Десятовським (1808–1881/82) – російським державним діячем. На початку 40-х рр. він склав секретну записку для уряду: «Про кріпацький стан у Росії». У ній він попереджав, що селяни вкрай незадоволені своїм становищем, і «час дозрів» для скасування кріпацтва. Заблоцький-Десятовський вважав його збереження не вигідним для суспільства, оскільки кріпосна праця менш продуктивна, чим вільнонаймана. Він писав, що «для держави кріпосна праця менш корисна вільної». Стверджував, що кріпацтво перешкоджає підвищенню продуктивності праці, розвитку промисловості й торгівлі. Ліберальне дворянство передбачало

після скасування кріпацького права значне розширення торгівлі й промисловості. Особливо підкреслювалася роль купців у створенні й збільшенні капіталів, необхідних для буржуазного розвитку економіки країни. Ліберальні дворяни в цьому питанні розходилися з кріпаками, які прагнули зберегти не тільки власність на землю, але й на торгівлю хлібом, на створення промислових підприємств. Однак ліберальні дворяни не вірили в таку здатність кріпаків. На основі зібраних статистичних даних Заблоцький-Десятовський дійшов висновку, що спроби поміщиків створювати фабрики, як правило, закінчувалися не приростом капіталів, а цілковитим руйнуванням. Звідси ішов висновок про необхідність державної підтримки російської буржуазії, що зароджується.

В.Н. Каразін (1773–1842) є представником ліберального дворянства в Україні. У питанні ставлення до кріпацтва займав позицію дворянського лібералізму, тобто не виступав за повне і негайне звільнення селян, закликаючи лише до обмеження зловживань поміщиків. Прагнув зберегти поміщицьке землеволодіння, а поміщицьку землю розглядав як капітал, що має забезпечувати певний зиск її власникові.

Як прогресивний мислитель і землевласник, розумів неефективність старих форм господарювання на селі, пропонуючи реформування аграрних відносин шляхом наділення селян землею у вічне користування, виступаючи за встановлення “межі залежності” селян від поміщиків. Заявляє про доцільність заміни панщини грошовим оброком. Розробляв проекти господарського розвитку країни в цілому, виступаючи з вимогами інтенсифікації землеробства, удосконалення способів обробки землі, удосконалення сільськогосподарської техніки. Прихильник розвитку різних галузей вітчизняної промисловості, який закликає дворян організовувати промислові підприємства та сприяє наданню їм фінансової допомоги. Ці проекти приводять його до розуміння необхідності капіталістичного розвитку промисловості.

Тихін Степанов (1795 –1847), професор Харківського університету, один з популяризаторів і фундаторів класичної економічної теорії в Україні та в Росії. Основна праця – «Записки про політичну економію» (1844).

Політекономія, за Степановим, є наукою про накопичення, розподіл і споживання у суспільстві. Ця наука повинна відрізнитися від політики, бо вивчає закони багатства, а не закони морального життя.

Багатство загалом складається з природи, праці та капіталу. Причому праця є суб’єктом багатства, а природа є об’єктом дії праці.

Засоби виробництва (машини) – це капітал, що його застосовують для отримання прибутку. Вони – вдосконалюють працю; зменшують витрати; збільшують прибуток.

Мета виробництва – прагнення до збагачення. Розвиток виробництва – основа збагачення. Дохід капіталіста виникає за рахунок праці робітників. Прибуток може бути розглянутий як – частина вартості, що утворюється працею; величина, що залежить від рівня зарплати; повинен обумовлювати розмір сплачуваних податків.

Дворянські ліберали в 30-х. розмежувалися на західників і слов'янофілів, хоча й ті та інші вважали неможливим збереження кріпацького права в Росії, вважали більш продуктивною, вільнонайману працю. Докорінна відмінність між ними полягала у відношенні до західноєвропейського досвіду економічного розвитку.

Слов'янофіли страшилися гострих форм класової боротьби, якими супроводжувався на Заході розвиток капіталістичних відносин. Вони бажали, щоб прямування Росії по капіталістичному шляху проходило без класових протиріч.

Видатний діяч слов'янофільства Ю. Ф. Самарін (1819–1876) у своїй записці «Про кріпацький стан і перехід від нього до громадянської волі» писав, що «кріпацьке право ніде не було так історично беззаконне, як у нас, а тому таке шкідливе й небезпечне в політичних відносинах». Самарін стверджував, що кріпацьке право відживає свій вік, і що терпіння народу виснажується.

Його підтримував суспільний діяч слов'янофіл А. І. Кошельов (1806–1883), який стверджував, що кріпацький лад зжив себе, з оптимізмом і впевненістю говорив про нову систему господарювання, що виникне після скасування кріпацтва.

Слов'янофіли не обмежувалися тільки проблемами сільського господарства. Так, Кошельов вважав, що скасування кріпацтва стане умовою для розвитку промисловості, що успіхи заводської й фабричної промисловості спричинять збільшення числа вільних працівників. Він виступав також за розвиток залізниць у Росії.

Слов'янофіли, як і кріпаки, прагнули перетворити поміщицьке господарство в основу землеробського виробництва. Різниця була лише в методах досягнення однієї й тієї ж мети. Позиції слов'янофілів яскраво виразилися в підході до питання про викуп землі селянами. Вони вважали, що звільнення селян можливе тільки з викупом, причому з максимальним викупом на користь поміщиків. Викуп повинен був стати джерелом засобів для перебудови поміщицького господарства й засобом для примусу селян продовжувати працювати й у нових умовах на поміщика.

Відмовляючись від західного зразка розвитку капіталізму, слов'янофіли вважали, що в Росії свій особливий історичний шлях. Вони шукали таку специфічну форму економічних відносин, яка б не тільки принесла поміщикам всі переваги західного економічного ладу, але й виключила ті соціальні конфлікти, якими супроводжувався розвиток капіталізму на Заході. Вчення слов'янофілів про самобутні шляхи розвитку Росії вважається центральним у системі їхніх поглядів.

Західники ж позитивно ставилися до економічного й, особливо, до політичного досвіду Заходу й думали, що Росія може використати цей досвід. У той же час вони вважали, що особливості Росії, у тому числі й неосяжні її простори, будуть перешкоджати серйозним соціальним протиріччям.

У порівнянні зі слов'янофільством західництво було більш широкою течією. У нього входили як представники дворян, так і буржуазії, тому воно

охоплювало й дворянський, і буржуазний лібералізм. Відстоюючи можливість повторення в Росії західного досвіду, його прихильники використали західноєвропейські теорії для захисту й виправдання дворянства в Росії.

Одним з великих представників російської економічної думки західної течії був професор Петербурзького університету К. Д. Кавелін (1818–1885), що активно виступав у роки, що передують реформі 1861 р. З позицій ліберального дворянства у своїй «Записці про звільнення селян у Росії» (1855) Кавелін критикував кріпацтво, особисту кріпацьку залежність селян від поміщиків. Відзначав, що в матеріальному відношенні оброки й повинності за останні десять, двадцять років подвоїлися й потроїлися. А це веде до підриву поміщицького господарства, що в умовах кріпацтва засноване на кріпосному господарстві.

У роботі «Дворянство й звільнення селян» Кавелін затверджував непорушність нерівності в суспільстві, тому що люди й за фізичними, і за розумовими, й іншими своїми можливостями нерівні між собою із самого народження. Стверджував, що «Із цієї природженої нерівності випливає й нерівність зовнішньої діяльності». Дворянство є тим класом, що і після скасування кріпацького права може й повинен залишатися пануючим, оскільки є «представником усього кращого, багатого й талановитого в народі», – вважав Кавелін. У той час він виступав за відновлення дворянства, чому повинно було сприяти скасування кріпацтва.

Кавелін пропонував ліквідувати особисту залежність селян шляхом викупу, наділення селян землею й певної організації селянського землекористування. Він виступав за збереження селянства, оскільки вважав селянство й селянське господарство засобом зміцнення політичного й економічного становища поміщиків.

Кавелін виступав за збереження великої поміщицької земельної власності. На його думку, саме велика й середня земельна власність веде «до всяких нововведень і поліпшень ..., що збільшують прибутковість: у малої власності немає для того ні умов, ні ґрунту, ні потрібного простору». Кавелін захищав той шлях розвитку, при якому буржуазні перетворення здійснюються через поміщицьке господарство.

К.Д. Кавелін був рішучим ворогом революції, захищав еволюційний шлях розвитку. Він писав: «Революції завжди затримують процес. Викликаючи реакції, вони можуть розтрити навіть сам організм або надовго зробити його гнилим і немичним».

Згодом Кавелін розчарувався в західництві, у якому запозичив віру в можливість гармонічного розвитку Росії на основі буржуазних відносин. Західники, виступаючи за зближення Росії з буржуазними країнами Західної Європи, призивали до швидкого розвитку промисловості, торгівлі, нових засобів транспорту, насамперед залізниць. Вони також відстоювали вільний розвиток промисловості й торгівлі без втручання держави.

Буржуазний лібералізм. До дворянських лібералів примикали буржуазні ліберали, що захищали буржуазний шлях розвитку Росії. Найбільш відомими

представниками цього напрямку економічної думки Росії та України були Д.М. Струков, Д.П. Журавський (1810–1856), І.В. Вернадський (1821–1884).

І. В. Вернадський – професор Київського й Московського університетів, видавець і редактор журналу «Економічний вказівник» (1857–1861). Він вважав, що завдання політичної економії – у відкритті «природних законів виробництва». Під цим малося на увазі, що закони буржуазної економії є вічними, природними, такими що відповідають природі людини. Вернадський визначав політичну економію не як науку, предметом якої є багатство або виробництво багатства, а як науку про цінності. «Політична економія, – писав він, – говорить не про самі речі (що розуміємо під словом багатство), а тільки про одну їх сторону – цінності».

І. В. Вернадський захищав буржуазний лад, вважав, що саме великий капітал робить можливим поділ праці, яка є головною умовою для успішного виробництва, у тому числі й машинного.

Велику увагу приділяв І. В. Вернадський ролі праці в економічних явищах. Він говорив, що праця є «головним і єдиним джерелом багатства». На його думку, праця – основа не тільки відношення людини до природи, але й відношення людини до людини. Розрізняв споживчу вартість, що називав придатністю, і вартість, вказуючи, що вартість «визначається працею, а не придатністю», і що «є речі, у яких вартість більше, але придатність менше».

Вернадський також відрізняв мінову вартість (яку називав цінністю) від вартості. Він писав: «Вартість необхідно відрізняти, однак від цінності. Цінність по своїй природі не може бути іншою, крім мінової; тому що без міни не може бути й цінності: може бути тільки придатність або вартість речі, цінність виражає вже оцінку речі покупцем».

У зв'язку з аналізом розвитку західних економічних теорій І.В. Вернадський підтримував характеристику грошей як загального товару. Гроші є не мірою товарів – думав він, – гроші «є щось більш, ніж, тільки міра товарів», гроші мають внутрішню вартість, і думка, що цінність грошей «незмінна й постійна», неправильно – робив висновок Вернадський.

Якщо до реформи 1861 р. головна тема робіт Вернадського – критика кріпацького ладу, то в післяреформений період – захист буржуазного економічного порядку.

Буржуазний лібералізм був більш прогресивним і радикальним у порівнянні із дворянським лібералізмом, тим більше в порівнянні з ідеологією кріпаків. Однак після реформи 1861 р. відмінності між буржуазним і дворянським лібералізмом поступово згладилися, і більше виявилася єдність їхніх поглядів в ідеалізації післяреформених відносин, захисту буржуазного порядку в Росії, що встала на капіталістичний шлях розвитку.

9.5. Економічні ідеї революційних демократів

Різним ліберальним напрямкам у російській економічній думці протистояли революційні демократи, яскравими представниками яких були О.І. Герцен і М.П. Огарьов, Т.Г. Шевченко, М.Г. Чернишевський. Вони були останніми представниками дворянських революціонерів, в 60-ті рр. вони

перейшли на позиції революційної демократії. У своїх працях вони розглядали не тільки філософські й політичні проблеми, але й економічні.

Олександр Іванович Герцен (1812-1870). В 1853 р. Герцен заснував у Лондоні Вільну російську друкарню, де видавалися журнал «Полярна зірка» (з 1855) і газета «Колокол» (з 1854), а також книги, збірники.

Микола Платонович Огарьов (1815-1877). О.І. Герцен і М.П. Огарьов походили із дворянських родин, закінчили Московський університет, дружили з юних років. Вони стали першими росіянами політемігрантами. Герцен і Огарьов виступили із проблемами критики кріпацтва й критики капіталізму й буржуазної політекономії. Вони висунули ідею «російського селянського соціалізму».

На зміну феодалізму в Росії йшов капіталізм. Однак, спостерігаючи прояви його на Заході, Герцен дійшов висновку, що капіталізм – це новий різновид рабства. Герцен критикував буржуазне суспільство, хоча й визнавав, що в економічних відносинах «перехід феодального суспільства в суспільство буржуазне є неминучим прогресом».

Друг і соратник Герцена – Н.П. Огарьов у багатьох своїх роботах різко критикував кріпацтво, відстоюючи інтереси селянства, призивав селян до боротьби за землю й волю. Огарьов уперше сформулював гасло «Земля й воля» у статті «Що потрібно народу» (1861), розвиваючи, як і Герцен, революційно-демократичну програму.

Герцен і Огарьов стали представниками утопічного соціалізму в Росії. Формування їхніх соціалістичних ідей проходило під впливом ідей французьких соціалістів-утопістів Сен-Сімона, Фур'є, Оуена. Згодом Герцен і Огарьов критикували утопічний соціалізм за те, що він розраховував на свідомість панівних класів, за негативне відношення до активної політичної боротьби й відірваність від дійсності.

Критикуючи кріпацтво, Герцен і Огарьов розкривали його економічну суть, що полягає не тільки у власності поміщиків на землю, але й в особистій залежності кріпаків від поміщиків, у системі економічного примусу, оскільки селянин був власністю поміщика. Вони вказували, що відсутність матеріальної зацікавленості й низька продуктивність праці, а також розорення поміщиків і посилення боротьби селян ведуть до необхідності ліквідації кріпацтва. Аграрна програма Герцена й Огарьова полягала у звільненні селян із землею: «Російський селянин хоче бути вільним тільки із землею».

Герцен і Огарьов виступали також за передачу селянам землі, якою вони фактично користувалися, без усякого викупу. Щоб уникнути ускладнень поміщицьку землю вважали за можливе частково залишити поміщикам. Надалі вони передбачили розширення селянських наділів за рахунок викупу селянами поміщицьких земель.

Герцен і Огарьов виступили із критикою капіталізму й буржуазної політекономії. Предметом їхньої критики стали різні сторони капіталістичного ладу, ціль якого – закріплення монопольного положення буржуазії. Вирішальне значення вони надавали ліквідації економічного устрою буржуазного

суспільства як системи господарства, що суперечить інтересам народного добробуту.

Відзначаючи, що виробництво при капіталізмі ведеться заради власників засобів виробництва, Герцен і Огарьов вказували на протиріччя між виробництвом і споживанням, між містом і селом, між великим і дрібним виробництвом. Вони підкреслювали, що з розвитком капіталізму відбувається поляризація суспільства на багатих і бідних, наростання протиріч між ними. А це веде до антикапіталістичної революції. Соціальне перетворення суспільства Росії, як вважали Герцен і Огарьов, піде, минаючи капіталістичну стадію. Самостійною революційною силою буде селянство. Непримиренність Герцена й Огарьова до капіталізму визначила їхню різку критику буржуазної політичної економії.

Розглядаючи її як науку про закони руху багатства, вони вважали її наукою, що захищає інтереси купців, торговців і буржуазії, далекою до інтересів незаможних. Характерною рисою буржуазної політекономії був захист капіталістичних відносин, погляд на капіталізм як на «природну» форму економічного устрою. Герцен і Огарьов відстоювали необхідність нової економічної науки, перед якою буде стояти подвійне завдання – критичне й позитивне. Нова політична економія повинна відмовитися від простого опису існуючого й стати наукою, що зазіхає на основи капіталізму. Інша мета нової політичної економії – в тому, щоб розв'язати проблему матеріального добробуту трудящих, обґрунтувати соціалізм.

Герцен виступав як автор теорії «російського селянського соціалізму». Її розділяв і Огарьов. На початку 60-х рр. Герцен і Огарьов остаточно прийшли до висновку, що тільки активна участь селян у революції допоможе їм домогтися звільнення й від кріпацтва. Вони вважали, що звільнення селян із землею – це вже початок соціалізму, а реальна основа для соціальної перебудови – селянська громада. У статті «Російські німці й німецькі росіяни» Герцен сформулював характерні, на його погляд, соціалістичні початки в селянській громаді: право кожного на землю; общинне володіння землею; мирське керування.

Т.Г. Шевченко (1814 – 1861), член революційно-демократичного напрямку «Кирило-Мефодіївського товариства» (1846–1847). Він був прихильником революційної ліквідації самодержавства і кріпацтва, прибічник активних дій, спрямованих на підготовку народного повстання і на повторення 1825 р., але в ширшому масштабі і з участю народу.

Відстоював звільнення селян від кріпацтва з передачею їм землі без будь-якого викупу. Наполягав на тому, що у кріпацтва немає і не може бути майбутнього, оскільки воно суперечить самій природі людини, руйнівню діючи на всі сторони господарського і духовного життя селянина.

Микола Гаврилович Чернишевський (1828–1889). Вищим досягненням російської й світової економічної думки того часу стало економічне вчення Миколи Гавриловича Чернишевського. На формування поглядів Чернишевського великий вплив мало знайомство із працями Герцена й

передовою західноєвропейською думкою. Чернишевський очолив революційно-демократичний рух, відстоюючи вимоги трудящих і селян в умовах розвитку капіталізму в Росії.

Основу кріпацтва Чернишевський бачив у монопольній власності поміщиків на землю й у їхньому праві власності на селян, що живуть на цій землі. Він вважав, що кріпацьке право суперечить економічним і політичним інтересам народу й держави. «Крепостное право – это гнусная тлетворная тряпина», – писав він і доводив, що праця вільного найманого робітника в три рази продуктивніше праці кріпака.

Шлях до ліквідації кріпацтва Чернишевський бачив у селянській революції, що повинна була знищити не тільки кріпацьке право, але і його оплот – самодержавство в Росії. Уже в період підготовки реформи 1861 р. Чернишевський правильно оцінив її буржуазний характер, відзначаючи, що вона несе заміну однієї форми експлуатації на іншу.

У журналі «Сучасник» Чернишевський вказував на грабіжницький характер реформи, що готується, і виклав свою програму звільнення селян. Ця програма зводилася до негайного скасування кріпацького права й передачі всієї землі селянам без усякого викупу.

Після реформи 1861 р. Чернишевський висунув завдання знищення класу поміщиків, націоналізації землі й передачі її селянським громадам. Громаду він зв'язував з майбутньою перебудовою громадського життя в Росії.

В економічних працях Чернишевського велике місце займали аналіз і критика капіталізму й буржуазної політичної економії. Це такі роботи, як «Капітал і праця» (1860), «Примітка до «Підстав політичної економії Мілля» (1860–1861), «Нариси з політичної економії (за Міллем)» (1861).

Відзначаючи негативні сторони капіталізму, такі, як економічні кризи, руйнування дрібних власників та інше, Чернишевський визнавав і прогресивність капіталізму в порівнянні з феодальним ладом.

Як і Герцен і Огарьов, Чернишевський недооцінював капіталізм, що розвивався в Росії, вважав, що Росія зможе уникнути капіталістичного шляху розвитку й безпосередньо від феодалізму перейти до соціалізму. Він говорив, що капіталізм має історично минутий характер, у ньому визрівають умови революційної заміни його соціалізмом. За Чернишевським, у результаті селянської революції в Росії повинен затвердитися лад селянських виробників. Він вважав, що всі землі повинні перебувати в державній власності при общинному володінні землею. У той же час Чернишевський підтримував прогресивний розвиток у Росії промисловості, залізниць, пароплавних і акціонерних компаній, визнавав користь створення в країні нових фабрик і заводів.

Чернишевський критикував буржуазну політичну економію, що виправдовувала майнову нерівність. На противагу представникам класичної політичної економії А. Сміту й Д. Рікардо, які бачили в політекономії науку про багатство, Чернишевський бачив предмет політекономії в певних класових відносинах з присвоєння результатів праці.

Найважливішим досягненням класичної буржуазної політичної економії Чернишевський вважав створення теорії вартості. «Труд повинен бути єдиним власником виробничих цінностей», – стверджував він.

Критикуючи реформізм англійського економіста Джона Мілля (1806–1873), що намагався об'єднати інтереси праці й капіталу, Чернишевський показав неможливість поліпшення положення трудящих при збереженні системи експлуатації.

У той же час Чернишевський високо цінував соціалістів-утопістів Заходу, але критикував їх за відірваність від мас, від конкретної політичної боротьби. Чернишевський вперше в Росії порушив питання про існування двох політичних економії, що представляють інтереси протилежних класів. Він оголосив свою систему політекономії «теорією трудящих», тобто всіх простолюдинів – селян, робітників, ремісників, усіх, хто не експлуатував чужу працю, а сам піддавався експлуатації. «Теорія політекономії трудящих» Чернишевського є як досвідом обґрунтування соціалізму, так і досвідом критики кріпацтва й капіталізму.

Використовуючи гіпотетичний метод у своїй теорії (метод припущених визначень), Чернишевський вважав, що треба абстрагуватися від другорядних моментів і виділяти головне, зосереджуючи увагу на певній гіпотезі, на основі якої вирішувати поставлене питання. Для свого часу цей метод був прогресивний, оскільки виходив у своїх припущеннях не з інтересів невеликої групи людей, а з інтересів багатьох – народних мас.

У «Політекономії трудящих» він висуває свій погляд на основні економічні поняття. Визначаючи предмет політичної економії, він писав, що багатство створюється працею, творцем його є трудящі. Але належить воно тим самим класам, які не беруть участь своєю працею в створенні багатства.

Предметом політичної економії повинне бути не багатство, а ріст матеріального добробуту виробників цього багатства, – вважав Чернишевський і пропонував своє визначення: «Політична економія є наукою про матеріальний добробут людини, наскільки він залежить від речей і положень, вироблених працею». Завдання науки, писав Чернишевський, полягає в тому, щоб знайти таку форму відносин, яка б забезпечувала матеріальний добробут людей.

Особливо важливе значення він надавав трудовій теорії вартості. Вартість, за Чернишевським, є праця, витрачена на виробництво матеріальних цінностей. Але кожна матеріальна річ, що має вартість, повинна мати й корисність, тобто споживчу вартість, інакше її ніхто не купить.

Розглядаючи вартість, Чернишевський виділяє вартість виробництва, мінову вартість, внутрішню вартість. Вартість виробництва, за Чернишевським, визначають безпосередні витрати праці. Мінова вартість складається з витрат виробництва й прибутку й виражає відношення між товарами. При капіталізмі вона не дає можливості виробникам повністю одержувати продукт своєї праці, оскільки капіталіст дістає прибуток. Мінова вартість – похідна від внутрішньої вартості. При капіталізмі існує тільки вартість виробництва й мінова вартість, а внутрішня вартість не існує.

Внутрішню цінність, за Чернишевським, мають тільки такі продукти, які задовольняють потреби трудящих. Потреби суспільства й відповідно продукти він поділяє на групи: предмет першої необхідності, предмет комфорту й предмет розкоші. Доти поки не задоволені потреби в предметах першої необхідності, предмети комфорту не можуть мати внутрішньої цінності, теж саме відноситься й до предметів розкоші.

Мірою внутрішньої цінності також є праця, але умови утворення мінової й внутрішньої цінності різні. Умова утворення мінової цінності товару – наявність попиту на цей предмет. А умовою створення внутрішньої цінності є те, щоб даний предмет у певну історичну епоху був визнаний необхідним для суспільства з погляду добробуту всіх трудящих, а не окремих осіб. Із трудової теорії вартості буржуазної політекономії Чернишевський зробив свій висновок: «Колишня теорія говорить: усе виробляється працею. Нова теорія додає: і тому все повинне належати праці». До капіталу, за Чернишевським, відносяться ті речі, на які витрачена людська праця. Сили природи не є капіталом, хоча їхня корисна дія може бути цілком тотожною дії продуктів праці. Далі, під капіталом Чернишевський, як і представники буржуазної політичної економії, розумів матеріальні цінності, що йдуть у виробництво як засоби виробництва й засоби існування працівників. Але й тут він робив свої висновки: оскільки капітал є результатом праці, то він повинен належати тому класу, що його створив, тобто трудящим.

Із критикою капіталу Чернишевський безпосередньо пов'язував критику поділу праці при капіталізмі. Він підкреслював важливе значення поділу праці як фактора росту її продуктивності. Разом з тим він пов'язував зростання продуктивності праці зі збереженням й підвищенням працездатності самого працівника.

Багато уваги Чернишевський приділяв питанням праці. У капіталістичному суспільстві в силу приватної власності на засоби виробництва праця є товаром. Але праця не повинна бути товаром, оскільки вона не має вартості, сам є мірою вартості, і не є продуктом, – писав він. Праця – тільки виробнича сила, тільки джерело продукту. Однак Чернишевський не зрозумів, що товаром є не праця, а робоча сила.

Аналізуючи капіталістичні форми розподілу, Чернишевський відзначав, що при тричленному розподілі продукту (заробітна плата, прибуток, земельна рента) «із трьох елементів кожний особливо належить окремому класу і частка з продукту, що дістається цьому класу, визначається суперництвом».

Прибуток Чернишевський фактично зводив до додаткової вартості. Він визначав її, як і Д. Рікардо, – як залишок продукту, отриманий у результаті відрахування із продукту вартості праці, тобто заробітної плати. Але при цьому він підкреслював залежність між заробітною платою й прибутком: «При даному становищі виробництва величина виробництва обернено пропорційна величині заробітної плати». Ця тенденція впливає із самої суті капіталізму.

Чернишевський показує, що в ході розвитку капіталізму заробітна плата робітників падає. Він вказував на необхідність об'єднання прибутку й

заробітної плати, щоб ліквідувати прибуток капіталістів. Це приведе до росту матеріального добробуту трудящих, до зростання виробництва й високої продуктивності праці.

Чернишевський визнавав правильність основи вчення Рікардо про диференційну ренту. Разом з тим, він вказав, що Рікардо пояснив тільки причину розходження ренти на різних ділянках землі за її родючістю. Але Рікардо не врахував того факту, що й найгірша з оброблюваних земель теж приносить ренту. Тим самим Чернишевський підійшов до питання про абсолютну ренту. Під абсолютною земельною рентою Чернишевський розумів ренту, одержувану з гірших земельних ділянок, і утворення її пов'язував з монополією приватної власності на землю.

«Теорія політичної економії трудящих» була покладена Чернишевським в основу аналізу питань організації соціалістичного виробництва. Чернишевський виходив з того, що соціалізм буде вільний від конкуренції й анархії виробництва, місце якої займе планомірність, змагання працівників. Він вважав, що соціалістичне виробництво буде керуватися раціональним розрахунком суспільних потреб і реальних можливостей їхнього задоволення на кожному конкретному етапі розвитку продуктивних сил суспільства.

Запитання для самоконтролю

1. Хто із представників економічної думки Росії кінця XVIII – початку XIX ст. передбачає важливу роль держави в подоланні господарської відсталості Росії й чому?
2. У чому полягали основні напрямки трансформації фінансової, кредитної й банківської системи Росії цього періоду, які пропонували вчені-економісти?
3. Які моделі (варіанти) вирішення питання про кріпацтво в поглядах економістів кінця XVIII – початку XIX ст. ви можете виділити?
4. Кого можна назвати родоначальником революційних ідей в економічній думці Росії, у чому їхній основний зміст?
5. Які позиції істориків-економістів можна виділити стосовно проблем розвитку в Росії товарно-грошових відносин? Систематизуйте погляди вчених Росії кінця XVIII – початку XIX ст., які відстоювали протекціонізм, і прихильників фритредерства.
6. Які напрямки в російській економічній думці характерні для Росії 30-60-х рр. XIX ст.?
7. Які основні розходження між цими напрямками?
8. У чому корінна відмінність економічних програм революційних демократів, ліберальних і буржуазних демократів?
9. Що загального і які розходження в економічних концепціях західників і слов'янофілів?
10. Охарактеризуйте економічну програму Герцена й Огарьова.
11. У чому прогресивність і помилковість економічного вчення Чернишевського в порівнянні з його попередниками?

12. Охарактеризуйте економічні погляди В.Н. Каразіна. До якого напрямку його можна віднести?

13. З якими ідеями виступали декабристи?

14. Як розглядаються ідеї класичної політекономії Т. Степановим?

Тестові завдання

1. Цю ідею підтримували всі представники економічної думки Росії та України передреформеного періоду, крім кріпосників:

а) трудова теорія вартості; б) необхідність знищення кріпацького ладу; в) перехід до соціалізму; г) необхідність державного втручання в економіку.

2. Усе російське суспільство, як і дворянських лібералів, у передреформений період, можна поділити на:

а) демократів та соціалістів-утопістів; б) слав'янофілів та західників; в) дворянських та буржуазних лібералів; г) західників та лібералів.

3. Проти общинної земельної власності в передреформений період виступали:

а) революційні демократи; б) слав'янофіли; в) дворянські ліберали; г) буржуазні ліберали.

4. Російськими соціалістами-утопістами є:

а) О.І. Герцен і М.П. Огарьов; б) К.Д. Кавелін і І.В. Вернадський; в) М.Г. Чернишевський і Т.Г. Шевченко; г) В.Н. Каразін і О.І. Радіщев.

5. Буржуазні ліберали відстоювали ідею:

а) розвитку капіталізму в Росії; б) розвитку капіталізму із збереженням феодальної земельної власності; в) переходу до соціалізму; г) збереження общинної земельної власності.

6. Представниками дворянського лібералізму є:

а) К.В. Кавелін, В.Н. Каразін; б) І.В. Вернадський, Д.П. Журавський; в) О.І. Герцен, М.П. Огарьов; г) Т.Г. Шевченко, М.Г. Чернишевський.

7. Дворянські революціонери, які очолили визвольний рух у Росії в першій чверті ХІХ ст. Кульмінаційним пунктом їх руху було повстання 14 грудня 1825 р. В історію вони ввійшли під назвою:

а) дворянські ліберали; б) соціалісти-утопісти; в) декабристи; г) західники.

8. До декабристів належали:

а) Я.П. Козельский, А.І. Третьяков; б) О.І. Герцен, М.П. Огарьов; в) М.М. Муравйов, М.І. Тургенев, П.І. Пестель; г) І.В. Вернадський, Д.П. Журавський .

9. Представники даної течії позитивно відносилися до економічного, і особливо, до політичного досвіду Заходу і вважали, що Росія може користуватися цим досвідом. До цієї течії належали представники дворян, буржуазії, а також і революційні демократи. Це:

а) слав'янофіли; б) західники; в) декабристи; г) соціалісти-утопісти.

10. Ідея «селянського соціалізму», який складався з трьох засад: 1) право кожного на землю; 2) общинне володіння землею; 3) громадське управління,

належить:

а) О.І. Герцену; б) О.М. Радіщеву; в) Т. Г. Шевченку;
г) М.Г. Чернишевському.

Тема 10. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ І ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Основні терміни і поняття

Народництво. Революційне народництво. Ліберальна буржуазія. Марксизм. Селянська громада. Робітничий клас. Легальний марксизм. Революційний марксизм. Тоталітарне суспільство. Австрійська школа економіки. Політекономія. Історична школа в Німеччині. Соціальний напрямок економіки в Німеччині. Англійська класична школа політекономії. Анархізм. Капіталізація промислів. Купівельна спроможність населення. Абстрактний аналіз. Математичний метод у політичній економії. Монополістичний капіталізм. Концентрація промисловості. Анахронізм. Космополітична економія. Субсидії. Монометалізм. Кооперація. Інфляція. Іпотека. Фінансова олігархія. Споживчий бюджет. Інвестування. Соціалізм. Соціалізація землі. Громада. Диференціація. Маніфест. Теорія граничної корисності. Трест. Синдикат. Державно-монополістичний капіталізм. Імперіалізм. Модернізація. Технологічний коефіцієнт. Олігополія.

10.1. Економічні ідеї народництва

Для післяреформеної Росії та України характерне різноманіття ідеологічних течій, число яких протягом всієї другої половини XIX ст. постійно збільшувалося.

Одним із провідних напрямків суспільно-політичної думки в Росії та Україні в 70-ті роки XIX ст. було народництво, яке стосовно до цього періоду позначають як «революційне». Не будучи власне економістами, народники 60-70-х рр. однак зробили особливо сильний вплив на розвиток як сучасної їм, так і майбутньої вітчизняної економічної думки.

Представники революційного народництва не займалися спеціально проблемами економіки. Питання господарського побуту, специфіки й темпів економічного розвитку цікавили їх лише в контексті загальної еволюції російського суспільства й держави. Вони критикували капіталізм у цілому як суспільно-економічну систему, що не відповідає й в принципі не здатна відповідати потребам людини. Ідеальним і найбільш прийнятним для людини ладом революційні народники вважали соціалізм, зародком якого, на їхню думку, була селянська громада. Народники наполягали на тому, що Росія – країна особлива, і тому розвивається по своєму власному, самобутньому шляху, не схожому на той шлях, по якому йдуть країни Західної Європи. Ця

унікальність історичного розвитку Росії, говорили народники, дозволяє їй прийти до соціалізму минаючи капіталізм – через селянську громаду.

Найбільш яскравими представниками народництва в Росії в 60–70-ті рр. XIX ст. були П.Л. Лавров, М.А. Бакунін, П.Н. Ткачов.

Петро Лаврович Лавров (1823–1900) походив з родини потомствених дворян. Позиція П.Л. Лаврова відрізнялася великою своєрідністю. Він завжди віддавав перевагу суспільним наукам, тому що саме вони, на його думку, дозволяють створити правильну, справедливу організацію людського суспільного життя – як з погляду політичного устрою держави, так і його господарського життя. Лавров вважав, що для встановлення цього нового, справедливого ладу потрібні критично мислячі особистості й революціонери – «фанатичні люди», готові в ім'я революції піти на будь-який ризик і принести будь-які жертви. Головне завдання «фанатичних людей» – запроваджувати в життя ідеї мислителів-критиків.

П.Л. Лавров виходив з того, що існує тільки один шлях побудови справедливого суспільства – революції; кінцева мета революційного руху полягала у встановленні повної соціальної рівності. Соціальна революція повинна була відбутися у формі повного економічного перевороту й повного знищення старих державних структур. Провідною силою нового ладу повинні були стати, на його думку, об'єднання робітників, а не державний апарат. П.Л. Лавров також стверджував, що будь-яка революція є результат духовної діяльності людей, а не соціально-економічних процесів розвитку суспільства.

Він ввійшов в історію вітчизняної думки як лідер пропагандистського напрямку в революційному народництві.

Іншим авторитетнішим діячем революційного народництва був Михайло Олександрович Бакунін (1814–1876). Його книга «Державність і анархія» вплинула на погляди сучасників.

Бакунін вважав, що в Росії соціальна революція невідворотна; її гарантією є вроджена революційність і природне бунтарство російського народу, які виникають від надзвичайно низького рівня життя людей. Оптимальний лад, до якого варто прагнути, вважав М.А. Бакунін, – вільна федерація робочих асоціацій і селянських громад. Економічною основою майбутнього ідеального ладу повинна стати передача всієї землі в державі селянським землеробським громадам. Він також проголосив, що земля повинна належати народу, але це було, по суті, простою декларацією: не селянин як самостійний суб'єкт господарювання, а громада повинна була мати право на використання землі й періодично здійснювати земельні переділи між селянами-общинниками. Що стосується робітників, то робітники асоціації, а не окремі робітники, повинні були, за ідеєю Бакуніна, одержати у своє повне розпорядження всі засоби промислового виробництва.

Для М.А. Бакуніна був характерний у цілому досить песимістичний погляд на російську історію. «І злодійство, і обдурювання, і утиски в Росії живуть і ростуть, як тисячолітній полип, що, як не рубай і не риж, він ніколи не

вмирає», – писав М. А. Бакунін у своїй «Сповіді». М.А. Бакунін був засновником і главою анархістського напрямку в російському народництві.

Лідером так званого «змовницького» напрямку став Петро Микитович Ткачов (1844–1885). П.М. Ткачов стверджував, що захоплення в країні влади професійними революціонерами відкриє широкі можливості для докорінних соціально-економічних перетворень у російському суспільстві.

Основою, стержнем перетворень у Росії стане селянська громада – організація соціалістична за своїм духом. Міркуючи таким чином, П.М. Ткачов виходив із чергової для нього ідеї про вродженість комуністичних інстинктів у російського селянина. Ця теза була найважливішою у його теоретичних побудовах. Істотною в теорії Ткачова була також думка про те, що російська держава вкрай неміцна й нестабільна, оскільки не має ніяких коренів в економічному житті країни.

Ткачов виявив цікавість до сучасних йому західних економічних теорій, зокрема, до марксизму. Він проаналізував роботу Карла Маркса «До критики політичної економії» і дійшов висновку, що метод Маркса, запропонований для вивчення соціальних і економічних процесів громадського життя, є єдино правильним. Втім, багато положень марксизму П.М. Ткачов не сприйняв зовсім: він, зокрема, стверджував, що все економічне життя суспільства зводиться лише до особистого інтересу людей.

Під впливом ідей революційного народництва сформувалися інші важливі напрямки в суспільно-економічній думці Росії: саме народники 70-х рр. XIX ст. багато в чому визначили коло досліджуваних питань, намітили основні підходи до їхнього дослідження, зробили самий безпосередній вплив навіть на сам принцип мислення: вплив народницької ідеології виявлявся в нашій країні ще багато десятиліть потому.

Провідними представниками народників в 80–90-ті рр. XIX ст. були С. Н. Кривенко, Н. К. Михайлівський, В. П. Воронцов, Н. Ф. Даніельсон, Н. С. Южаков. Економісти-теоретики й практики увійшли в історію суспільно-економічної думки як ліберальні народники. Це був основний напрямок в економічній думці Росії в другій половині XIX ст.

• Рупором ліберального народництва був журнал «Російське Багатство», крім того, економічні погляди народників кінця XIX ст. були багато в чому узагальнені й систематизовані Миколою Францевичем Даніельсоном (1844–1918) у його відомій роботі «Нариси нашого післяреформеного суспільного господарства» (1893).

Основними питаннями, що привертати увагу ліберальних народників, були питання про організацію селянського землеволодіння, розвиток оренди, оподаткування, страхування селянських посівів від неврожаїв. Найважливішим залишалось питання про російську громаду, її походження, сучасний стан, перспективи розвитку. Щорічно публікувалися сотні робіт із цієї тематики, а загальна кількість опублікованих робіт досягала декількох тисяч.

Ліберальні народники так само, як і їхні попередники – революційні народники 60-70-х рр., різко критикували капіталістичний спосіб виробництва,

вважаючи його тупиковим, але не взагалі, а для Росії. На відміну ж від революційних народників вони визнавали сам факт розвитку капіталізму в Росії в післяреформений період, хоча й у початковій стадії. Одночасно ліберальні народники стверджували, що капіталістичні відносини в принципі суперечать основним закономірностям еволюції російського суспільства. Як відзначав Н.Ф. Даніельсон, капіталізм у Росії є якась безглузда випадковість, яка розорює народ.

Цих же поглядів дотримувався Василь Павлович Воронцов (1847–1918). Він вважав, що капіталізм у Росії не був природним результатом тривалого й поступового історико-економічного розвитку, як це було в західноєвропейських країнах, а був штучно занесений у Росію ззовні, із Заходу, у чому провідну й негативну роль зіграла російська держава. В. П. Воронцов був змушений констатувати, що Росія – країна некапіталістична, і надії на зміну її економічного ладу за західним зразком не виправдаються. Оскільки вся капіталістична система в країні побудована штучним образом, стверджували народники, то вона не може бути по-справжньому життєздатною, довговічною.

У Росії, на думку В.П. Воронцова, зовсім не було умов, необхідних для поступального розвитку капіталізму: будь-яке подальше зростання народного господарства в Росії на капіталістичній основі було практично неможливе через постійний процес руйнування дрібних виробників. Зубожіння людей, зниження й без того низького рівня життя призводило до зниження купівельної спроможності населення в цілому й, таким чином, до скорочення внутрішнього ринку – найважливішого елемента капіталістичної економічної системи.

Ліберальні народники розділяли основні положення теорії криз відомого швейцарського економіста Ж.Ш. Сімонді (1773–1842). Відповідно до його теорії вони виходили з того, що виробництво, кінцева мета якого – споживання, повинно визначатися доходами суспільства. Якщо ж зроблена в суспільстві вартість перевищує суму доходів суспільства, і отже, спостерігається ситуація кризи надвиробництва, то для виходу з неї й реалізації надвартості, як і стверджував Сімонді, обов'язковою умовою є наявність зовнішніх ринків, на які можна було б вивезти й продати товар.

Щодо наявності зовнішніх ринків у Росії позиція ліберальних народників не була оптимістичною. Вони вважали, що через спізнений вступ на шлях капіталізму Росія не має необхідних їй зовнішніх ринків і навряд чи зможе коли-небудь їх завоювати для задоволення своїх експортних потреб. Таким чином, відсутність у країни необхідних їй зовнішніх ринків гальмує й навіть зводить нанівець можливості швидкого економічного росту Росії.

Ліберальні народники вважали, що є й ще одна «корінна обставина господарського життя Росії, що істотно утрудняє й буде утрудняти її економічне зростання». Це «капіталізація промислів» і пов'язане з нею руйнування дрібних товаровиробників. «Капіталізація промислів» призводить до постійної появи на ринку робочої сили величезного числа вільних робочих рук і до неможливості їхнього повного використання. Вони оцінювали таку ситуацію як несприятливу в господарському відношенні.

Практичний висновок, що був зроблений ліберальними народниками, полягав у наступному: доцільно всіляко прагнути до того, щоб запобігти росту капіталістичної економіки в Росії й затримати процес розшарування селянської громади. Засобом для цього міг й повинен був стати різноманітний розвиток дрібного селянського господарства й народних промислів, а також об'єднання землеробства й обробної промисловості у великі суспільні підприємства.

Народники вважали, що в сільському господарстві Росії існували певні елементи капіталізму. Вони були представлені насамперед поміщицькими господарствами, орієнтованими на ринок, але їхня питома вага була вкрай незначна в загальній масі селянських некапіталістичних господарств.

10.2. Розповсюдження марксизму

Становлення марксизму як течії в російській економічній думці було пов'язане з перекладом на російську мову творів К. Маркса й Ф. Енгельса, а також робіт найяскравіших представників англійської школи політекономії і з поширенням їхніх ідей у російських наукових колах і серед економістів-практиків.

Першим перекладачем «Капіталу» (першого тому) на російську мову був Герман Олександрович Лопатін (1845–1918), який відіграв велику роль у наступному вивченні марксистської літератури в Росії.

Значний внесок у поширення ідей марксизму в Росії вніс також Микола Іванович Зібер (1844-1888), професор Київського університету, докладно виклавши основні положення другого тому «Капіталу» у циклі статей «Економічна теорія Маркса».

У 1885 р. Н. І. Зібер опублікував свою головну працю «Давид Рікардо й Карл Маркс у їхніх суспільно-економічних дослідженнях», у якій він докладно виклав марксистську теорію додаткової вартості, стверджуючи, що створювати додаткову вартість може тільки додатковий труд, витрачений на виробництво тих або інших товарів.

Застосовуючи марксистську методологію до аналізу історико-економічних шляхів розвитку Росії. Н.І. Зібер зробив висновок, що настання епохи капіталізму в нашій країні неминуче. При цьому він думав, що капіталістичний спосіб виробництва, безумовно, більш прогресивний чим попередній – феодальний, і більш придатний для подальшого вдосконалювання.

Зібер так само, як і Лопатін, не вважав себе марксистом, хоча й розділяв багато положень марксизму й в цілому ставився до цієї теорії з явною симпатією.

М. П. Драгоманов (1841–1895), Україна. Велику увагу приділяв пореформеним аграрним відносинам. Реформу 1861 р. розглядав як позитивний акт, дуже корисний для суспільства. Підкреслював водночас її антинародну спрямованість, зазначав, що вона була проведена в інтересах поміщиків, капіталістів і самодержавства, а селяни одержали лише особисту волю без землі.

Причину тяжкого економічного становища селянства вбачав у суспільно-

політичних відносинах, які після реформи призвели до ситуації, коли до феодальних форм експлуатації, що багато в чому збереглися, додалися капіталістичні її форми. На відміну від народників, не заперечував капіталістичного розвитку країни, хоч й бачив, що Росія вже стала на цей шлях. Зазначав, що розвиток капіталізму сприяє розвитку продуктивних сил, прискорює технічний прогрес. Пропонує заходи для поліпшення тяжкого становища робітничого класу за умов капіталізму. Перш за все це «освіта та спільність між бідними людьми, між робітниками», необхідність домагатися підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці. Найпершу ж умову радикальної зміни становища робітників і селян він бачив у знищенні приватної власності.

Майбутнє суспільство М. Драгоманов пов'язував із соціалізмом, як більш досконалим, ніж капіталізм, ладом. Під соціалізмом розумів такий спосіб виробництва, за якого фабрики, заводи і продукти праці належатимуть робітничим громадам, а земля й результати сільськогосподарського виробництва – сільським громадам. Перехід до нового ладу він мислив як еволюційний, не заперечуючи й можливостей революційних виступів.

Заперечував марксистську теорію класової боротьби, теорію соціалістичної революції, диктатури пролетаріату. Соціалізм – це справа далекого майбутнього, а першочергове завдання соціалістів полягає в завоюванні політичних свобод і на цьому ґрунті – здійснення соціально-економічних реформ.

С.А. Подолинський (1850–1891) – представник революційно-демократичного напрямку економічної думки України. На відміну від народників, С. Подолинський підкреслює прогресивність капіталізму порівняно з феодалізмом, але вказує на його історично минулий характер. Він критикує цей спосіб виробництва і виступає передусім проти його економічної основи – приватної власності на засоби виробництва. Капіталізму він протиставляє соціалізм як такий спосіб виробництва, який створює найліпші можливості для розвитку продуктивних сил і найбільш відповідає вимогам моралі. Багато зусиль С. Подолинський доклав до популяризації економічного вчення К. Маркса.

Першим російським марксистом, що відіграв винятково важливу роль у становленні марксистського напрямку в Росії, був Георгій Валентинович Плеханов (1856–1918). Він ріс в інтелігентній родині, його мати була племінницею В.Г. Белінського, відомого літературного критика. Г.В. Плеханов одержав спочатку військову освіту, потім вчився в Гірничому інституті в Петербурзі. Із січня 1880 р. Г.В. Плеханов жив в еміграції. Він повернувся із Західної Європи в Росію тільки після лютневої революції 1917 р., зовсім незадовго до смерті.

Плеханов не був професійним економістом і не займався розробкою власне економічних питань. Проблеми господарського розвитку цікавили його насамперед як складова, хоча й дуже важлива, частина його революційної теорії. Як теоретик Г.В. Плеханов пройшов великий і самостійний шлях,

написав багато робіт, і погляди протягом його творчого життя, природно, мінялися.

Для періоду кінця 70-х – початку 80-х рр. ідеї Г.В. Плеханова найбільш чітко були виражені в його відомих роботах «Закон економічного розвитку суспільства й задачі соціалізму в Росії» (1879) і «Поземельна громада і її ймовірне майбутнє» (1880). У цей період він ще не був марксистом, а поділяв погляди народників, і, отже, намагався довести, що Росія в силу своєї історико-економічної специфіки цілком може минути стадію капіталістичного розвитку. У будь-якому випадку, – підкреслював Г.В. Плеханов, – масштаби капіталістичної економіки в Росії не можуть бути значними. Підґрунтям некапіталістичної еволюції країни була селянська громада, яка, на думку Г.В. Плеханова, являла собою більш високу ступінь кооперації праці, ніж це бачилося йому в господарському житті західноєвропейських держав.

Плеханов поділяв народницьку точку зору в питанні про походження селянської громади в Росії. Він протиставляв общинну й колективістську за своїм духом Росію індивідуалістичному Заходу.

Г.В. Плеханов вважав, що селянство, яке володіє прекрасними задатками для встановлення повного колективізму, є провідним елементом господарського життя Росії. Що стосується робітничого класу, то в цей період Г.В. Плеханов бачив у ньому не самостійну силу, а лише корисного союзника селянства.

Ступінь промислового розвитку Росії він оцінював тоді як мінімальну. Як і інші народники Г.В. Плеханов вважав, що в країні немає достатнього ринку для повної реалізації виробленої в країні продукції й, отже, немає необхідних умов для розвитку капіталізму.

Незабаром, однак у поглядах Г.В. Плеханова відбувся докорінний перелом. Він відходить від ідеології народництва й стає на позиції марксизму. Його погляди періоду 80–90-х рр. XIX ст. відбиті в роботах «Соціалізм і політична боротьба» (1883), «Наші розбіжності» (1885), «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» (1895), «Обґрунтування народництва в працях Воронцова» (1896).

Г.В. Плеханов дійшов висновку, що неправомірним є надмірне протиставлення Росії Заходу й не слід акцентувати увагу тільки на особливостях історико-економічного розвитку російської держави, тому що захоплення специфікою заважає бачити загальні для всіх країн закономірності. Утім, він зовсім не став затушовувати ці особливості. Так, він продовжував стверджувати, що історія Росії – це безперервна боротьба державності з автономними спрямуваннями й особистістю. Він вважав, що якщо в Західній Європі основною рушійною силою розвитку є класова боротьба, то в Росії ця сила – держава. У той же час держава в Росії – гальмо історичного прогресу, тому що Росія за характером державного устрою є східною деспотією і йде за азійським типом еволюції. Таким чином, він визнавав деякі кардинальні особливості російського суспільства, так само, як слов'янофіли й народники. Але якщо останні бачили в цьому певну перевагу для Росії, то Г.В. Плеханов –

не бачив. У цілому ж він, як марксист, виходив з визнання єдності всесвітньо-історичного процесу й підкреслював принципову єдність історико-економічних шляхів країн Західної Європи й Росії.

У 80-ті рр. XIX ст. Г.В. Плеханов, аналізуючи на великому статистичному матеріалі факти господарського життя Росії, дійшов висновку, що в країні вже розвивається капіталізм, що реальним є факт руйнування громади, і сподівання народників на громаду як на засіб уникнення капіталістичного укладу, таким чином, безсилі. Він писав про те, що для громади кінця XIX ст. були характерні процеси розшарування селянства, заможні селяни прагнули вийти із громади й господарювати самостійно.

Він думав, що внутрішні, фундаментальні причини руйнування громади – це розвиток товарного господарства. Г.В. Плеханов описав етапи перетворення натурального господарства в товарне, показав процес виникнення класів капіталістичного суспільства – капіталістів і найманих робітників, виступив проти розповсюдженої тоді теорії безкласовості російського суспільства.

Велику увагу він приділяв порівняльному аналізу економічних класів робітників і селян, показавши істотні розходження між ними. Г.В. Плеханов досліджував положення робітників у Росії і їхню функцію у соціально-економічному житті. Він стверджував, що пролетаріат являє собою наймогутнішу силу в історичному розвитку країни.

Пролетаріат, – думав Г. В. Плеханов, – безумовно має потребу в союзі з ліберальною буржуазією, тому що у випадку приходу до влади не зможе втримати її у своїх руках, не представляючи більшості населення.

Одночасно Г.В. Плеханов повністю заперечував революційні можливості селянства, говорив про його реакційність і не ототожнював селян, що займаються відхожими промислами, з робітниками. Плеханов багато зробив для популяризації поглядів західних економістів у Росії, насамперед вчених англійської класичної школи політекономії. Вершиною всієї попередньої закордонної економічної думки він вважав твори Д. Рікардо. Плеханов позитивно охарактеризував його методологію, високо оцінив його теорію трудової вартості. Г. В. Плеханов стверджував, що вартість визначається не природними властивостями речі, а працею, витраченою на її виробництво. При цьому він вважав, що явище вартості було й у натуральному господарстві первісної людини.

Додаткову вартість він розумів як різницю між знову створеною вартістю й заробітною платою робітника, доводячи, що вона не може виникнути в процесі обміну, а створюється тільки у виробництві.

Разом з тим Г.В. Плеханов критикував Д. Рікардо за його неісторичний підхід до економічних явищ, не погоджуючись із тим, що капіталізм – це вічний порядок, а капітал – це всі засоби виробництва, і, отже, міг бути й у первісного мисливця й рибалки.

Г.В. Плеханов розробляв проблему ринку, стверджував, що капіталізм сам створює собі ринок. Його також цікавила проблема економічних криз надвиробництва. Їхню причину він спочатку вбачав в анархії виробництва,

потім стверджував, що їхня основна причина в тому, що продуктивні сили просто переросли існуючі виробничі відносини.

На початку ХХ ст. історико-економічні погляди Плеханова по найважливіших питаннях господарського життя Росії знову в значній мірі змінилися: він став відходити від ідей ортодоксального марксизму.

10.3. Легальний марксизм

У самому кінці ХІХ ст. – в 90-х рр. – виникає ще один напрям у вітчизняній економічній думці, що швидко стає досить впливовим. Це був так званий «легальний марксизм». Хоча представники цього напрямку й стояли на позиціях марксизму, публікувати свої твори в російській пресі вони могли вільно. Його найбільшими представниками були П.Б. Струве, М.І. Туган-Барановський і С.Н. Булгаков.

Теоретиком легального марксизму був економіст, філософ Петро Бернгардович Струве (1870–1944). Його основні роботи: «Критичні замітки про економічний розвиток Росії» (1894) і «До питання про ринки при капіталістичному виробництві» (1899).

Михайло Іванович Туган-Барановський (1865–1919) – автор таких робіт, як «Капіталізм і ринок» (1898), «Російська фабрика колись і тепер» (1899) і «Промислові кризи в сучасній Англії, їхні причини й вплив на народне життя» (1894).

На позиціях легального марксизму стояв спочатку й Сергій Миколайович Булгаков (1871–1944). Його перу належать такі роботи цього періоду: «Про ринки при капіталістичному виробництві» (1897) і «До питання про капіталістичну еволюцію землеробства» (1899). Легальні марксистки не погоджувалися із твердженням народників, що Росія йде по якомусь унікальному історичному шляху, некапіталістичному по своїй суті. Вони вважали, що Росія цілком вписується в загальні для всіх країн закономірності історико-економічної еволюції. Вони намагалися переконати своїх читачів і використали для цього значний цифровий матеріал, щоб вважати російський капіталізм штучним і нежиттєздатним немає достатніх підстав. Сам розвиток капіталізму в Росії, вважали вони, є фактом, що відбувся.

Вони в цілому позитивно оцінювали капіталістичну економічну систему, підкреслювали високу здатність капіталізму до розвитку продуктивних сил, можливість швидкого підвищення рівня продуктивності праці – необхідної умови поступального економічного росту.

Легальні марксистки не закривали очі й на протиріччя, характерні для капіталістичного суспільства. Одним з таких найважливіших протирічч вони вважали диспропорції в капіталістичному виробництві. При цьому вони стверджували, що це протиріччя не є неминучим, ситуація може бути виправлена й в принципі можливий гармонічний розвиток капіталістичного виробництва. Як основний аргумент на користь цієї ідеї висувалася теза про те, що будь-яке тимчасове скорочення особистого споживання може компенсуватися розширенням ринку на засоби виробництва – згодом найважливіше положення кейнсіанської теорії. Слід зазначити, що по багатьох

з важливих питань погляди легальних і революційних марксистів не збігалися протягом всіх 90-х рр.

У XIX ст. коло цих питань постійно розширювалося. Так, вони не погоджувалися з теорією трудової вартості, і стверджували, що вартість – категорія абстрактна, існуюча тільки в уяві людини. У дійсності ж, говорили вони, існує просто ціна, що може бути двох видів – вільна ринкова, що формується під впливом попиту та пропозиції, і фіксована, уставна. Легальні марксиста, таким чином, у значній мірі сприйняли теорію граничної корисності, розроблену вченими австрійської школи.

Легальні марксиста цілеспрямовано критикували революційну спрямованість марксизму, зокрема ідею про неминучість здійснення соціалістичної революції й встановлення диктатури пролетаріату. Вони однозначно виступали не за революційний, а за еволюційний шлях суспільно-економічного розвитку. Розбіжність із ортодоксальними марксистами стане ще більш очевидною на початку XX ст., коли у вітчизняній економічній думці сформується марксистський більшовицький напрям, очолюваний В.І. Леніним.

10.4. Математичний напрям

Наприкінці XIX ст. у російській економічній думці існував ще один напрям і, можливо, найцікавіший – математичний. Його представляли Л. Винярський, П.Г. Георгіївський, Л.З. Слонимський, В.К. Дмитрієв, Є.Є. Слуцький, Ю.Г. Жуковський. Їхня увага була звернена не тільки на власне економічні проблеми, але й на те, яким чином дослідники вирішували ці проблеми, тобто на методологію й методіку історико-економічного аналізу. Ці вчені підкреслювали важливість математики при розробці проблем економіки.

Велику роль у поширенні в економічній науці математичних методів відіграв Юлій Галактіонович Жуковський (1833–1907) – економіст, що займав посаду керуючого Державним банком. Він писав, що чим ширше застосовуються математичні прийоми при дослідженні економічних фактів, явищ і процесів, тим точніше аналіз, більш обґрунтовані й надійні висновки. При використанні математичних методів сама економічна наука набуває, за визначенням Ю.Г. Жуковського, характер «реального знання».

Першим в історії вітчизняної економічної науки Ю.Г. Жуковський спробував дати математичний аналіз теорії цінності, прибутку й ренти Рікардо, і ця спроба, узагальнена в його роботі «Історія політичної літератури XIX сторіччя» (1871), може бути визнана цілком успішною.

Ю.Г. Жуковський також виступив як активний противник і критик цілого ряду положень теорії К. Маркса. Так, він вважав, що джерелом вартості може бути не тільки труд, але й все, що в принципі має здатність створювати нові корисні споживчі вартості, які можуть стати міновими вартостями.

Жуковський стверджував, що в створенні додаткової вартості головна роль належить природним силам природи, а саме – родючості ґрунту, продуктивності худоби та інше, а зовсім не експлуатації людини людиною, як затверджували К. Маркс і його послідовники.

Значний вплив на формування економіко-математичної школи зробили праці Л.З. Слонимського (1850–1918). Він виходив з ідеї про принципову необхідність абстрактного аналізу при вивченні економічної реальності й наполягав на обов'язковому використанні найважливішого, найефективнішого й об'єктивного елемента абстрактного аналізу – математики.

Л. Винярський у роботі «Математичний метод у політичній економії» (1897) виклав суть теорії Джевонса – найбільшого англійського економіста-математика XIX ст., що чимало зробив для того, щоб математика стала об'єктивним методом дослідження економічних процесів і явищ.

Таким чином, кращі представники вітчизняної економічної думки перебували на рівні європейської економічної науки.

10.5. Економічний розвиток України та Росії (кінець XIX – початок XX ст.)

Хоча цей період історії Росії досить короткий, але насичений подіями величезного значення. В економічній області він характеризується пануванням в Росії монополістичного капіталізму й збереженням значних пережитків кріпацтва.

В області політичній – це період революцій: двох буржуазно-демократичних (1905 р. і лютий 1917 р.) і соціалістичної (жовтень 1917 р.).

У сільському господарстві Росії – поміщицькому і селянському – капіталізм досяг значного рівня розвитку. Про це свідчить швидке поширення найманої праці, застосування машин у поміщицьких маєтках і селянських господарствах буржуазного типу, глибоке розшарування селянства. Величезна частина землі продовжувала залишатися у власності поміщиків, царської родини, церкви.

Широке розповсюдження відробіткової системи в поміщицьких маєтках та інші пережитки кріпацтва, надмірне обкладання селянства різними повинностями й податками – основні причини крайньої вбогості селянських мас. Пережитки кріпацтва стримували ріст внутрішнього ринку, індустріальний розвиток країни. Переважна частина працездатного населення Росії (75% у 1913 р.) була зайнята в сільському господарстві. Однак промисловість розвивалася швидше, ніж сільське господарство, у результаті чого в 1913 р. доля промисловості (без дрібної) у загальній сумі продукції склала 42,1%; галузі важкої промисловості росли, як правило, швидше галузей легкої промисловості, однак переважала остання. Багато важливих галузей важкої промисловості були розвинені досить слабо, наприклад машинобудування, хімічна промисловість, а деякі зовсім були відсутні або були в процесі зародження, наприклад, автомобільна промисловість.

Росія цього періоду була аграрно-індустріальною з порівняно високим рівнем розвитку капіталізму. Рівень концентрації промислового виробництва в Росії був значно вище, ніж в інших країнах, що було основою процесу монополізації економіки. Монополії охоплювали всі найважливіші галузі промислового виробництва Росії; особливо високий рівень монополізації був у

важкій промисловості. Відбувалося злиття монополістичного банківського капіталу з монополістичним промисловим капіталом.

До числа особливостей економіки Росії ХХ ст. потрібно віднести також значну роль іноземного капіталу в промисловості й банках країни. Перед Першою світовою війною іноземні капітали становили приблизно третину капіталу всіх акціонерних товариств Росії. Ввіз іноземного капіталу в підприємницькій формі значно прискорював капіталістичний розвиток Росії. Однак основною формою припливу іноземного капіталу в Росію були закордонні позики уряду, а вони в значній мірі йшли на непродуктивні цілі, зміцнення самодержавства, його військово-бюрократичної машини.

У Росії того часу пануючою економічною силою вже була буржуазія, а політична влада як і раніше залишалася в руках дворян-поміщиків. Буржуазія була зацікавлена в тому, щоб позбавити дворянство монополії в управлінні державою, обмежити самодержавство, поставити державу на службу своїм інтересам. Звідси лібералізм буржуазії, опозиційне відношення її до самодержавства. У той же час буржуазія була тісно пов'язана з помісним землеволодінням. Досвід першої російської революції показав, що буржуазія стояла не за революцію, а за реформи, які не зачіпали основ пануючого в країні суспільного ладу, не за знищення, а за обмеження самодержавства, що сприяло буржуазії шляхом заступницьких мит, казенних замовлень і т.д.

У цей період російської історії особливо значимі були економічні ідеї й економічні проблеми. Вони жваво обговорювалися, гарячі дискусії з економічних питань велися не тільки в пресі, у наукових товариствах, але й на з'їздах, нарадах політичних партій, у різних представницьких організаціях російського дворянства й буржуазії (Рада з'їздів промисловості й торгівлі, Рада об'єднаного дворянства й ін.), а також у Державній Думі.

В епоху імперіалізму, коли політичне панування поміщицького класу стало нетерпимим анахронізмом, для дворянства на перший план висуваються питання збереження земельної власності поміщиків, питання сільської громади, взаємини сільського господарства й промисловості.

10.6. Економічні погляди дворянства

Наприкінці ХІХ- початку ХХ ст. провідним теоретиком був великий державний діяч граф Сергій Юлієвич Вітте (1849–1915). Як далекоглядний і освічений діяч він стверджував, що в умовах швидкого розвитку капіталізму, російське дворянство може зберігати свої політичні позиції, тільки пристосовуючись до цих нових умов. На відміну від реакційного дворянства Вітте поєднував захист поміщицького землеволодіння й всіх привілеїв дворянства з визнанням необхідності швидкого індустріального розвитку Росії й усілякого сприяння в цьому державній владі.

Духовним вчителем Вітте був німецький економіст Фрідріх Ліст (1789–1846) – один із засновників історичної школи в Німеччині. Вітте повністю поділяв критику Ф. Лістом класиків політичної економії А. Сміта (1723–1790) і Д. Рікардо (1772–1823) за їх «космополітичну економію», за те, що вони не розглядали закони економічного розвитку окремих націй.

У систематичному вигляді економічні погляди Вітте викладені в його книзі «Конспект лекцій про народне й державне господарство» (1912). Політична економія визначається Вітте в душі історичної школи як наука про «народне господарство», яке розглядається в динаміці, оскільки «в історичному ході розвитку народних господарств відмічається певна закономірність, що дозволяє судити про характер подальшого розвитку народів».

У цій роботі Вітте виступив як прихильник технічного й економічного прогресу. Він пише про переваги вільної праці найманих робітників перед невилною працею раба й кріпака, про величезне значення машин для виробництва, про технічні й економічні переваги великого виробництва перед дрібним. На відміну від консервативної частини дворян, що розглядають ріст капіталістичної промисловості й капіталістичних монополій як конкурентів дворянських привілеїв, Вітте був прихильником розвитку вітчизняної великої промисловості. Поява й зростання капіталістичних монополій, посилення концентрації виробництва й капіталу, ріст і об'єднання вже існуючих капіталів він оцінював як подальший крок в області концентрації капіталів, що сприяють кращому їхньому використанню.

Особливо значний той практичний внесок, що вніс С. Ю. Вітте, займаючи високе положення в ієрархії царської бюрократії, у формуванні економічної політики Росії. Будучи міністром фінансів (з 1892 р.), Вітте провів до 1903 р. ряд важливих економічних заходів, що сприяли капіталістичній індустріалізації країни. «Створення своєї власної промисловості, – писав Вітте, – це і є те корінне не тільки економічне, але й політичне завдання, що становить наріжний камінь нашої протекціоністської системи».

Вітте встановив вигідний для російської промисловості тариф, вів активну митну війну, укладав митні договори (з Німеччиною в 1894 р. і 1904 р.). Заслуга його в стрімкому розвитку в ті роки залізничного будівництва, зокрема в створенні Сибірської магістралі. Характерною рисою економічної політики Вітте був курс на зосередження в руках держави залізничних організацій, кредитних установ, системи казенних замовлень і субсидій – усіляке посилення державного господарства, державно-монополістичного капіталізму.

У другій половині 80-х рр. Вітте запровадив казенну винну монополію, що стала одним з головних джерел дохідної частини державного бюджету. Він широко залучав іноземні капітали в банки, промисловість, будівництво залізниць.

Найважливішим економічним заходом Вітте було введення золотогрошового обігу (грошова реформа 1895–1897 р.) і вільного розміну кредитних квитків на золото. Ця реформа відповідала потребам капіталістичного розвитку країни, тому що давала стійку грошову одиницю на відміну від паперових грошей, що постійно знецінюються.

Як і в післяреформений період на початку ХХ ст., основною перешкодою розвитку капіталізму в Росії була нерозв'язаність аграрного питання. З ростом

капіталістичних відносин у селі й розшаруванням селянства обцинне землеволодіння було сильно підірване.

У 1904 р. Вітте виступив в уряді з офіційною «Запискою з аграрного питання», у якій констатував, що громада не тільки не запобігає пролетаризації селян, а навпаки, веде до надмірного, швидкого дроблення селянських володінь. Більш того, він вважав, що тимчасовість власності є нездоланною перешкодою для поліпшення земельної культури..., вихованням хижацьких прийомів експлуатації землі. З огляду на реальні процеси, що відбувалися всередині громади, Вітте стверджував, що зрівняльне землекористування не втримає земельні наділи в руках найбідніших селян-обцинників. В обцинному середовищі, вказує він, відбувається диференціація: більшість убожіє, а сама незначна частина багатіє шляхом хижацької експлуатації землі і зосереджує у своїх руках значну й кращу частину наділів.

Вітте ще не пропонував насильно зруйнувати громаду, як це пізніше зробив Столипін, але вважав, що громада повинна бути союзом добровільним, а не примусовим.

Аграрні укази й закони, видані царським урядом у період 1906–1916 р., одержали назву столипінської реформи, за ім'ям голови Ради міністрів Петра Аркадійовича Столипіна (1862– 1911), ініціатора й керівника реформи. Основний зміст його реформи зводився до руйнування громади й насадження приватної селянської земельної власності. Кожний селянин, що мав ділянку обцинної землі, одержав право вільного виходу із громади із закріпленням за ним цієї ділянки в особисту власність.

Поміщицькі землі як і раніше залишалися в їхніх руках, зберігалось і їхнє панування над малоземельним селянством, що орендує землю дворян.

10.7. Буржуазна економічна думка

Розвиток буржуазної політичної економії в Росії наприкінці XIX і початку XX ст. мав багато спільного з розвитком її в країнах Західної Європи й США. Тому економічні ідеї й теорії російської економічної думки необхідно розглядати у тісному зв'язку з основними напрямками буржуазної думки на Заході. Всі нові й новітні ідеї й теорії, що виникали на Заході, одержували негайне відображення в російській економічній літературі. Однак на відміну від попереднього періоду російські економісти XX ст. не тільки запозичають економічні ідеї й теорії, що виникли на Заході, але й впливають на розвиток буржуазної політичної економії інших країн.

Інша особливість економічної науки в Росії на етапі монополістичного капіталізму – у значному ослабленні її антикріпосницької спрямованості. В цей період російська буржуазна економічна думка відходить як від марксизму, так і від класичної буржуазної політичної економії. Багато економістів (це характерно й для західної економічної науки того періоду) говорили про кризу теоретичної економіки взагалі й необхідності її перегляду й корінного оновлення. Так, Я.Б. Струве, один з найбільш видатних економістів того періоду ще в 1900 р. у журналі «Життя» виступив із програмою критики основних проблем і положень політичної економії, вимагаючи її перегляду на

основі емпіризму й неокантіанства. У статті «Сучасна криза в політичній економії» він призиває відмовитися від класичної політичної економії, заснованої на ідеї природного закону й принципах економічного лібералізму. За його словами, політична економія повинна стати «ідеографічною», тобто описовою наукою.

Виділимо основні напрямки буржуазної економічної думки Росії цього періоду.

1. Особливо сильний вплив на російську економічну думку зробила німецька історична школа, що виступала як історико-етичний напрямок, що сполучає історизм із етичним тлумаченням економічних явищ. Цього напрямку в Росії дотримувалися І.І. Іванюков (1844–1912), А.Н. Міклашевський (1864–1911), В. В. Святловський (1869–1927) та ін. Головна заслуга історико-етичної школи – застосування принципу розвитку до вивчення економічних явищ. Великою заслугою історичної школи В. В. Святловський вважав впровадження ідеї історизму й «остаточне вигнання класичної школи з її людиною без віри, класу, національності». Введення етичних моментів в економічну теорію він розглядав як великий крок уперед, оскільки це означало протест проти невтручання держави в економічні відносини й «робочий договір», що у свою чергу розв'язувало руки соціальній політиці.

2. У вигляді самостійного напрямку можна виділити психологічну школу й на її основі – математичний напрямок.

Наприкінці XIX – початку XX ст. представники психологічної школи на Заході й у Росії істотно модернізують стару теорію суб'єктивної цінності, вводячи ряд нових моментів: визначення мінової вартості не корисністю предмета взагалі, а їх «граничною корисністю»; залучення фактора рідкості предметів як причини виникнення мінової цінності; введення поняття об'єктивної й суб'єктивної господарської цінності; перенесення суб'єктивної оцінки із психіки однієї людини на психологію «колективності», «суспільна гранична корисність» і т.д.

Найбільш значні представники психологічної школи в Росії – Р.М. Орженцький (1863–1923). В.Ф. Залеський (1861–1922), Л.Д. Білімович (1876–?) і ін. виходили з положення, що поведінка людини диктується прагненням до найкращого задоволення властивих їй потреб з найменшими жертвами.

Методологія психологічної школи утворює загальну основу математичного напрямку політичної економії. Математичні методи використали у своїх економічних дослідженнях В.К. Дмитрієв, Є.Є. Слуцький і ін. Незважаючи на деякі розходження в трактуванні ряду проблем економічної теорії, їх усіх поєднує прагнення використати математичні методи не тільки для ілюстрації тих або інших положень, але й для аналізу економічних явищ.

Наприкінці XIX ст. з'явилися роботи російського економіста-математика Володимира Карповича Дмитрієва (1868–1913). У своїх нарисах він доводить сумісність трудової теорії вартості й теорії граничної корисності. Тому в центрі його уваги — аналіз факторів, що визначають конкретну величину ціни,

починаючи від витрат виробництва й кінчаючи відношенням між попитом та пропозицією. Він склав систему лінійних рівнянь, за допомогою яких виразив одночасно виробничі витрати й тим самим вперше у світовій літературі дав спосіб вираження повних витрат. Дмитрієв розумів, що обчислення повних витрат ще не дасть уявлення про рівень суспільно-необхідних витрат і намагався пов'язати аналіз цього рівня зі співвідношенням попиту та пропозиції. У результаті він дійшов висновку, що рівень суспільно-необхідних витрат визначається не при середніх, а при найгірших умовах, тобто на підприємствах з найвищими витратами, продукція яких необхідна для задоволення суспільного попиту. Дмитрієв ввів поняття технологічних коефіцієнтів витрат продукції однієї галузі на виробництво продукції інших галузей. Ця ідея лежить в основі сучасного методу міжгалузевих балансів, зокрема методу «витрати-випуск», розвиненого американським економістом російського походження В. В. Леонтьєвим (р. 1906) і міцно ввійшов у сучасні моделі міжгалузевих зв'язків. Роботи Дмитрієва передбачали основні ідеї такого роду моделей і були першим досвідом вираження повних витрат. Труди В. К. Дмитрієва вплинули на розвиток економіко-математичних досліджень як у нашій країні, так і за кордоном.

Найвидатнішим економістом-математиком Росії, який вплинув на сучасні економіко-математичні дослідження, був відомий математик і статистик Євгеній Євгенович Слуцький (1880–1948). Крім чисто математичних і статистичних досліджень, що представляють цінний внесок у математичну й математико-статистичну науку, Слуцький написав і ряд видатних робіт з математичної економіки. Серед його робіт у цій області слід зазначити насамперед статтю «До теорії збалансованого бюджету споживача». У цій статті Слуцький зробив ряд цікавих висновків про умови стабільного споживчого бюджету, показавши зв'язок між функцією корисності й рухом цін і грошових доходів споживача. Ця робота вважається основною в ряді сучасних еконо-міко-математичних досліджень проблеми попиту й взаємозв'язку між функцією попиту й рухом цін і доходів.

Серед інших робіт Є.Є. Слуцького слід зазначити його аналіз циклічних коливань, що складаються під впливом випадкових причин. Ця стаття, що показує строго математично взаємозв'язок економічних коливань у тривалому відрізку часу з різними порушеннями нормального ходу економічного розвитку, вплинула на дослідження тривалих циклічних коливань.

У доповіді «Про формально-праксеологічну підставу економіки», опубліковану українською мовою, Слуцький вперше у світовій літературі порушив питання про необхідність особливої науки – прaxeології, що розробляла б принципи раціонального поведіння людей при різних комбінаціях умов.

3. Якщо в області теорії вартості пануючою стала психологічна школа, то в питаннях теорії розподілу – соціальна. На Заході ця школа одержала широке розповсюдження. Найвизначнішими її представниками були Р. Штольцман, Р. Штаммлер, Ф. Петрі, А. Аммон та ін. Акцентуючи увагу на соціальних явищах

господарства, представники цього напрямку зводили їх до правових, майнових та етичних відносин людей.

Михайло Іванович Туган-Барановський (1865–1919). Народився у Харківській губернії. Закінчив фізико-математичний факультет Харківського університету і у 1888 р. отримав звання кандидата природознавчих наук. Потім екстерном закінчив юридичний факультет того ж університету.

М.І. Туган-Барановський дотримувався соціального напрямку. З погляду прихильників соціального напрямку при аналізі проблем розподілу, основним завданням якого є з'ясування взаємозв'язку між різними категоріями доходів, індивідуалістична, психологічна точка зору, що панує в теорії цінності, незастосовна. Зв'язок різних видів доходів не базується на індивідуальних оцінках, розподіл являє собою соціальний феномен, що припускає спільну дію численних соціальних груп.

Розподіл зображувався М.І. Туган-Барановським у вигляді боротьби різних соціальних груп за «поділ» суспільного продукту. Розмір частки, що доводиться тому або іншому класу, визначається з цього погляду загальною кількістю зроблених благ і «соціальною силою» даного суспільного класу. Відносини виробництва не роблять визначального впливу на характер розподілу. Роль виробництва зводиться до збільшення маси підлягаючої розділу продукції, а тому всі класи, що беруть участь у виробництві, виявляються однаково зацікавленими в збільшенні продуктивності праці.

Найважливіша розподільна категорія – заробітна плата. Величина її регулюється, з одного боку, продуктивністю праці, а з іншого, – соціальною силою робітничого класу. Зростання соціальної сили робітників Туган-Барановський слідом за Л. Brentano, В. Zombartом, Е. Bernштейном вбачав у збільшенні профспілок, поліпшенні фабричного законодавства й т.п. Таким чином, величина заробітної плати як частки робітників у сукупному суспільному продукті ставилася в залежність від своєрідних «монополій» робітничого класу, під якими малися на увазі робочі організації. Соціальна теорія розподілу у своїх основних рисах служить відправним пунктом аналізу у багатьох сучасних дослідників, що займаються питаннями заробітної плати, прибутку, ренти й інших форм доходів. Нововведення, що внесли сучасні економісти, полягають в трактуванні взаємин між робітниками й капіталістами як своєрідної двосторонньої монополії. Рівень заробітної плати із цього погляду є результатом зіткнення двох монополій – капіталістів (олігополія) і робітників.

Основна тенденція у висвітленні проблеми капіталістичних циклів і криз в економічній літературі Росії зложилася під впливом робіт М.І. Туган-Барановського. Його книга «Промислові кризи в сучасній Англії, їхні причини й вплив на народне життя» на початку ХХ ст. стала надзвичайно популярною в економічній літературі Росії. Критикуючи різні теорії криз, що пояснювали кризи порушеннями або в області споживання, або виробництва й розподілу, Туган-Барановський звернув увагу на зв'язок всіх цих процесів і спробував дати синтетичне уявлення про характер циклічних коливань. Він своєрідно

використав ідею Маркса про зв'язок промислових коливань із періодичними відновленнями основного капіталу.

Туган-Барановський звернув при цьому особливу увагу на тісний зв'язок між змінами цін на засоби виробництва («капітальні блага») і рухом акумулятивного процесу – процесу зміни грошового капіталу, що вивільняється або йде на збільшення інвестицій, або утворюючий фонд заощадження. Він передбачив основну ідею кейнсіанської теорії циклів – ідею «заощадження – інвестиції» як головну внутрішню пружину всього механізму руху економічної активності. У системі Туган-Барановського нагромадження позичкового капіталу представлено у вигляді нагромадження пари у циліндрі: коли нагромадження досягає відомої висоти, позичковий капітал виштовхується в сферу діючого капіталу, коли ж він виснажується, промисловість вертається до свого вихідного пункту.

Туган-Барановський першим сформулював основний закон інвестиційної теорії циклів: фази промислового циклу визначаються законами інвестування. У термінах кейнсіанської школи теорія циклів Туган-Барановського звучить так: розширення інвестицій головним чином у галузях, що виробляють капітальні блага, утворює першопричину наступного руху всіх елементів економічної активності, основу мультиплікаційного процесу, який полягає у взаємозалежному зростанні всіх виробництв і в збільшенні загальної суми доходів із множителем (мультиплікатором), який полягає знов-таки в чистому збільшенні інвестицій. Цей же процес може стати і причиною позитивного руху економічної активності в силу обмеженості інвестиційних можливостей.

Порушення ритму економічної активності, що призводить до кризи, впливає, за словами Туган-Барановського, з відсутності паралелізму на ринках різних сфер у період бурхливого процвітання економіки, розбіжності між заощадженнями й інвестуванням, з диспропорційності в русі цін на капітальні блага й споживчі товари, з нерівномірності в стимулюванні інвестицій у ці галузі й відповідно цін на них, що пізніше одержало назву акселерації (прискорення), створюваної більш швидким ростом цін на капітальні блага.

Таким чином, у теорії Туган-Барановського в зародковій формі виявляються майже всі елементи сучасної інвестиційної теорії циклів. Про вплив теорії Туган-Барановського на буржуазну політичну економію Заходу свідчать, з одного боку, прямі посилання на неї з боку численних авторів, з іншого боку – сам зміст їхніх концепцій. Так, ідеї, за змістом дуже близькі до теорії Туган-Барановського, розвивали німецькі економісти А. Шпітгоф, В. Зомбарт, француз Ж. Лескюр, американський економіст У. Мітчел (1874–1948) і один з корифеїв сучасної економічної науки Дж. М. Кейнс (1883–1946).

4. Сформоване на рубежі ХІХ–ХХ ст. неонародництво на відміну від своїх попередників – ідеологів народництва – змушене було визнати перемогу капіталізму в промисловому виробництві, у місті.

В організаційному плані неонародники В.М. Чернов (1876–1952), Я.Я. Маслов (1867–1946), С.С. Задо (1868–1930), М.Б. Ратнер та інші, діючи в умовах революційного заворушення селянства й використовуючи досвід своїх

попередників, створили в 1901 р. партію соціалістів-революціонерів (есерів), зробивши її в період революції 1905–1907 рр. масовою. У програмі партії есерів визнавалося, що при капіталізмі відбувається розвиток колективних форм виробництва, які підготовляють деякі матеріальні елементи для майбутнього соціалістичного ладу.

Видатним російським, згодом і радянським економістом Олександром Васильовичем Чаяновим (1888–1937) була розроблена теорія «якісних переваг» селянського господарства. Відповідно до цієї теорії переваги дрібного селянського господарства полягають у тому, що необхідність задовольняти споживчі запити родини змушує селянина продовжувати працювати й при зниженій оплаті праці, в умовах, явно збиткових для капіталістичного господарства. Пояснення стійкості селянських господарств він бачив у тому, що ціна, пропонована селянином на землю, визначається іншими мотивами, ніж у капіталіста. Селянська оцінка крім ціни самої землі включає так звану премію за економічну самостійність, що капіталіст не може сплатити, тому що це призвело б до його розорення, тоді як селянське господарство не женеться за прибутком і рентою, а піклується лише про підтримку існування самого хлібороба і його родини. Конкретизуючи тезу про споживчу природу селянського господарства, Чаянов розробив особливу схему його розвитку, побудовану на використанні теорії граничної корисності.

Основу цієї схеми становило положення, що в селянському господарстві існує певна «природна межа» збільшення продукції, що настає в той момент, коли тягар граничної витрати праці буде рівнятися суб'єктивній оцінці граничної корисності одержуваної суми або, говорячи простіше, витрата власних сил іде до тієї межі, при якій селянське господарство одержує все необхідне для існування родини.

Разом з тим економісти-неонародники усвідомлювали, що стійкості дрібного селянського господарства в умовах потужного впливу навколишнього капіталізму могло вистачити тільки на якийсь обмежений час, необхідний для його перетворення у велике суспільне. Врятувати селянське господарство від руйнування міг, на думку есерівських теоретиків, тільки один висунутий ними радикальний захід – соціалізація землі з наступним поступовим переходом до «повного соціалізму».

Соціалізація землі означала: знищення всякої (у тому числі державної) власності на землю; передачу землі в децентралізоване розпорядження селянських громад; зрівняний розподіл землі в одноосібне або артільне користування – за бажанням селян.

Соціалізація землі в поєднанні з наступною кооперацією розглядалася неонародниками як прямий шлях до соціалізму. Соціалізація землі, говорили вони, означає переворот тільки відносно власності на землю, а в «змісті виробництва» вона ще не означає ніякого корінного перевороту. Виробництво, користування землею залишається індивідуальним. Тому соціалізацію землі можна ввести, на їхню думку, відразу, у декретному порядку. Вона не підірве буржуазний лад, навпроти, може співіснувати з ним невизначений час, поки

поступово не зруйнує його. А саме в такій поступовості, за переконанням есерів, мала потребу Росія.

Столипінська аграрна реформа, що руйнувала громаду, викликала ідейний розкол у партії есерів і змусила есерівських теоретиків скорегувати роль і місце громади у своїх програмно-теоретичних концепціях. Місце громади займає кооперація. За твердженням неонародників, велике капіталістичне землеробство не в змозі засвоїти переваги дрібного виробництва, дрібне ж, навпроти, шляхом розвитку кооперації могло стати на шлях укрупнення або навіть усупільнення.

Кооперація, за словами В.М. Чернова, веде пряму боротьбу з капіталізмом. Спочатку вона бореться проти особистих торговельних посередників, потім споживчі кооперативи вступають у безпосередні контакти з виробничими кооперативами, минаючи капіталістичні підприємства й тим самим усе більше послабляючи їх. Шляхом організації ощадкас кооперація перемагає кредитний капітал. Таким чином, кожна нова форма кооперації здійснює підрив якого-небудь виду капіталістичної експлуатації, замінюючи його «товариським» методом задоволення потреб.

По суті програма переходу від капіталізму до соціалізму неонародників являла собою різновид європейської соціал-демократичної концепції, що передбачає поступове, широке «вростання» елементів соціалізму в капіталізм, здійснюване парламентсько-реформістським шляхом. Новою, самобутньою щодо цього була ідея есерів про те, що почати рух у бік соціалізму повинне було село, а не місто.

5. Кардинальні проблеми монополістичної стадії розвитку капіталізму, що встали перед міжнародним робочим рухом, з послідовно марксистських позицій були проаналізовані в книзі Володимира Ілліча Леніна (1870–1924) «Імперіалізм, як вища стадія капіталізму» (1916). Ця робота стала фундаментом для розвитку теорії соціалістичної революції, розробки стратегії, тактики й програмних позицій більшовиків і революційно-інтернаціоналістських груп, що примикали до них у роки війни, у міжнародній соціал-демократії.

В роботах, що належать до середини 90-х років, Ленін констатував такі характерні для нової епохи риси, як утворення, поряд з національними, міжнародних союзів капіталістів, посилення економічної експансії, поява нових її форм, а саме: експорт капіталу, зміна природи протекціонізму, монополні ціни й т.д. Особливу увагу в цей період Ленін приділяє процесу концентрації виробництва й капіталу, про що свідчить його робота «Розвиток капіталізму в Росії».

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть основні напрямки російської економічної думки початку ХХ ст. Які західні економічні школи вплинули на формування цих напрямків?

2. Розкажіть про російських економістів, що стояли біля витоків економіко-математичної школи. У чому полягає їх внесок у розвиток економічної науки?

3. У чому полягають розходження економічних платформ народників і неонародників? У чому причини цієї трансформації?

4. Які особливості монополістичної стадії розвитку капіталізму, сформульовані В.І. Леніним?

5. Які основні напрямки існували в економічній думці Росії в другій половині XIX ст.?

6. У чому єдність і протилежність поглядів представників революційного й ліберального народництва, революційного й легального марксизму?

7. Які теорії західних економістів найбільше були поширені в Росії? Що в них приймалося? Що критикувалося?

8. Який внесок у розвиток економічної думки зробили Г.А. Лопатін і Н.І. Зібер?

9. Які періоди в розвитку економічних ідей Г.В. Плеханова можна виділити?

10. Загальна характеристика ідей легального марксизму.

12. Що нового внесли представники математичного напрямку в економічну думку?

13. У чому полягає відмінність поглядів С.Ю. Вітте і П.А. Століпінна?

14. У чому полягає відмінність між історико-етичним напрямом і психологічною школою?

15. До якого напрямку відноситься В.К. Дмитрієв і які ідеї він висував?

16. Загальна характеристика економічних поглядів Є.Є. Слуцького.

17. Чому можна стверджувати, що М.І. Туган-Барановський відноситься до соціальної школи?

18. У чому суть теорії стійкості дрібного виробництва? Хто її висунув?

Тестові завдання

1. Буржуазні економісти пореформеного періоду:

а) виступали з критикою пережитків кріпосництва; б) вивчали шляхи та умови швидкого розвитку капіталізму в сільському господарстві; в) виступали із захистом поміщицького землеволодіння; г) виступали проти розвитку капіталістичних відносин у країні.

2. Ідеальний економічний устрій – це соціалізм, до нього Росія може перейти, минаючи капіталізм, через селянську общину. Це висловлювання належить:

а) А.І. Чупрову; б) П.Л. Лаврову; в) М. І. Туган-Барановському; г) Г.В. Плеханову.

3. Народники продовжили розвиток:

а) дрібно-буржуазної політичної економії; б) буржуазної політичної економії; в) марксизму; г) класичної політекономії.

4. Представникам народництва притаманні певні спільні риси:

а) визнання капіталізму в Росії занепадом, регресом; б) майбутнє Росії – це розвиток капіталізму; в) визнання самотності російського економічного ладу взагалі і селянина з його общиною, артілью зокрема; г) головний клас у

суспільстві – це робітники.

5. Серед народників виділяють такі напрями:

а) революційне, ліберальне; б) революційне, ліберальне, «легальний марксизм»; в) слав'янофіли, західники; г) було цілісною течією.

6. Були першими популяризаторами економічного вчення К. Маркса в Росії та Україні:

а) В.Г. Плеханов, В.І. Ленін; б) М. Зібер, С. А. Подолинський; в) М. І. Туган-Барановський, Є.Є. Слуцький; г) А.І. Чупров, П.Л. Лавров.

7. Автор ідеї о необхідності науки – праксеологія:

а) В.І. Ленін; б) М. Зібер; в) М. І. Туган-Барановський; г) Є.Є. Слуцький.

8. Уперше у світі сформулював спосіб вираження повних витрат і ввів поняття «технологічний коефіцієнт» витрат продукції, що став основою сучасного методу «витрати-випуск»:

а) В.К. Дмитрієв; б) М. Зібер; в) М.І. Туган-Барановський; г) С. А. Подолинський.

9. Глибоко обізнаний із різними західноєвропейськими економічними школами, він однак не став прямим послідовником будь-якої з них. Критичний аналіз політекономічних шкіл, і передусім німецької історичної та австрійської, а також марксистської теорії, дав йому змогу розробити власну економічну концепцію в дусі прогресивного розвитку світової економічної думки. Це:

а) В.І. Ленін; б) М.Зібер; в) М.І. Туган-Барановський; г) С.А. Подолинський.

10. Він став першовідкривачем сучасної інвестиційної теорії циклів, загально визнаним у світовій економічній літературі є його внесок у розробку таких проблем, як теорія розподілу, теорія кооперації, теорія соціалізму та ін. Це:

а) І. Франко; б) М. Зібер; в) М.І. Туган-Барановський; г) С.А. Подолинський.

11. Розробив теорію імперіалізму, сформулював п'ять його основних ознак:

а) В.І. Ленін; б) М. Зібер; в) М.І. Туган-Барановський; г) С.А. Подолинський.

12. Визнавав капіталізм у Росії штучним, вважав, що соціалізація землі в сполученні з наступною кооперацією – шлях до соціалізму:

а) В.К. Дмитрієв; б) О. В. Чаянов; в) М.І. Туган-Барановський; г) С.А. Подолинський.

13. Автор ідеї «якісних переваг» селянських господарств:

а) В.К. Дмитрієв; б) О.В. Чаянов; в) М.І. Туган-Барановський; г) С.А. Подолинський.

Тема 11. РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД МОНОПОЛІСТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ (початок ХХ ст.)

Основні терміни і поняття

Середній клас. Інститути. Інституціоналізм. Неінституціоналізм. Суспільна психологія. Власність. Теорія трансакційних витрат. Економічна теорія прав власності. Теорія суспільного вибору. Теорія соціальних конфліктів. Титул власності. Адміністративний капіталізм. Діловий цикл. Малі й довгі хвилі в економіці. Технократія. Технологічний детермінізм. Американська федерація праці (АФП). Кон'юнктура. Тред-юніони. Курс акцій. Індекс. Концентрація й централізація виробництва й капіталу.

11.1. Ідейно-теоретичні основи та етапи розвитку інституціоналізму

Як ми вже знаємо, наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. капіталізм вільної (досконалої) конкуренції переріс у монополістичну стадію. Посилилася концентрація виробництва й капіталу, відбулася обвальна централізація банківського капіталу. У результаті американська капіталістична система породила гострі соціальні протиріччя. Інтересам «середнього класу» був нанесений значний збиток.

Ці обставини привели до появи в економічній теорії зовсім нового напрямку – інституціоналізму. Він ставив завдання, по-перше, виступити опонентом монополістичному капіталу й, по-друге, розробити концепцію захисту «середнього класу» за допомогою реформування в першу чергу економіки.

Сам термін «інституціоналізм» у перекладі з латинської означає звичай, наставляння, вказівку. Широке поширення інституціоналізм одержав у США у 20-30-х роках ХХ ст. Представники інституціоналізму вважають рушійною силою суспільного розвитку інститути. Під ними розуміються:

- 1) суспільні інститути, тобто родина, держава, монополії, профспілки, конкуренція, юридично-правові норми й ін.;
- 2) суспільна психологія, тобто мотиви поведінки, способи мислення, звичаї, традиції, звички. Формою прояву суспільної психології є й економічні категорії: приватна власність, податки, кредит, прибуток, торгівля й ін.

Об'єктом аналізу інституціоналістів є еволюція суспільної психології. В основу аналізу покладений описовий метод.

Інституціоналізм у своєму розвитку пройшов три етапи. Перший етап – 20-30-ті роки ХХ ст. Його родоначальниками були Торстейн Веблен (1857–1929), Джон Коммонс (1862–1945), Уеслі Клер Мітчелл (1874–1948).

Другий етап – післявоєнний період до середини 60-70-х років ХХ ст. Головним представником цього періоду є Джон Моріс Кларк (1884–1963), син Джона Бейтса Кларка. Він випустив книгу «Економічні інститути й добробут людей». Другим представником є А.Берлі, що опублікував роботи «Влада без власності» і «Капіталістична революція ХХ сторіччя». Третім представником є

Г. Мінз. Він написав серію статей, у яких показав ріст числа акціонерів і процес відділення капіталу-власності від капіталу-функції.

Представники цього етапу, вивчаючи демографічні проблеми, розробляючи теорію профспілкового робочого руху та ін., зосередили свою увагу, по-перше, на констатації соціально-економічних протиріч капіталізму й, по-друге, на формулюванні й висуванні пропозицій щодо здійснення реформ рузвельтовського «нового курсу».

Третій етап розвитку інституціоналізму – з 60–70-х років. Він увійшов в історію економічної думки як неоінституціоналізм. Його представниками є американські економісти А. Ноув, Дж. Гелбрейт, Р. Хайлбронер, Р. Коуз (народ. в 1910 р.), лауреат Нобелівської премії з економіки в 1991 р. за «Дослідження по проблемам трансакційних витрат і прав власності», Дж. Бьюкенен (народ. в 1919 р.), лауреат Нобелівської премії з економіки в 1986 р. за «аналіз фінансової політики», а також шведський економіст Г. Мюрдаль (1898–1987), лауреат Нобелівської премії з економіки в 1974 р. за «дослідження з теорії грошей, кон'юнктурних коливань, взаємовпливу економічних, соціальних і структурних процесів». Окремі ідеї інституціоналізму зустрічаються в У. Ростоу, Дж. Робінсон та ін.

Представники цього етапу ставлять економічні процеси у залежність від технократії, технологічного детермінізму, а також прагнуть знайти пояснення значення економічних процесів у соціальному житті суспільства. Результатом останніх розробок неоінституціоналістів стали: «теорія трансакційних витрат», «економічна теорія прав власності», «теорія суспільного вибору» та ін. Така неоднорідність породила безліч течій і шкіл усередині цього напрямку.

При численних відтінках поглядів представників інституційного напрямку їм властивий ряд загальних рис – критика капіталізму з морально-психологічних позицій; розробка рекомендацій з реформування капіталістичної економіки з позицій соціального контролю і її регулювання з боку держави. Інакше кажучи, вони виступають проти теорії «вільного підприємництва».

11.2. Основні напрями раннього інституціоналізму

Соціально-психологічний інституціоналізм Т. Веблена

Веблен Торстейн Бунде (1857–1929) є основоположником інституціоналізму. В основу свого аналізу він поклав психологічне трактування економічних процесів. Австрійській школі, що розглядала психологію індивіда, Веблен протиставив психологію колективу. Саме вона, за Вебленом, є основою розвитку суспільства. Він сконструював психологічну теорію економічного розвитку. Інакше кажучи, методологічною основою досліджень Веблена є неекономічне трактування економічних явищ. Він аналізував їх з історичних і соціологічних позицій. На перший план висунув соціологічні питання.

Т. Веблен прославився на весь світ своєю книгою «Теорія бездіяльного класу» (1889 р.). У ній він уїдливо відкинув спроби економістів спростити дійсність і звести поведження людини до системи рівнянь. Веблен відкинув уявлення про «економічну людину», тобто про людину, що виступає як суб'єкт максимізації корисності. Ось його слова: «Людину не можна представити як

миттєвого обчислювача задоволень і неприємностей, або маленької кульки, що котиться під дією стимулів, які шпурляють його туди-сюди, але в той же час він залишається незворушним».

Т. Веблен представляв економічні явища як сталі традиції. До них він відносив батьківське почуття, допитливість, прагнення до знання. Він пояснював поведінку людей підсвідомими мотивами, інстинктами, мораллю, звичаями. Він ототожнював закономірності суспільного розвитку з біологічними закономірностями й стояв на позиціях еволюційного розвитку суспільства.

Багато уваги у своїх роботах Веблен приділяв критиці монополій. Ця критика внесла смуту в ряди економістів. У результаті економісти розкололися на два табори:

1) на ідеологів ліберально-критичного напрямку (до них відносяться й інституціоналісти);

2) на прихильників монополістичного капіталу. За Вебленом, основним протиріччям капіталізму є протиріччя між індустрією й бізнесом. До індустріалів він відносив всіх учасників виробництва й в першу чергу інженерів і робітників. Метою індустрії є підвищення ефективності виробництва й збільшення багатства суспільства.

До світу бізнесу він відносив фінансистів і підприємців. Їхньою метою є прибуток. Бізнес підкорив собі індустрію (промисловість). Протиріччя між індустрією й бізнесом є причиною всіх пороків капіталізму. Для перебудови суспільства, за Вебленом, необхідно передати владу технічній інтелігенції за допомогою загального страйку інженерно-технічних працівників.

Однак при всьому цьому, Веблен не є справжнім супротивником капіталізму. Він стояв по суті справи на позиціях захисту капіталізму й пропонував лише його радикальне реформування. Головна його критика була спрямована проти інтересів найбільшої буржуазії. Це пояснюється тим, що Веблен стояв на лівому фланзі західної економічної думки й був ідеологом радикально настроєної інтелігенції.

І ще один штрих. Т. Веблен проявляв глибоку повагу до К. Маркса, хоча й не був у всьому з ним згодний (критикував марксистську теорію вартості, вчення про резервну армію праці як результаті нагромадження капіталу).

Соціально-правовий інституціоналізм Дж. Коммонса

Коммонс Джон Роджер (1862–1945) був одним з трьох засновників інституціоналізму. Він був найвидатнішим істориком трудових відносин в Америці. З іншого боку він був активним політиком, що допоміг розробити цілу низку законів для штату Вісконсін, про правове становище профспілок, страхування від безробіття, компенсації від нещасних випадків на виробництві. Системі економічних поглядів Джона Коммонса властиві дві особливості:

1) він вважав основою економічного розвитку суспільства юридичні відносини, правові норми. Отже, економічні інститути (за Коммонсом) – це категорії юридичного порядку;

2) виражав інтереси робочої аристократії, тобто тільки частини «середнього класу». Він був одним з головних ідеологів Американської федерації праці.

Об'єктом дослідження Коммонса були інститути. До них він відносив родину, виробничі корпорації, торговельні об'єднання, тред-юніони (профспілки), державу.

Головними роботами Коммонса є «Правові підстави капіталізму» (1924), «Інституціональна економіка. Її місце в політичній економії» (1934), «Економічна теорія колективних дій» (1950).

У своїх дослідженнях Коммонс поєднував теорію граничної корисності з «юридичною концепцією в економіці». Усі пороки капіталізму він бачив у недосконалості юридичних норм. Ця недосконалість призводить до «нечесної конкуренції». Вирішення цієї проблеми він бачив у використанні юридичних законодавчих органів держави.

Коммонс розробив «Теорію соціальних конфліктів». Суть її в такому: суспільство складається з професійних груп (робітників, капіталістів, фінансистів і т.д.). Вони заключають рівноправні угоди на основі законодавчих правил. У процесі взаємодії ці групи вступають між собою в конфлікт. Останні є внутрішнім джерелом руху суспільства. Угоди включають три моменти – конфлікт, взаємодія, дозвіл. Подолання конфліктів за допомогою юридичних норм веде до соціального прогресу.

Коммонс вводить у науковий оборот категорію «титул власності». Він поділяє власність на три види: речовинну, нематеріальну (борги й боргові зобов'язання), непомітну (цінні папери). За Коммонсом, непомітна власність найчастіше є змістом «угод з титулами власності». Тому головним об'єктом дослідження Коммонса є операції із продажу цінних паперів (акцій і облігацій).

На думку Коммонса, виробництво не є предметом вивчення його «інституціональної економіки». Виробництво є предметом особливої «інженерно-політичної економії», що лежить за межами «інституціональної економіки».

Таким чином, предметом дослідження Коммонса є сфера обігу, але вона розглядається не як реальний рух товарів, а як переміщення титулів власності, тобто як юридичні угоди. У результаті весь розвиток капіталістичної економіки бачиться Коммонсом як очікування майбутніх сприятливих угод.

Дж. Коммонс запропонував свою періодизацію стадій капіталістичного суспільства. Первісною стадією був торговельний капіталізм. Йому на зміну приходять підприємницька стадія. Потім йде банківський (фінансовий) капіталізм і, нарешті, адміністративний капіталізм. На стадії фінансового капіталізму виникають великі об'єднання підприємців і професійних союзів. Кожні об'єднання домагаються привілеїв для своїх членів. У результаті виникає «гармонія інтересів», що підсилюється на стадії адміністративного капіталізму. Спеціальні урядові комісії є верховним арбітром при укладенні угод між «колективними інститутами» (корпораціями й профспілками). У цьому вбачається наївність Дж. Коммонса.

Кон'юнктурно-статистичний інституціоналізм У. Мітчелла

Мітчел Уеслі Клер (1874–1948). Уеслі Клер Мітчелл очолював Національне бюро економічних досліджень. Він був учнем Т. Веблена й повністю розділяв погляди свого вчителя. Однак Мітчелл увійшов в історію економічної науки як фахівець із дослідження циклічних явищ в економіці. Він відкинув термін «криза», замінивши його терміном «діловий цикл».

Мітчелл був гарним статистиком. Він зібрав величезний фактичний матеріал про розвиток народного господарства США за період з 1867 по 1948 р., обробив ці дані й представив їх у вигляді динамічних рядів ВВП, інвестицій і грошей. Ці показники відбивали реальне положення справ в економіці й використалися для характеристики капіталістичної кон'юнктури, особливо окремих галузей виробництва.

За Мітчеллом, цикли в економіці – це результат дії безлічі взаємозалежних параметрів. Вони визначають динаміку виробництва. До них відносяться інвестиції, грошовий обіг, ціни, курси акцій, торгівля, заощадження й т.д.

Циклічний розвиток, за Мітчеллом, не випадкове явище, а постійна особливість капіталістичної економіки. Він дає таке визначення «діловому циклу»: «Ділові цикли являють собою повторювані підйоми й спади, які проявляються в більшості економічних процесів з досить розвиненою системою грошового господарства, не розкладаються на які-небудь інші хвилі з амплітудою, приблизно рівній їхній власній амплітуді, і тривають у країнах, що стоять на різних стадіях економічного розвитку, від трьох до семи років».

Підйоми й занепади від трьох до семи років Мітчелл називав малими циклами або малими хвилями. Крім них, за Мітчеллом, існують «більші ділові цикли», тобто цикли вікового (столітнього) порядку – довгі хвилі. Обидва види цих циклів перебувають у взаємодії.

У результаті свого дослідження Мітчелл дійшов висновку про необхідність регулювання капіталістичного виробництва. Кращим засобом рішення протиріч капіталізму, по Мітчеллу, є державне регулювання.

Необхідно відзначити, що зібраний Мітчеллом величезний статистичний матеріал, розраховані ним індекси (індекси спекуляції, бізнесу, грошового ринку) і побудовані динамічні ряди не були використані ним для теоретичних висновків. Він не дав оцінку доцільності тієї або іншої інституції. Мітчелл сприймав і описував речі такими, які вони є. Тому багато дослідників називають його економістом без теорії.

Мітчелл розділяв центральну ідею інституціоналізму про необхідність соціального контролю над економікою. У 1923 р. він запропонував створити систему державного страхування від безробіття. У той час це вважалося замахом на волю підприємництва.

Перу Мітчелла належать такі роботи: «Історія зелених квіток» (1903); «Золото, ціни й заробітна плата при доларовому стандарті» (1908); «Ділові цикли» (1913); «Вимір ділових циклів» (1946) у співавторстві з А. Бернсом.

11.3. Неінституціоналізм. Дж. Гелбрейт, Р. Коуз

Після Другої світової війни вплив чистого інституціоналізму пішов на спад, але цей напрям у дещо іншій формі відродився у творах Джона Кеннета Гелбрейта (нар. у 1909 р.). Його основна праця «Нове індустріальне суспільство» (1961 р.) присвячена аналізу й ролі в економіці «техноструктури» – суспільного прошарку, що включає вчених, конструкторів, фахівців з технологій, управління, фінансів і взагалі всього, що потрібно для забезпечення нормальної діяльності великих корпорацій.

На думку Гелбрейта, поведінка сучасної ринкової економіки все більше визначається великими корпораціями (олігополіями), що виробляють складну техніку: автомобілі, літаки, системи зв'язку, комп'ютери і програмне забезпечення. Вони мають частковий контроль над ринковою ціною.

Формування нової моделі надто складних виробів вимагає наукових пошуків і конструкторських розробок, створення нових технологій і нових матеріалів, а це потребує значного часу. Тому необхідно не тільки ретельно вивчати ринок, а й прогнозувати попит, ціни на сировину тощо. Не тільки ціни і витрати виробництва, а й споживчий попит стає об'єктом управління.

Необхідна для цього інформація може бути тільки результатом колективної діяльності кваліфікованих фахівців, які здатні достовірно визначити, що, як і в яких обсягах виробляти. Саме управління капіталом стає одним із різновидів складної професійної діяльності.

Роздумуючи над цими особливостями сучасної економічної поведінки, Гелбрейт дійшов таких висновків:

1. У корпораціях реальною владою володіють не власники, а інфраструктура. На думку Гелбрейта, влада завжди «переходить до того фактора виробництва, який найважче замінити». Спочатку це була земля, потім капітал, а тепер – це «сукупність людей, що володіють різноманітними технічними знаннями, досвідом і здібностями, в яких мають потребу сучасна промислова технологія і планування».

2. Влада техноструктури безлиця, оскільки всі рішення виробляються поступово і колективно, приймаються поетапно, шляхом складних узгоджень. Найвище керівництво лише координує цей процес.

3. Техноструктура змушена планувати роботу корпорації на роки вперед. Тільки за цієї умови можна заздалегідь укласти контракти на наукові й конструкторські розробки, постачання сировини і комплектуючих.

4. Техноструктура зацікавлена не стільки в максимізації прибутку на капітал, скільки у забезпеченні міцних позицій корпорації на ринку, у створенні умов для того, щоб власник потребував послуг інфраструктури. «Як тільки інфраструктурі вдається забезпечити себе за допомогою мінімального рівня прибутку, в неї з'являється певна свобода у виборі цілей. У переважній більшості випадків мета полягає в тому, щоб досягти максимально можливого темпу зростання корпорації, а це вимірюється, головним чином, обсягом продажу. Таке зростання означає збільшення персоналу, підвищення

відповідальності і, отже, забезпечує додаткові можливості для кар'єрного просування й отримання більш високої платні».

5. Планування вимагає стабільності, щоб можна було передбачати майбутній результат прийнятих рішень. Це недостатньо поєднується з вільною конкуренцією. Тому у сучасній економіці формується безперервна і всеохопна мережа міжкорпораційних договорів, яка робить ринок керованим, стабільним і передбачуваним. Стихийний ринок і вільна конкуренція, на думку Гелбрейта, залишилися тільки в підручниках, а економіка сучасних розвинених країн керується техноструктурою на основі довгостроково-прогнозування.

Перелічені пункти 1–4, швидше за все, справедливі. Однак з їх справедливості зовсім не випливає справедливість останнього пункту, що заперечує конкуренцію і вільний ринок у сучасних умовах. Справа в тому, що поряд із тенденціями, названими Гелбрейтом, є й протилежні тенденції, що посилюють конкурентність ринку. Одна з них – непередбачуваність середньо- і довгострокових наслідків запровадження масових новинок. Результат – посилення темпів несподіваних змін економічної кон'юнктури й економічної структури, кращим способом пристосування до яких якраз і є конкурентний ринок (не абсолютна конкуренція і не чиста монополія у значенні Е. Чемберліна). Корпорація, яка ігнорує пристосувальну функцію ринку і покладається тільки на власні плани або на особливий таємний зв'язок з урядом, приречена на поразки в конкурентній та інформаційно прозорій економіці.

Інша справа, що на мікроекономічному рівні потрібно більше приділяти уваги поведінці різного роду організацій способ дії яких не можна повністю спрогнозувати, але він зрозумілий у рамках граничних співвідношень маржиналістів. Гелбрейт також був переконаний у тому, що сучасна економіка надто залежить від коливань попиту і від використання значних за обсягам заощаджень. Але звідси випливає не стільки зростаюча залежність економіки від держави, скільки посилення ролі номінального сектора в економіці.

Здійснення реформ Дж. Гелбрейт пов'язує з посиленням регулюючої ролі держави. Категорично заперечуючи програми монетаристів і прихильників економічної пропозиції, він закликає «звільнитися від сліпого поклоніння перед грошово-кредитною політикою, від віри, що її магія може скеровувати і регулювати розвиток капіталізму». На його думку, слід значно більше покладатися на фінансово-бюджетну політику, поєднуючи її з підвищенням податків, скороченням федерального дефіциту і значним зниженням процентних ставок.

Рональд Коуз (нар. у 1910 р. в Англії) – американський економіст, професор Чиказького університету, лауреат Нобелівської премії 1991 р. Він вважає, що, хоч економісти і вивчають ринок, але їх хвилює лише встановлення рівноважних цін, а не інституціональна основа ринку. Тим самим ігнорується роль, яку відіграє право та інші соціальні інститути в поведінці фірм і функціонуванні ринків.

У статті «Природа фірми» (1937 р.) Коуз відповідає на такі запитання: «Чому якась частина економічної діяльності протікає всередині фірми, де мають місце вертикальні економічні структури, що діють на основі прямих наказів, а інша здійснюється на ринку, де функцію наказів виконують ціни, що вільно встановлюються? Чому економіка не може існувати у вигляді «суцільного ринку»?

Відповідь Коуза проста: ринок вимагає надмірно високих трансакційних витрат (витрат на укладення угод). Тією мірою, якою механізм прямого директивного управління дає можливість економити трансакційні витрати, фірма витісняє ринок. Разом із тим економіка не може функціонувати у вигляді однієї гігантської фірми, бо координація економічної діяльності за допомогою наказів з єдиного центру також пов'язана з витратами, які експоненційно зростають зі збільшенням розмірів організації.

Таким чином, виникає проблема оптимальних розмірів фірми. Оптимум визначається межею, де витрати ринкової координації дорівнюють витратам централізованого контролю. До досягнення цієї межі вигідна централізація, після – ринок. Оптимум залежить також від структури галузі, технологій, що застосовуються, і характеру конкуренції.

Коуз зробив значний внесок також у дослідження проблеми зовнішніх ефектів – впливів результатів господарської діяльності на об'єкти, не пов'язані з цією діяльністю. Витрати і вигоди від певних видів економічної діяльності можуть поширюватися на людей, які не несуть речових або грошових витрат на її здійснення.

У 50-ті роки Коуз займався проблемою державної монополії в засобах зв'язку. Вважалось очевидним, що без державного контролю в цій сфері пануватиме хаос – конкуруючі станції почнуть працювати на однакових хвилях, створюючи перешкоди одна одній. Коуз показав, що якщо продати в приватну власність хвилі різної частоти, то виникає ефективний ринок і потреба в державному контролі відпадає.

У 1961 р. він опублікував статтю «Проблема соціальних витрат», у якій виступив проти спроб знайти скрізь, де тільки можливо, «невдачі» ринку і вимагати на цій підставі державного втручання в економіку. Як приклад можна взяти шум від роботи аеропорту або фабричний дим, що отруює повітря. Вважалось, що держава повинна вводити спеціальний податок на тих, хто породжує такі зовнішні несприятливі чинники, і встановити контроль за їхньою діяльністю. Тим часом зовнішні ефекти мають обопільний характер. Фабричний дим заподіює шкоду фермерам, але заборона на викид обертається збитком для споживачів продукції цієї фабрики. Тому має йтися про те, як мінімізувати величину сукупного збитку.

Виявляється, якщо права власності чітко визначені й трансакційні витрати (з ведення переговорів тощо) малі, то ринок може самостійно усувати зовнішні ефекти: зацікавлені сторони в змозі самостійно досягти прийняттого вирішення проблем. При цьому не матиме значення, хто саме володіє правом власності – фермери на чисте повітря або господар фабрики на його

забруднення. У будь-якому регіоні можна встановити прийнятні рівні забруднення навколишнього середовища, а потім відкрити вільну торгівлю правами на законне забруднення. Учасник, здатний здобути з володіння таким правом більшу вигоду, просто викупить його у того, для кого воно становить меншу цінність. Це положення (незалежність оптимального рішення від розподілу прав власності) є основою «теореми Коуза».

Ідеї Коуза заклали основу інституціоналізму, що пояснює структуру та еволюцію соціальних інститутів, виходячи з поняття трансакційних витрат. Зазначимо, що саме у відсутності ринкових інститутів, що забезпечують мінімізацію трансакційних витрат, Коуз бачить головне лихо колишніх соціалістичних країн.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні принципи інституціоналізму.
2. У чому сутність методології раннього інституціоналізму?
3. Поясніть зміст ідеї, висунутої Т. Вебленом: «Інститути – основа економічної поведінки».
4. Основними елементами ринкової економіки Т. Веблен вважав «індустрію» і «бізнес». Як він обґрунтовує це положення?
5. Що покладено в основу методології економічних досліджень Т. Веблена?
6. Як уявляв собі проблеми соціально-економічного розвитку суспільства Т. Веблен?
7. Розкрийте сутність економічних поглядів Дж. Коммонса.
8. Дайте характеристику поділу Дж. Коммонсом ринкового суспільства на професійні групи.
9. На які групи поділяв Дж. Коммонс «угоди» суспільства?
10. Хто був засновником емпіричного інституціоналізму, і які були його погляди?
11. У чому полягає основна ідея праці У. Мітчелла «Економічні цикли: Проблема і її постановка»?
12. Розкрийте сутність концепції «врівноважуючої сили» Дж. Гелбрейта?
13. Обґрунтуйте основні ідеї праці Дж. Гелбрейта «Нове індустріальне суспільство».
14. Поясніть сутність концепції «техноструктури та індустріальної системи» Дж. Гелбрейта.
15. Поясніть сутність системи реформ Дж. Гелбрейта.
16. Хто є засновником неоінституціоналізму і які основні теоретичні положення його вчення?
17. Як Р. Коуз пропонує вирішувати проблему «зовнішніх ефектів»?

Тестові завдання

1. Що не має відношення до причини виникнення інституціоналізму:

а) концентрація виробництва, б) централізація капіталу, в) різка диференціація в доходах домогосподарств, г) виникнення профспілок.

2. Які завдання поставили перед собою інституціоналісти:

а) довести нездатність капіталізму впоратися із внутрішніми протиріччями, необхідність зміни суспільного устрою; б) показати збиток, що наноситься суспільству монополістичним капіталом, розробити заходи щодо реформування капіталізму, довести необхідність державного регулювання економіки; в) розробити програму переростання капіталізму в соціалізм, розробити концепцію захисту середнього класу; г) запобігти люмпенізації суспільства, боротьба з безробіттям?

3. Що, на думку інституціоналістів, не відноситься, до інститутів як рушійної сили суспільного розвитку:

а) родина, б) держава, в) профспілки, г) немає правильної відповіді?

4. Хто із представників інституціоналізму розробив психологічну теорію економічного розвитку:

а) Дж. Робінсон, б) Р. Хайлбронер, в) Г. Мюрдаль, г) Т. Веблен?

5. Виберіть категорії, якими оперував Дж. Коммонс:

а) криза, діловий цикл, батьківські почуття; б) правові норми, юридичні відносини, титул власності, інженерна політекономія, адміністративний капіталізм, угоди, колективні інститути; в) допитливість, індустрія, соціальний конфлікт, кон'юнктура; г) гармонія інтересів, трансакційні витрати, великі ділові цикли.

6. Хто з перерахованих представників інституціоналізму не відстоював необхідність державного регулювання економіки:

а) Т. Веблен, б) Дж. Коммонс, в) У. Мітчелл, г) немає правильної відповіді.

7. Що вважає Т. Веблен пороком капіталізму:

а) недосконалість юридичних норм; б) недосконалість операцій із продажу цінних паперів; в) відсутність системи державного страхування від безробіття, г) протиріччя між індустрією й бізнесом?

8. Кому із представників інституціоналізму належить робота «Фірма, ринок і право»:

а) Т. Веблену, б) Дж. Коммонсу, в) У. Мітчеллу, г) Р. Коузу?

Тема 12. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА В ПЕРІОД ДЕРЖАВНО-МОНОПОЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (перша половина ХХ ст.)

Основні терміни і поняття

Велика економічна депресія. Кейнсіанська революція. Сукупний попит. Основний психологічний закон. Перевага ліквідності. Сукупна пропозиція. Макроекономічна модель. Продуктивний попит. Продуктивне споживання. Теорія мультиплікатора. Мультиплікатор доходу. Мультиплікатор інвестицій. Схильність до споживання. Принцип акселерації. Кумулятивний процес.

Надкумулятивний процес. Індуковані інвестиції. Індекс цін. Грошова маса. Курс Рузвельта. Ліквідність. Інфляція. Споживчий кредит. Мультиплікатор. Мультиплікатор зайнятості. Акселератор.

12.1. Історичні передумови виникнення кейнсіанства

У 1929-1933 рр. вибухнула світова економічна криза. Її результатом стало скорочення валового національного продукту (ВНП) з 314,7 млрд дол. у 1929 р. до 222,1 млрд дол. в 1933 р. Частка інвестицій скоротилася за цей період з 17,8 до 3,8%. Безробіття зросло з 3,2 до 24,9%. Індекс цін упав з 100 до 75,4%, а грошова маса М1 – з 100 од. до 73,5 од. Криза охопила США, Німеччину, Францію, Англію. Постраждали всі класи й верстви населення. Мали місце масові банкрутства.

Як відреагували й що пропонували неокласики? Вони вважали, що криза не може бути довгою. Це їхнє твердження базувалося на «законі ринків» Ж.Б. Сея – «кожний продає, щоб купити», і що криз надвиробництва бути не може. Вони заявляли, що сформована кризова економічна ситуація – це очищення економіки від баласту і як і раніше наполягали на вільному виході із кризи. Їхні пропозиції зводилися до двох моментів: 1) стежити, щоб не було монополій (у тому числі й профспілок), 2) необхідно регулювати грошову масу. Однак час ішов, виходу із кризи не намічалось. Кредит довіри неокласикам був вичерпаний. Вони не могли відповісти на такі питання: а) чому існують кризи надвиробництва? б) що треба зробити, щоб вийти із кризи? в) що необхідно зробити, щоб не допустити надалі цих криз? Неокласики втратили ролі головних економічних радників істеблішменту. Почалися пошуки нових доктрин і пророків.

У цей період в США почав проводитися новий курс – курс Ф. Рузвельта (1882-1945), а в Німеччині й Італії – курс фашизму. Одним словом, емпіризм прямував поперед теорії. Необхідно було цей емпіризм обґрунтувати теоретично. Вважається, що 30-ті роки ХХ ст. – це період кризи економічної теорії Заходу. До речі, у ХХ ст. економічна теорія Заходу впадала в кризу двічі: перший раз – в 30-ті роки, другий – в 70-ті роки.

12.2. Економічне вчення Дж. М. Кейнса.

І от в 30-і роки з'явилася постать Джона Мейнарда Кейнса (1883–1946), що виступив з теорією «регульованого капіталізму». Епосі «laissez faire» наступив кінець, кінець «невидимої руки ринку», кінець автоматичного настроювання ринкової економіки. Дж.М. Кейнс був вихідцем з наукового середовища. Його батько (Джон Невілл Кейнс) був професором Кембриджського університету, працював разом з А. Маршаллом і протягом багатьох десятиліть вносив значний вклад у розвиток ряду галузей економіки й політики.

Дж. М. Кейнс мав блискучі інтелектуальні обдарування. Він з пошаною був прийнятий вищим суспільством Великобританії, спілкувався з видатними художниками світу. У той же час, спритно граючи на Лондонській фондовій біржі, набув колосального статку для себе й свого коледжу. Наприкінці життя

за заслуги в економічній теорії Дж. М. Кейнс був визнаний гідним звання лорда.

У 1936 р. вийшла у світ основна робота Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, відсотка й грошей». Ідеї цієї книги були із захватом зустрінуті в промислово-ділових колах, але не в банківських. Буржуазні економісти визнали, що відбулася «кейнсіанська революція» у науці. Сам Кейнс у листі Дж. Б. Шоу, написаному в 1935 р., відзначав: «Мені здається, я пишу книгу по економічній теорії, що зробить революцію у підходах до економічних проблем».

Однак є й інші оцінки цього твору. Відомий американський економіст Дж. Гелбрейт у свій час писав, що «вона («Загальна теорія зайнятості, відсотка й грошей») абсолютно незрозуміла, погано написана й передчасно опублікована».

Аж до середини 70-х років кейнсіанство й некейнсіанство були ведучими в економічній думці Заходу. Більшість економічних шкіл розбилося на два великих табори: неокласиків, з одного боку, і Кейнсіанців – з іншого. Між ними донині йде гостра теоретична боротьба.

Які нові ідеї вніс Кейнс в економічну теорію? З перших же сторінок своєї книги він вказує на пріоритет першого слова в її назві, тобто загальної теорії, на відміну від приватної інтерпретації цих категорій з боку неокласиків. Далі він намагається вирішити два завдання: 1) дослідити причини криз і безробіття; 2) розробити конструктивну програму зцілення капіталізму.

Варто особливо підкреслити, що поставивши ці питання, Кейнс тим самим вперше визнав наявність безробіття й криз, внутрішньо властивих капіталізму. Далі, на відміну від свого вчителя А. Маршалла, Кейнс заявив про нездатність капіталізму своїми внутрішніми силами впоратися із кризами й безробіттям. За Кейнсом, при вирішенні цих проблем потрібно втручання держави. Фактично він завдав удару по неокласичному напрямку в цілому, а також по тезі граничної корисності й обмеженості ресурсів. Кейнс прямо говорить: «... де ви бачите рідкість? У нас не рідкість, а надлишок. І якщо для ринкової економіки природною є неповна зайнятість, то реалізація моєї теорії припускає повну зайнятість». Помітимо відразу, що під повною зайнятістю Кейнс розумів не абсолютну зайнятість, а відносну. Він не тільки допускав, але й вважав за необхідне трипроцентне безробіття, що повинно служити буфером для тиску на зайнятих й резервом для маневру при розширенні виробництва.

Виникнення криз і безробіття Кейнс пояснює недостатнім «сукупним попитом», що є наслідком двох причин. Першою причиною цього «великого зла» є «основний психологічний закон» суспільства. Суть його полягає в тому, що «люди схильні, як правило, збільшувати своє споживання з ростом доходу, але не в тій мірі, у якій росте дохід». Інакше кажучи, ріст доходу громадян випереджає їхнє споживання, що й призводить до недостатнього сукупного попиту. У результаті виникають диспропорції в економіці, кризи, які у свою чергу послабляють стимули капіталістів до подальших інвестицій (капіталовкладень).

Другою причиною недостатнього «сукупного попиту» Кейнс вважає невисоку норму прибутку на капітал внаслідок високого рівня відсотка. Останній змушує капіталістів тримати свій капітал у грошовій формі (за термінологією Кейнса – у «ліквідній формі»). Цим наноситься збиток росту інвестицій і ще більше урізується «сукупний попит». Недостатнє зростання інвестицій у свою чергу не дозволяє забезпечити зайнятість у суспільстві. У результаті й виникає безробіття. Якщо з кожних 1000 дол. 900 витрачено, а 100 зберігається, то суспільство програє в рості зайнятості рівно 10%.

Отже, Кейнс вибудовує такий ланцюжок: недостатня витрата доходів, з одного боку, і «перевага ліквідності» – з іншого, веде до недоспоживання. Недоспоживання зменшує «сукупний попит». Наступає невідповідність між «сукупним попитом» і «сукупною пропозицією». У результаті накоплюються нереалізовані товари, що й призводить до криз і безробіття. Підсумком є порушення економічної рівноваги суспільства. У результаті Кейнс робить сенсаційний висновок: якщо ринкова економіка надана сама собі, то вона буде стагнувати (стагнація – застій).

Отже, за Кейнсом, депресія є результат недостатньо ефективного попиту, що складається із двох частин: 1) зі споживання й 2) інвестицій. У свою чергу динаміка інвестицій залежить також від двох факторів: а) граничної (додаткової) ефективності капітальних вкладень, тобто граничної рентабельності останньої одиниці капіталу й б) норми позичкового відсотка. Інвестиційний процес буде йти до тієї межі, поки його вкладення будуть давати прибуток більший, ніж відсоток на вкладений у банк капітал.

Кейнс поставив перед собою завдання довести можливість досягнення стабільності розвитку економіки. Він розробляє макроекономічну модель. У ній встановлюється функціональна залежність між інвестиціями, зайнятістю, споживанням і доходом. Важлива роль у цій моделі приділяється державі.

Держава повинна робити все можливе, щоб підняти граничну ефективність капітальних вкладень за рахунок дотацій, держзакупівель та ін. У свою чергу Центральний банк повинен знижувати ставку позичкового відсотка й проводити помірну інфляцію. Остання повинна забезпечити систематичний помірний ріст цін, що буде стимулювати ріст капіталовкладень. У результаті будуть створені нові робочі місця. Це приведе до досягнення повної зайнятості.

Головну ставку в збільшенні «сукупного попиту» Кейнс робить на зростання продуктивного попиту й продуктивного споживання. Недолік особистого споживання він пропонує компенсувати розширенням виробничого споживання.

Але й особисте споживання Кейнс не залишив без уваги. Споживчому попиту, на думку Кейнса, теж потрібне стимулювання, наприклад, через споживчий кредит. Причому ця акція повинна поширюватися на широкі верстви населення, а не тільки на підприємців. Тому вважається, що кейнсіанство – це суспільство 2/3 населення.

Тут доречно підкреслити, що Кейнс позитивно ставився до мілітаризації економіки. Він вважав, що виробництво військової продукції збільшує розміри

національного доходу, забезпечує зайнятість робітників і високі прибутки. Кейнс також вважав, що спорудження пірамід, землетруси, навіть війни можуть послужити збільшенню багатства.

Найбільш повне вираження макроекономічна модель Кейнса знайшла в теорії так званого «мультиплікаційного процесу». В основу цієї теорії покладений принцип «мультиплікатора». Дослівно мультиплікатор означає множник. Він означає кратне збільшення приросту доходу, зайнятості й споживання до приросту інвестицій.

Саме поняття «мультиплікатора» було вперше сформульоване англійським економістом Р. Ф. Каном (учнем Кейнса) в 1931 р. у зв'язку з обґрунтуванням організації суспільних робіт для боротьби із кризою й безробіттям. Р. Кан вбачав дію мультиплікатора зайнятості в тому, що в результаті державних витрат на суспільні роботи виникає не тільки «первинна зайнятість» на цих роботах, але й похідна від неї – вторинна, третинна й т.д. У такий спосіб відбувається «мультиплікація» купівельної спроможності й зайнятості, викликана первісними витратами.

Кейнс у своїй роботі висунув поряд з «мультиплікатором зайнятості» нову категорію – «мультиплікатор доходу», або «мультиплікатор інвестицій». Кейнсіанський мультиплікатор виражає відношення приросту доходу до приросту інвестицій.

Механізм «мультиплікатора інвестицій» полягає в такому. Інвестиції в будь-якій галузі викликають відповідне збільшення виробництва й розширення зайнятості в цій галузі. Результатом цього виявиться додаткове розширення попиту на предмети споживання, що викличе розширення їхнього виробництва у відповідних галузях. Останні пред'являть додатковий попит на засоби виробництва й т.д. Це явище можна образно зрівняти з каменем, кинутим у воду, від якого в усі сторони розходяться кола.

Отже в результаті вихідної інвестиції відбувається загальне збільшення сукупного попиту, зайнятості й доходу. Теорія мультиплікатора ставить завдання знайти міру зростання попиту, зайнятості й доходу відносно приросту інвестицій. Кейнс пише: «Мультиплікатор інвестицій вказує, що коли відбувається приріст загальної суми інвестицій, то дохід зростає на величину, що в k раз більше, ніж приріст інвестицій».

За Кейнсом, «мультиплікатор» залежить від величини «схильності до споживання» C/Y , де Y – національний дохід, C – його частина, що витрачається на особисте споживання. Відношення приросту доходу до величини нових інвестицій (це і є мультиплікатор) виступає як пряма функція «схильності до споживання». При цьому частіше мова йде про залежність «мультиплікатора» від «граничної схильності до споживання», тобто відношення приросту споживання до приросту доходу – $\Delta C/\Delta Y$. Кейнс пише у зв'язку із цим: «Чим більше гранична схильність до споживання, тим більше величина мультиплікатора і, значить, тим більші зрушення в зайнятості, викликані даною зміною в розмірах інвестицій».

Таким чином, теорія мультиплікатора обґрунтовує наявність прямого й пропорційного зв'язку між нагромадженням капіталу й споживанням. Розмір нагромадження капіталу (інвестицій) обумовлений «схильністю до споживання», а нагромадження викликає багаторазове збільшення споживання.

Загальноприйняті формули мультиплікатора в кейнсіанській літературі мають такий вигляд:

$$k = \Delta Y / \Delta I \text{ ; або } k = \Delta Y / (\Delta Y - \Delta C) \text{ ; або } k = 1 / (1 - \Delta C / \Delta Y).$$

Це повинно означати, що при граничній схильності до споживання, яка дорівнює 2/3, приріст доходу буде в три рази більше в порівнянні із приростом інвестицій. Мультиплікатор буде дорівнювати 3. При граничній схильності до споживання, яка дорівнює 3/4, мультиплікатор буде дорівнювати 4, тобто

$$k = 1 / (1 - 2/3) = 3 \text{ ; } k = 1 / (1 - 3/4) = 4 \text{ і т.д.}$$

Якщо, наприклад, приріст інвестицій якого-небудь періоду становить 4 тис. од., а гранична схильність до споживання 3/4, тобто 0,75, то приріст доходу в результаті приросту інвестицій повинен скласти:

$$4000 \cdot [1 / (1 - 0,75)] = 4000 / 0,25 = 16000,$$

тобто величина мультиплікатора буде дорівнювати 4.

Розглянемо вищевикладене більш докладно.

З формули $k = \Delta Y / \Delta I$ випливає, що приріст доходу являє собою величину приросту інвестицій, помножену на «мультиплікатор», тобто

$$\Delta Y = \Delta I \cdot k.$$

Відповідно до теорії «мультиплікатора» коефіцієнт приросту національного доходу (або продукції) до величини інвестицій визначається «граничною схильністю до споживання». Ця формальна залежність одержує двояке пояснення. По-перше, «граничною схильністю до споживання» ($\Delta C / \Delta Y$), тобто тим відношенням, у якому приріст доходу минулого року розпадається на інвестиції й споживання, визначається й та величина споживання наступного року, що буде викликана цими інвестиціями. Тому основна формула «мультиплікатора» має такий вигляд:

$$\Delta Y = 1 / (1 - \Delta C / \Delta Y) \cdot \Delta I,$$

де: ΔY – приріст доходу, ΔI – приріст інвестицій, $\Delta C / \Delta Y$ – «гранична схильність до споживання».

Звідси має впливати, що, по-перше, ефект від приросту інвестицій ΔI , виражений в прирості доходу ΔY , перебуває в прямій залежності від «схильності до споживання» $\Delta C / \Delta Y$ і, по-друге, тому, як правило, збільшення інвестицій веде до короткого збільшення доходу, зайнятості й споживання.

Друге пояснення формальної залежності коефіцієнта приросту національного доходу (або продукції) до величини інвестицій, обумовленої «граничною схильністю до споживання», пов'язане з явищем «вторинного ефекту». Суть цього явища полягає в такому: витрати на будь-якій ділянці господарства «ініціюють» наступні витрати на інших ділянках, але в межах «схильності до споживання». Тому збільшення доходу відбувається в спадній прогресії, але після закінчення певного періоду приріст доходу утворить кратну величину до первісної витрати. Причому коефіцієнт цього відношення

(мультиплікатор) перебуває в прямій залежності від «схильності до споживання». Якщо остання становить $1/2$, то первісна витрата будь-якої одиниці повинна привести до двох одиниць приросту доходу, тому що $1 + 1/2 + 1/4$ (тобто $1/2 \cdot 1/2$) + $1/8$ (тобто $1/2 \cdot 1/2 \cdot 1/2$) + $1/16 \dots$ k наближається до двох або $k=1/(1-1/2)=2$.

При схильності до споживання $9/10$ $k=1/(1-9/10)=10$ або $1 + 9/10 + 81/100 + 729/1000 \dots$ k наближається до десяти.

Цей механізм повинен служити поясненням тому, чому відбувається «мультиплікаційний процес» і чому він припиняється. Він відбувається завдяки «вторинному», «третинному» і т.д. ефекту. Інакше кажучи, завдяки «індукуванню» одних витрат іншими й залежності величини цього ефекту від «схильності до споживання». Припиняється ж «мультиплікаційний процес» внаслідок того, що витрачається не весь дохід, тому що частина його зберігається й «витікає» із процесу. Мультиплікаційний процес закінчується в той момент, коли збільшення доходу наближається до 0, а сума витоків – до 1, тобто до величини початкових витрат.

12.3. Некейнсіанство

У 50–60-х роках кейнсіанство широко поширилося в західних країнах. Основні положення Кейнса піддалися певній модифікації в роботах західних економістів. Послідовники Кейнса американські економісти Е. Хансен (1887–1975), Е. Домар (народ. в 1914 р.), П. Самуельсон (род. в 1915 р.), лауреат Нобелівської премії з економіки в 1970 р. за «розробки й поглиблення наукового аналізу в економічних науках», а також англійські економісти Р. Харрод (1890–1978), Дж. Хікс (1904–1989), лауреат Нобелівської премії з економіки за «дослідження з теорії загальної економічної рівноваги й теорії добробуту» в 1972 р. й інші вказували, що в його (Кейнса) концепції не враховується зворотний вплив росту доходу на процес відтворення. Зазначені залежності пояснюються ними дією принципу акселерації.

«Принцип акселерації» висунув французький економіст Альберт Афтальйон (1874–1956) в 1913 р. Згодом цей принцип більш детально був розроблений Р. Харродом, Дж. Хіксом і П. Самуельсоном і включений в некейнсіанські моделі економічного росту.

Автори цієї теорії стверджують, що зміна в попиті на готову продукцію, у тому числі на споживчі товари, викликає більш різкі зміни у величині капіталу, необхідного для виробництва цієї продукції. Інакше кажучи, зростання попиту на споживчі товари викликає прискорюваний ріст капіталовкладень у виробництво засобів виробництва.

Причини явища «акселерації» автори теорії вбачають у такому: 1) у тривалості строку виготовлення устаткування, внаслідок чого в період часу між виникненням попиту на нього і його випуском, незадоволений попит штовхає до надмірного виробництва устаткування; 2) у тривалості строку використання устаткування, внаслідок чого воно зношується поступово й відшкодовується вроздріб, а процентне відношення нових інвестицій до цих відновлюючих інвестицій виявляється більшим за відсоток приросту продукції, що спричинив

нову інвестицію. Якщо, наприклад, при основному капіталі в 500 млн дол., що зношується й відшкодовується щорічно на 10% (50 млн дол.), попит на готові вироби зростає щорічно на 10%, то до інвестицій на відшкодування в 50 млн дол. додаються нові (чисті) інвестиції в 50 млн дол., і, таким чином, збільшення попиту на продукцію на 10% викличе подвоєння виробництва устаткування.

Унаслідок цих причин навіть незначні коливання попиту на готову продукцію й насамперед на предмети споживання можуть (згідно з «принципом акселерації») викликати різкі зміни в попиті на засоби виробництва. При цьому чим довше термін дії устаткування, тобто чим відносно менша щорічна величина його відшкодування, тим різкіше будуть коливання загального розміру інвестицій.

Багато західних економістів надають «принципу акселерації» велике значення. Вони вважають, що він дає пояснення причин «кумулятивного процесу» – швидкого росту економіки на фазі підйому, а разом із цим і причині утворення диспропорцій, порушень і навіть «вибухів» на певній стадії цього «кумулятивного процесу».

Отже, акселератор-прискорювач – це коефіцієнт відношення приросту інвестицій до відносного приросту доходу, що його викликав, споживчого попиту або готової продукції. Він виражається формулою:

$$V = \Delta I_t / (\Delta Y_{t-1} - \Delta Y_{t-2}),$$

де I – інвестиції; Y – дохід; t – час.

Він служить кількісним вираженням «принципу акселерації», відповідно до якого, як відзначалося вище, кожний приріст або скорочення доходу, попиту або продукції викликає (або вимагає) більшого у відносному (процентному) вираженні приросту або скорочення «індукованих» інвестицій.

Основу новітньої теорії відтворення й економічних моделей циклу в західній думці становить поєднання «принципу акселерації» і «принципу мультиплікатора». Виходить система взаємодіючих важелів: «мультиплікатор» викликає ріст доходу, зайнятості й споживання, а «акселератор» стимулює нові інвестиції, які заново пускають у хід весь процес розгортання «мультиплікатора». На думку західних економістів, цей «надкумулятивний процес» здатний забезпечити безперервний, безкризовий ріст капіталістичної економіки, але за умови проведення відповідної політики державних витрат. Якщо ж цей «надкумулятивний процес» віддати самому собі, тобто не регулювати, то він призведе до порушення економічної рівноваги.

«Акселератор», з'єднаний з «мультиплікатором», представлений у вигляді рівняння доходу Дж. Хікса:

$$Y_t = I_t + (I - S) \cdot Y_t + V \cdot (Y_{t-1} - Y_{t-2}),$$

де I_t – автономні інвестиції; $(I - S)$ – частка споживання в національному доході або в його прирості.

Залежно від співвідношення мультиплікатора (або коефіцієнта схильності до споживання) і акселератора динаміка національного доходу (Y) або його приростів може мати рівномірний або циклічний характер. Циклічні коливання виникають при співвідношенні $[(I - S) + V]^2 < 4 \cdot V$. Таким чином, принцип

акселератора розглядається західними економістами як одне з головних пояснень причин економічних циклів.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність методологічних основ кейнсіанства?
2. Охарактеризуйте особливості предмета і методу економічних досліджень Дж.М. Кейнса.
3. Що мав на увазі Дж.М. Кейнс під ефективним попитом?
4. Від чого відповідно до теорії Дж.М. Кейнса залежить динаміка особистого споживання й інвестицій?
5. Поясніть зміст «основного психологічного закону» Дж.М. Кейнса.
6. Що таке коефіцієнт мультиплікації?
7. Як визначається норма відсотка в кейнсіанській теорії відсотка?
8. Обґрунтуйте погляди Дж.М. Кейнса на заробітну плату.
9. Ціна та інфляція в теорії Дж.М. Кейнса.
10. Які заходи державного регулювання економіки пропонує Дж.М. Кейнс?
11. У чому відмінність концепції, висунутої Дж. М. Кейнсом, від попередніх теорій?
12. Яке значення для економічної науки має кейнсіанська теорія?
13. Які основні напрями еволюційного розвитку сучасного кейнсіанства?
14. Який вплив справило кейнсіанство на сучасні теорії державного регулювання економіки?
15. Охарактеризуйте сутність некейнсіанських теорій зростання Є. Домара і Р. Харрода.

Тестові завдання

1. Укажіть причини написання Кейнсом «Загальної теорії зайнятості, відсотка й грошей»:
 - а) виникнення монополій, збільшення грошей в обігу; б) зростання цін, регулювання економіки державою; в) «велика депресія», необхідність виходу із глибокої кризи; г) боротьба з безробіттям, прискорення росту інвестицій.
2. Які заходи щодо виходу із кризи пропонували неокласики:
 - а) регулювання грошової маси, обмеження діяльності монополій;
 - б) активне втручання держави в економічне життя, обмеження профспілок;
 - в) дефіцит державного бюджету, боротьба з монополіями; г) законодавче регулювання цін і заробітної плати ?
3. Що з нижченаведеного відстоював Кейнс:
 - а) «laissez faire», «невидиму руку ринку»; б) автоматичне настроювання ринкової економіки, вільний вихід із кризи; в) регулювання капіталізму, повну зайнятість, г) зниження цін на продукти харчування, обмеження грошової маси, абсолютну зайнятість?
4. Які причини, за Кейнсом, призвели до великої депресії:

а) високі ціни на товари, висока норма прибутку, гіпертрофована грошова маса; б) низькі ціни на товари, низький позичковий відсоток, обмеженість ресурсів; в) повна зайнятість, великий сукупний попит, державне втручання в економіку; г) недостатній сукупний попит, недостатня витрата доходів, перевага ліквідності, низька норма прибутку на капітал, високий позичковий відсоток?

5. Виберіть терміни й категорії, введені в економічну науку Кейнсом:

а) відсоток, інвестиції, криза; б) ліквідність, сукупний попит, основний психологічний закон, мультиплікатор, сукупна пропозиція, гранична схильність до споживання, в) зайнятість, мультиплікатор, ставка позичкового відсотка; г) акселератор, сукупний попит, надкумулятивний процес.

6. Укажіть причини, якими Кейнс пояснив недостатній сукупний попит:

а) відставання росту споживання населення від росту їхнього доходу, перевага ліквідності, низька норма прибутку на капітал, високий рівень відсотка; б) високий рівень доходів, безробіття, державне втручання в економіку; в) диспропорції в економіці, висока норма прибутку на капітал; г) недосконалість механізму ціноутворення, низький рівень відсотка, великий сукупний попит.

7. Які заходи, за Кейнсом, здатні вивести економіку із кризи:

а) державне регулювання заробітної плати, проведення помірної інфляції, б) підвищення граничної ефективності капітальних вкладень, активне втручання держави в економіку; в) підвищення Центральним банком дисконтної ставки відсотка, створення додаткових робочих місць, г) зростання продуктивного попиту, зниження споживчого попиту?

8. Якому з перерахованих економістів належить ідея мультиплікатора:

а) А. Маршаллу, б) А. Курно, в) Дж.М. Кейнсу, г) Р. Кану?

9. Назвіть послідовників Кейнса:

а) А. Маршалл, К. Маркс, Ж.Б. Сей, Р. Харрод; б) Е. Хансен, П. Самуельсон, Дж. Хікс, Р. Кан, Е. Домар, Р. Харрод; в) М. Фрідмен, Дж. Хікс, Р. Кан, Ф. Хайек, Л. Мізес, Дж. Гелбрейт; г) Т. Веблен, Е. Хансен, П. Самуельсон, Дж.М. Кларк.

10. Виберіть правильне визначення кейнсіанського мультиплікатора:

а) добуток приросту доходу й приросту інвестицій; б) відношення приросту інвестицій до приросту доходу; в) відношення приросту доходу до приросту інвестицій; г) сума споживчого та інвестиційного попиту.

11. Виберіть правильне визначення акселератора:

а) добуток приросту доходу й приросту інвестицій, б) відношення приросту доходу до приросту інвестицій, в) відношення приросту інвестицій до приросту доходу; г) сума споживчого та інвестиційного попиту.

Тема 13. РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІК КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В СИСТЕМІ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ПІД ВПЛИВОМ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (друга половина ХХ ст.)

Основні терміни і поняття

Чиста монополія. Абсолютна монополія. Дійсна монополія. Недосконала конкуренція. Монополістична конкуренція. Дуополія. Олігополія. Диференціація продукту. Нецінова конкуренція. Монопольний прибуток. Монопсонія. Цінова дискримінація. Чиста конкуренція. Монополія. Контроль над збутом і цінами. Конкуруючий монополіст. Субститутити. Конкуренція субститутів. Диференційоване споживання. Сегментація ринку.

13.1. Теорія монополістичної конкуренції Е. Чемберлена

Варто знову згадати, що приблизно до середини ХІХ ст. економіці розвинених країн була властива досконала (вільна) конкуренція. Вона визначалася невеликими розмірами підприємств і численністю виробників. Але з другої половини ХІХ ст. відбулися істотні зміни. До цього часу був накопичений величезний капітал. Швидкими темпами росли капіталомісткі галузі, такі як важка промисловість, залізничне будівництво. Повсюдно перейшли від парового двигуна до використання електроенергії. Відбувся процес концентрації виробництва. У результаті виникли великі й надвеликі для того часу підприємства. Вони захопили більшу частину ринку.

Зазначені обставини й процеси призвели до істотної зміни конкурентної боротьби на ринках. Поряд з вільною (досконалою) конкуренцією з'явилася конкуренція недосконала.

Едвард Чемберлін (1899-1967) – американський економіст. Народився у штаті Вашингтон у сім'ї священика. Закінчив Айовський університет. У 1922 р. Е. Чемберлін вступає до докторантури Гарвардського університету і, закінчивши її, залишається тут викладати. У 1933 р. вчений публікує працю «Теорія монополістичної конкуренції», у якій був даний аналіз нової ринкової кон'юнктури. Робота базується на міновій концепції. У ній використаний апарат неокласичного напрямку – теорії «граничної корисності» і «граничної продуктивності», аналізуються окремі ринки.

Е. Чемберлін розробив «теорію монополістичної конкуренції». Він дає їй таку характеристику: «Монополістична конкуренція ламає стіну між конкуренцією (повною або неповною) і монополією, з'єднує одну з іншою, конструює теорію, що вміщає в себе ту й іншу, не порушуючи, однак, розходження між ними». Потім Чемберлін дає визначення монополії й «чистої конкуренції»: «Монополія звичайно означає контроль над збутом й, отже, над ціною. Єдина передумова чистої конкуренції полягає в тому, що ніхто не має ніякого ступеню такого контролю».

Чемберлін вважає, що контроль над збутом і цінами не обов'язково повинен бути пов'язаний з концентрацією виробництва й розмірами

підприємства. У цьому бачиться слабка сторона його теорії «монопольстичної конкуренції».

Чемберлін вказує на два шляхи по'єднання монополії й конкуренції. Перший шлях представлений ринком однакових товарів. Це з'єднання має місце при наявності двох або невеликого числа продавців – «дуополя» або «олігополя». Другий шлях – це ринок різноманітних товарів. У цьому випадку монополія пов'язана з диференціацією продукту, тобто з контролем продавців над специфічним видом або сортом товару. На думку Чемберліна, цей контроль здійснюють не тільки великі, але й численні дрібні продавці за двох умов: перша умова полягає в тому, що товари даного виду, створені різними виробниками, відрізняються якістю, кольорами, стилем і ін. Друга умова – це характер торговельної установи, тобто її місце розташування, репутація, умови продажу, аж до зовнішнього вигляду продавця. Зазначені особливості, за Чемберліном, становлять об'єкт «дійсної монополії».

Далі Чемберлін пише: «... з диференціацією виникає монополія й, якщо вона поширюється далі, елементи монополії стають більшими. Коли досягається певний рівень диференціації, кожний продавець стає монополістом на свій власний продукт, але в той же час і суб'єктом конкуренції більш-менш досконалих субститутів. Оскільки кожний є монополістом і одночасно конкурентом, ми можемо говорити про нього як про «конкуруючого монополіста», і з врахуванням особливих властивостей діючих тут сил – про «монопольстичну конкуренцію». Як приклад Чемберлін наводить продавців різних видів вин, сигарет, автомобілів.

Таким чином, Чемберлін пов'язує монополію з «диференціацією продукту», а конкуренцію – з наявністю субститутів (замінників) диференційованих продуктів. Суть монополій зводиться до контролю над «диференційованим продуктом», а конкуренція розглядається як «конкуренція субститутів». Сполучення монополії з конкуренцією обумовлюється тим, що «диференціації продуктів» сприяє виникнення їхніх субститутів, і тому замість «чистої монополії» і «чистої конкуренції» висувається теорія «монопольстичної конкуренції».

За Чемберліном, конкуренція розвивається в трьох напрямках: 1) маніпулювання ціною; 2) внесення якісних змін у продукт; 3) упровадження реклами. Останні два напрямки одержали назву нецінової конкуренції.

Далі за допомогою концепції «монопольстичної конкуренції» Чемберлін дає своє тлумачення ціноутворенню. Через «монопольстичну конкуренцію», тобто через монополізацію ринку з боку продавця відбувається порушення рівноважної ціни в бік її підвищення. У результаті покупець платить більш високу ціну, обсяг продукції, що випускається – знижується, виникають недовантажені виробничі потужності, росте безробіття. Однак в «монопольстичній конкуренції» є й свої плюси, що проявляються в поліпшенні якості продукції й обслуговуванні покупців. Негативні наслідки «монопольстичної конкуренції» виступають як неминуча плата за диференційоване споживання.

Е. Чемберлін помітно вплинув на західну економічну думку. Його зусиллями була створена нова модель ціни для умов монополістичної конкуренції, що є істотним доповненням до економічного вчення А. Маршалла.

Внесок Е. Чемберліна в економічну науку високо оцінив М. Блауг, який писав: «Одним із парадоксів історії думки є те, що випадок, за який вчепився Чемберлін, – велика кількість фірм при вільному вході в галузь і диференціації продукту, але без усвідомлення взаємозалежності – сьогодні розглядається як тривіальна модифікація моделі досконалої конкуренції. Революція в теорії ціни, викликана «Теорією монополістичної конкуренції», завершується тим, що зросла кількість ринкових структур, які економічна теорія має проаналізувати, щоб показати, що задовільне функціонування ринку – не просто автоматичний результат із типу конкуренції. В умовах монополістичної конкуренції і олігополії судження про добробут і політичні рекомендації не можуть ґрунтуватися лише на ступені відхилення конкретної ринкової структури від норм досконалої конкуренції. Теорія ціни з того часу стала більш складною і менш задовільною... ми ніколи не зможемо повернутися до сміливих узагальнень теорії ціни Маршалла. Саме з цієї причини ми маємо підстави говорити про чемберленську революцію в сучасній мікроекономічній теорії подібно до того, як говоримо про кейнсіанську революцію в макроекономіці».

13.2. Теорія недосконалої конкуренції Дж. Робінсон

Джоан Вайолет Робінсон (1903-1983) – єдина жінка, славнозвістність до якої прийшла завдяки її роботам у галузі теоретичної економіки. Ціле покоління економістів вивчало мікроекономіку за її книгою «Економічна теорія недосконалої конкуренції». Закінчила Кембриджський університет, а з 1965 по 1971 р. займала посаду професора в цьому ж університеті. Д. Робінсон є автором «теорії недосконалої конкуренції». Вона, як і Чемберлін, розробила свою теорію в рамках вчення про ціни. Однак Робінсон на відміну від Чемберліна поставила іншу проблему – дати аналіз часткової рівноваги фірми, по-перше, при абсолютній монополії й, по-друге, при недосконалої конкуренції. Під останньою вона розуміє випадок конкуруючих монополістів.

За Робінсон, конкуренція є недосконалою, коли конкуренти-виробники виготовляють різні товари й кожний має монополію на свій товар. Кожний виробник виступає монополістом. За Робінсон, покупця цікавить не тільки ціна. Він може на перший план поставити якість продукції, місцезнаходження продавця, якість обслуговування, продаж у кредит і т.д. Робінсон робить із цього такий висновок: при недосконалої конкуренції продукції випускається менше, ніж при досконалої. У результаті відбувається ріст цін. Він є результатом: а) змови між фірмами, б) обмеження доступу в галузь сторонніх фірм.

Ріст цін є джерелом монопольного прибутку. Він завжди перевищує середню норму. Це призводить до порушення законів ринку. Для вирішення цієї проблеми потрібне втручання держави.

Чиста монополія – це ситуація, у якій одна фірма є єдиним виробником продукту, для якого немає близьких замінників. Фірма-монополіст отримує

повний контроль над ціною. Виникнення чистої монополії пов'язане з утворенням бар'єрів для входження в галузь, із монополією виробників сировини і т. ін. Для Робінсон чиста монополія є явищем не тільки ринку, а й концентрованого виробництва. Останнє, на думку автора, є економією фірми на масштабах, оскільки частка постійних витрат, що припадає на одиницю продукції, зі зростанням обсягів виробництва знижується.

Олігополія – стан на ринку за невеликої кількості фірм-виробників. Існування реальної олігополії Робінсон вважала більш поширеним, ніж існування досконалої конкуренції й абсолютної монополії.

Особливістю монополістичної конкуренції є взаємозалежність між фірмами. Іншими словами, олігополія існує, якщо число фірм у галузі настільки мале, що при формуванні цінової політики одна з них повинна брати до уваги реакцію з боку конкурентів.

Негативними наслідками недосконалої конкуренції є такі: по-перше, породжується соціальна несправедливість, по-друге, знижується ціна товару-праці.

Робінсон вводить в науковий обіг новий термін – монопсонія. Псонія в перекладі із грецького означає закупівля продовольства. Під монопсонією розуміється тип ринкової структури, при якій існує монополія єдиного покупця певного товару, що обмежує свої закупівлі. Вченням про монопсонію Дж. Робінсон пояснює феномен експлуатації праці. (У дужках помітимо, що постановка цієї проблеми не властива буржуазним економістам). Робінсон припускає, що монопсоністом може виступити велика фірма, що купує працю неорганізованих працівників, нав'язуючи їм свої умови угоди. У цій ситуації реальна заробітна плата може виявитися нижче граничного продукту праці, що й означає експлуатацію. Запобігти такій ситуації може, за Робінсон, законодавство про мінімальну заробітну плату й політика профспілок.

Певне місце в дослідженні Дж. Робінсон відведено проблемі еластичності попиту й дискримінації в цінах у різних сегментах ринку в умовах недосконалої конкуренції. Її теоретичні розробки в цій області одержали загальне визнання й включені в навчальні курси з економічної теорії, а також у курс «ціни й конкуренція».

13.3. Теорія олігополії і теорія врівноважуючих сил

Термін «олігополія» складається із двох грецьких слів: «олігос» – деякий, незначний і «полео» – продаю. Олігополія – це тип ринкової структури галузі господарства, при якій кілька великих фірм і компаній на основі неформальних домовленостей контролюють виробництво й збут основної маси продукції.

Ідея олігополії була висунута Е. Чемберліном. Потім розроблялася У. Феллнером і П. Самуельсоном. На відміну від «монополістичної конкуренції» ця теорія визнає зв'язок монополій з великим виробництвом. Самуельсон вважає олігополістичними ринки сталеливарної, алюмінієвої, автомобільної й машинобудівної продукції. За Самуельсоном, олігополія чинить як позитивний, так і негативний вплив на суспільний розвиток.

До негативних сторін олігополії відносяться: ліквідація конкуренції, а отже й, ріст цін, недозавантаження виробничих потужностей, надмірні витрати на рекламу, що включають у ціну товарів. Позитивним же є постійне поліпшення якості продукції, врахування інтересів споживачів. У цілому ж олігополістична економіка, на думку прихильників «теорії олігополії», є ефективною. Ця теорія була сформульована професором Гарвардського університету Джоном Гелбрейтом (народ. в 1908 р.). У 1952 р. він випустив книгу «Американський капіталізм. Теорія врівноважуючої сили».

В основу цієї теорії покладений аналіз наслідків від впровадження у сферу бізнесу великих монополій. За Гелбрейтом, у сучасних умовах монополії породили своїх опонентів (супротивників), яких Гелбрейт назвав «силами, що врівноважують». Врівноважуюча сила – це певний новий механізм, здатний приборкати монополістичну владу. Елементами цього механізму є:

- 1) монополія покупців, що протистоїть монополії продавців;
- 2) держава;
- 3) різні об'єднання, у першу чергу великі профспілки й об'єднання фермерів.

Теорія недосконалої конкуренції залишила глибокий слід у розвитку сучасних уявлень мінової концепції. Розробки теоретиків недосконалої конкуренції про ціноутворення сьогодні тривають і поглиблюються.

13.4. Вчення Й. Шумпетера: теорія підприємництва і теорія ефективної конкуренції

Йозеф Алоїз Шумпетер (1883–1950) – австрійський економіст, професор Гарвардського університету. Народився в Моравії в сім'ї дрібного фабриканта. Закінчив Віденський університет, де одним із його вчителів був Є. Бем-Баверк. У 1908 р. він публікує першу працю «Сутність і зміст теоретичної політичної Економії», а в 1912 р. – одну з найвідоміших праць – «Теорія економічного розвитку». З 1925 по 1932 рр. Й. Шумпетер очолює кафедру державних фінансів Боннського університету. У 1932 р. Шумпетер переїжджає до США, де до кінця життя залишається професором Гарвардського університету. Саме в ці роки він пише такі відомі праці, як «Економічні цикли» (1939 р.) і «Капіталізм, соціалізм, демократія» (1942 р.). Початковим пунктом у теорії корисності Шумпетера є поняття додаткової вартості – різниця між цінностями двох товарів, один з яких не був вироблений внаслідок витрати ресурсів на виробництво іншого товару. Чим більше виробляється товарів певного типу, тим сильніше зростає тиск невироблених товарів і тим менший приріст вартості. У стані рівноваги сума додаткової корисності всіх вироблених товарів дорівнює нулю.

Теорія підприємництва за Й. Шумпетером. Підприємці займаються здійсненням нових комбінацій факторів виробництва за допомогою вкладання коштів. Шумпетер виділяє кілька видів нових комбінацій факторів виробництва:

- створення нового блага;
- використання нової технології виробництва;

- освоєння нового ринку збуту;
- відкриття нових джерел сировини;
- використання нової технології виробництва.

Підприємництво, за Шумпетером, становить властивість людського характеру, що не залежить від класової і соціальної належності.

Підприємця характеризують такі якості:

- прагнення до нововведення;
- уміння ризикувати;
- віра у власні сили;
- відчуття власної незалежності.

Стимул підприємництва як новаторства полягає у зростанні прибутків або в зменшенні витрат внаслідок інновації. Новаторська діяльність (безперервно прогресуючи зсередини) сприяє переходу економіки з однієї рівноваги в іншу. Цей процес Шумпетер назвав економічним розвитком.

Одержання грошей є свідченням завершеного процесу виробництва і збільшеного сукупного продукту. Кредит Шумпетер вважав важливою умовою отримання новаторами засобів виробництва. Відсоток за кредит – це ціна, сплачена за придбання нових продуктивних сил.

Шумпетер визнавав лише грошову форму капіталу – платіжні кошти, які в руках підприємців змінюють структуру виробництва. Шумпетеру належить динамічна концепція циклу, де циклічність розглядається як закономірність економічного зростання. Згідно з цією концепцією рушійна сила процвітання – масові інвестиції в основний капітал, які слугують втіленням певних новацій. Найважливіша роль у теорії циклів відводиться кредиту, який створює можливість залучення до економічного обороту додаткових економічних ресурсів і тим самим реалізації нововведень.

Ділові цикли проходять дві фази:

- у першій фазі економіка вийде зі стану рівноваги завдяки масовій інноваційній діяльності підприємців;
- у другій фазі економіка рухається до стану рівноваги з урахуванням нових умов її функціонування; цей рух зберігається до поновлення інноваційних процесів.

На відміну від традиційного, сприйнятого й марксистами, протиставлення монополії і конкуренції, Шумпетер бачить можливість їх позитивної взаємодії. Не будь-яка конкуренція ефективна для економічного зростання. Ефективною Шумпетер вважає тільки конкуренцію, що ґрунтується на зниженні витрат виробництва і підвищенні якості продукції за рахунок технічних, організаційних і управлінських новацій. Найкращі умови для здійснення таких новацій мають найбільші компанії і їх монополістичні об'єднання. Саме монополії, що володіють величезними ресурсами, мають можливість проводити дослідницькі роботи, упроваджувати нову техніку і технологію, що пов'язано найчастіше з гігантськими капіталовкладеннями та з тривалими термінами окупності інвестицій. Якщо раніше монополійний прибуток базувався на особливих правах і привілеях, наданих владою, або на виключній власності на

дефіцитні ресурси і невідтворювані блага, то тепер він є породженням нововведень, винагородою за технічне й організаційне новаторство.

Монополію, що забезпечує надприбуток за рахунок новаторської діяльності, Шумпетер іменує ефективною монополією. Цей надприбуток для кожної конкретної монополії – справа тимчасова. Вона зникає внаслідок здійснення інших нововведень конкурентами – монополіями-суперниками. Кожна монополія дбає про приватні інтереси, але кінцевим результатом є виграш усього суспільства.

За Шумпетером, ефективна монополія – джерело позитивного динамізму економіки. У цьому відношенні його теорія прямо протилежна марксистській, що бачить у монополіях причину господарського застою і регресу.

13.5. Розвиток неокласичних теорій ціни, капіталу і економічної рівноваги (неокласичний синтез)

До початку ХХ ст. в економічній науці панівне становище зайняли маржиналістські концепції граничної корисності й граничної продуктивності, що лягли в основу так званого неокласичного напрямку. У ХХ ст. розвиток неокласичної школи тривав, головним чином, у тій сфері економічної теорії, яку прийнято називати мікроекономікою.

У рамках самого напрямку критиці було піддано уявлення про кількісний вимір корисності. На зміну кардиналістському підходу, який проголошував можливість прямої кількісної оцінки корисності окремих благ, приходять ординалістський, що визнає лише порядкове співвідношення наборів корисностей. Але тим самим, по суті, під сумнів ставиться саме поняття граничної корисності, а отже, і визначення розміру цінності на її основі.

Перебудова механізму теоретичного аналізу в рамках неокласичного напрямку пов'язана з іменами англійського економіста Дж. Хікса (1904–1989) і американського економіста П. Самуельсона (народ. у 1915 р.).

Джон Хікс (1904–1989) – входить в число найбільш видатних теоретиків ХХ ст.: його ранні дослідження з теорії розподілу на основі граничної продуктивності, його пізні дослідження в економіці добробуту, створення моделі IS-LM, що роз'яснює теорію Кейнса, його твір «Вартість і капітал», що навчив ціле покоління економістів застосовувати криві байдужості і теорію загальної рівноваги, і його синтетичні дослідження теорії росту стали стандартними інструментами в арсеналі сучасних економістів.

Книга Джона Хікса «Вартість і капітал», яка вийшла у 1939 р., вважається класикою ХХ століття. У центрі уваги дослідника – вартість і ціна товарів. Хікс використовує як інструментарій аналізу криві байдужості. Відмовляючись від кількісного виміру корисності, Хікс вводить поняття «гранична норма заміщення». Гранична норма заміщення товару X товаром Y виражає співвідношення товару Y , яке компенсує споживачеві втрату граничної одиниці товару X . Норма заміщення виводиться з нахилу кривої байдужості. Оскільки самі криві байдужості, за Хіксом, будуються на підставі емпіричних спостережень, норми заміщення зовсім не потребують вимірювання абсолютного рівня корисності товарів X і Y . Тезу про спадну граничну

корисність, що приймалася раніше маржиналістами, Хікс замінює тезою про спадання граничної норми заміщення.

У своїх побудовах Дж. Хікс, як правило, відштовхується від концепції А. Маршалла. Так, за А. Маршаллом, попит на певний товар не залежить від прибутку споживача. Хікс проголошує «ефект прибутку», тобто залежність попиту на товар з боку індивідуума від його прибутку. Попит Хікс розглядає як результат «ефекту прибутку» і «ефекту заміни». «Ефект прибутку» і «ефект заміни» можуть діяти як у прямому, так і у зворотньому напрямках.

Ціни в концепції Хікса залежать не тільки від попиту, а й від витрат різноманітних чинників виробництва, що впливають на пропозицію. Ситуація виглядає симетрично. Якщо попит формалізовано описується кривими байдужості, то пропозиція – аналогічними кривими, що відображають однаковий рівень випуску за різних комбінацій чинників виробництва. Якщо на боці попиту діє принцип зростаючої граничної норми заміщення, то на боці пропозиції – принцип спадної продуктивності чинників виробництва.

До Хікса увага маржиналістів концентрувалася на виявленні закономірностей попиту на окремих товарів. Хікс здійснює теоретичний аналіз переходу від індивідуального попиту на конкретний товар до агрегованого попиту, тобто сукупного попиту на множину різноманітних товарів. Він дійшов висновку, що коли співвідношення цін на окремі товари не змінюється, то агрегований попит має такі ж властивості, як і попит на будь-який товар, який входить до аналізованої множини.

Хікс приділяв багато уваги проблемам економічної рівноваги. Він критикує систему рівнянь Л. Вальраса, які описують умови рівноваги, за надмірну абстрактність, а головне – за статичність: ці рівняння не дають відповіді, що відбудеться з економічною системою, якщо зміниться структура попиту або відбудуться зміни у виробничих умовах.

Хікс розробляє теорію динамічної рівноваги. Він виділяє чотири групи взаємозалежних ринків: готових товарів, чинників виробництва, послуг і проміжних продуктів. Головним джерелом порушення рівноваги, на його думку, є вплив ефекту прибутку на ринок чинників виробництва. Хікс аналізує чинники, які стабілізують і дестабілізують економічні процеси. Так, він вважає стабілізатором високоеластичні очікування відсоткової ставки. Навпаки, висока еластичність цінних очікувань – дестабілізатор.

Узагалі в концепції Хікса очікування економічних суб'єктів, тобто їх розрахунки на майбутнє, є головною силою, що зумовлює динаміку системи. Зі стану рівноваги економіку неминуче виводять неузгоджені очікування окремих суб'єктів, розбіжність реальних результатів і очікувань, раптова зміна очікувань.

Головна книга Хікса побачила світ на три роки пізніше відомої праці Дж. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей». За всіх розходжень вихідних положень цих робіт їх зближує визнання внутрішньої нестабільності сучасної їм ринкової економіки і навіть подібність низки виявлених причин цієї нестабільності. Подібно до Дж.М. Кейнса, Дж. Хікс вважає не кредитно-

грошову, а бюджетну політику найбільш ефективним засобом впливу на економічне життя. У цьому відношенні його погляди розходилися з позицією більшості неокласиків. Дж. Хіксу було присуджено Нобелівську премію за праці з теорії загальної економічної рівноваги й економіки добробуту.

Самуельсон Поль Ентоні (народ. у 1915) – американський економіст, один з перших лауреатів Нобелівської премії в галузі економіки, яка була йому вручена в 1970 р. за його підручник «Економікс». Його без перебільшення можна назвати економістом усіх часів і народів, оскільки серед його досягнень значну частину складають докази фундаментальних принципів і теорій практично із усіх розділів економічної науки: міжнародної торгівлі, теорії виробництва, теорії капіталу, аналізу фінансового стану, теорії економічного росту, макроекономіки та історії економічної думки.

Як і Дж. Хікс, Поль Самуельсон, стояв на позиціях ординалізму – але він розвиває інший варіант теорії ціни. Замість кривих байдужості Самуельсон пропонує користуватися статистичними показниками, які виявляють переваги споживачів, і на їх підставі будувати функції попиту. Для «концепції виявлених переваг» характерна відмова від спроб будь-якої апріорної оцінки корисності добра. Вона відхиляє як малореалістичне уявлення про те, що покупець приймає рішення, зіставляючи для себе корисності послідовних рядів кількостей декількох благ (а це припущення відбивають «карти байдужості»).

У працях Самуельсона чітко простежується установка на заміну абстрактних теоретичних побудов висновками зі спостережень, одержуваних за допомогою математичних методів. Саме він підтверджував, що математика необхідна для відновлення економічної науки, тому що дає можливість верифікації, перевірки істинності тих або інших гіпотетичних передбачень.

У відомій книзі «Основи економічного аналізу» (1947 р.) Самуельсон висунув тезу про можливість і необхідність створення загальної концепції, теореми, яку можна було б застосовувати у будь-якій сфері економічного життя – у матеріальному виробництві, урядових фінансах, зовнішній торгівлі і т. ін.

В основу всієї економічної науки, за Самуельсоном, покладені дві гіпотези: економічного максимуму й економічної рівноваги. Вони взаємозалежні. Економічна рівновага припускає існування максимуму (або мінімуму), до якого прагне система. Рівновагу Самуельсон тлумачить як стійкий стан за якого спостерігається тенденція до саморегулювання: усі змінні, зазнавши певної зміни, повертаються до початкової величини. Таким чином, рівновага за сутністю своєю динамічно-стаціонарний стан – це лише спрощена модель, у який час береться за постійний показник. Якщо попередники Самуельсона виводили динаміку з порушення статички, то він проголосив статичку рідкісним випадком динаміки.

Закономірності підтримання рівноваги можна виявити лише внаслідок аналізу динаміки. Так, змістовний аналіз взаємозв'язку цін і пропозиції товарів потребує врахування можливих запізнювань у часі. У динамічній системі непостійними є самі темпи зміни змінних. Процеси мають тут нелінійний

характер, і їх дослідження потребує використання відповідного математичного апарату.

Самуельсон запропонував класифікацію економічних систем на стаціонарні, каузальні й історичні. У стаціонарних системах значення змінних залишаються незмінними в часі. У каузальній системі стан системи в кожний певний момент залежить від початкових умов і минулого періоду, тому що змінні згодом змінюють своє значення. Історичні системи також нестабільні, але зміни, що відбуваються в них, екзогенні, тобто їх причини лежать поза системами, не пов'язані з внутрішньою закономірною динамікою змінних.

Самуельсон – один із найвизначніших авторів «неокласичного синтезу». Він зробив спробу поєднати неокласицизм із кейнсіанством, неокласичний аналіз чинників, які зумовлюють оптимальний рівень виробництва, і кейнсіанський аналіз чинників попиту. Відповідно до поглядів Самуельсона такий синтез дає можливість подолати розмежування мікро- і макроекономіки.

Самуельсон широко використовував динамічний аналіз (із застосуванням математичного апарату) для дослідження економічних циклів, співвідношення між зростанням капіталу і потоком прибутків, взаємодії мультиплікатора й акселератора.

Подальшого розвитку неокласичні теорії капіталу набули в працях американських економістів І. Фішера (1867–1947) і Ф. Найта (1885–1974).

Ірвін Фішер відхиляє пояснення відсотка продуктивністю капіталу. Відсоток виникає лише там, де теперішній і майбутній добробут оцінюється по-різному. Фішер розмежовує запас благ і потік послуг, що надаються цим запасом. Потік послуг – це і є прибуток. Цінність капіталу визначається шляхом дисконтування майбутніх прибутків (з урахуванням очікуваної тривалості надходження цих прибутків).

Працю Фішер розглядає як один із різновидів капіталу. У заробітній платі він бачить особливу форму відсотка на цей капітал.

Фішер розмежовує суб'єктивні й об'єктивні фактори, що визначають відсоток. До суб'єктивних факторів він відносить перевагу дійсних благ перед майбутніми, непевність у розмірі майбутніх доходів, особливість поведінки суб'єкта залежно від обсягів одержуваного прибутку тощо. Об'єктивні елементи визначаються наявністю різних інвестиційних можливостей. Чим довший, наприклад, період, протягом якого будуть функціонувати інвестиції, тим вища, за інших рівних умов, рентабельність інвестицій. Перед будь-яким власником коштів, які він має намір використовувати як капітал, – широкий спектр можливостей, багато варіантів інвестування.

Для дослідження рівноваги на ринку позичкового капіталу Фішер застосовує апарат кривих байдужості. Він вводить «криву готовності» до відмови від поточного споживання і співвідносить її з кривою інвестиційних можливостей. Рівноважний рівень відсотка характеризується нахилом прямої, що одночасно стосується цих кривих.

Якщо І. Фішер зводить прибуток до відсотка на капітал, то Френк Найт чітко розмежовує відсоток і підприємницький прибуток. До Найта автори

моделей рівноважної економіки, як правило, вважали, що в умовах стабільної системи немає ніякого надлишку прибутку над відсотком. Найт доводить, що й у стаціонарному стані економіки такий надлишок можливий. Це пов'язано з діяльністю підприємця в умовах реальної невизначеності, коли неможлива ймовірна оцінка ризику. Така невизначеність зумовлюється не тільки різними випадками, зовнішніми щодо системи, а й істотними непередбаченими зсувами, що відбуваються як у процесі виробництва, так і в обороті капіталів. Ризик, що піддається оцінці, можна компенсувати страхуванням, умовами в контрактах тощо. Невизначеність не піддається ніякій компенсації. Підприємець у разі вдалого, ефективного застосування капіталовкладень за невизначеності одержує винагороду у вигляді прибутку.

За Найтом, підприємницький прибуток не можуть одержувати всі капіталісти. Це додатковий прибуток, що дістається найбільш спроможним, що володіють інтуїцією, можуть робити сміливі господарські передбачення.

У концепції Найта підприємницький прибуток – зворотний бік недосяжності повної рівноваги економічної системи. Точніше кажучи, це два наслідки однієї й тієї ж причини – принципової невизначеності в майбутньому.

І. Фішер і Ф. Найт справили великий вплив на формування поглядів багатьох відомих американських економістів, у тому числі на погляди майбутнього лідера чиказької школи Мільтона Фрідмена.

13.6. Неокласичні теорії економічного зростання

Неокласична доктрина економічного зростання формувалася на базі двох джерел – теорії факторів виробництва, що бере початок від Ж.Б. Сея, У. Сеніора, Дж.С. Мілля, Дж.Б. Кларка та концепції виробничої функції, що враховує взаємодію двох факторів – праці і капіталу.

Неокласична теорія економічного зростання як особливий напрям макроаналізу виходить зі старої класичної концепції трьох факторів виробництва, згідно з якою праця, земля та капітал є самостійними творцями вартості, тому власник кожного з факторів отримує частину створеного продукту у вигляді доходу (заробітної плати, ренти та прибутку) залежно від продуктивності кожного з факторів. Саме така форма розподілу, на думку Ж.Б. Сея, сприяє розвитку виробництва, оскільки стимулює рівномірне використання всіх наявних факторів (ресурсів) у суспільстві й забезпечує саморегулювання процесу виробництва.

Значні уточнення до теорії економічного прогресу вніс Дж.Б. Кларк, який детально проаналізував проблему продуктивності кожного з факторів і вказав на те, що віддача фактора зменшується в міру того, як йому віддають перевагу і кількісно зростає його використання (він формулює закон граничної продуктивності та закон спадної віддачі факторів виробництва). Забезпечення оптимального співвідношення між факторами виробництва, на його думку, є важливою передумовою зростання, причому ця оптимальність підтримується автоматично, завдяки дії ринкових сил.

У центрі неокласичного визначення проблеми економічного зростання стоїть ідея оптимальності ринкової системи як саморегульованого організму,

що зумовлює якнайповніше використання всіх виробничих факторів окремими економічними суб'єктами й економікою в цілому. Відтак, немає необхідності у втручанні держави в процес становлення оптимального співвідношення між факторами, оскільки це співвідношення визначають вільна конкуренція та ринкові закони. Економічна рівновага та прогрес суспільного виробництва залежать від ефективного використання факторів виробництва та факторіального розподілу доходів, який забезпечує формування раціональної структури виробництва.

Механізм чинників економічного зростання досліджується у моделях економічного зростання. До моделей зростання належать і виробничі функції, які відображають взаємозв'язок між обсягом національного продукту і чинниками зростання та їх функціональними залежностями.

Зокрема, функціональна залежність обсягу ВВП (Y) від капіталу (K), праці (L) і природних ресурсів (N) має такий вигляд:

$$Y = f(K, L, N).$$

У теорії виробничих функцій, як правило, припускається, що основними факторами економічного зростання є праця і капітал. При цьому ВВП/ВНП розглядається як спільна функція цих факторів. Обсяг капіталу обчислюється через вартість капітальних благ (основних виробничих фондів), а обсяг праці – через суму загального фонду заробітної плати.

Серед багатьох виробничих функцій першою була виробнича функція Кобба-Дугласа (американських дослідників – математика Ч. Кобба й економіста П. Дугласа), побудована у 1928 р., де враховувалися дані розвитку промисловості США за 1899–1922 рр.

$$Y = AK^\alpha L^\beta, \text{ при } \alpha + \beta = 1,$$

де Y – ВВП; K – обсяг капіталу (середньорічна вартість основних виробничих фондів); L – обсяг праці (річний фонд заробітної плати); A – коефіцієнт масштабності, що показує вплив інших чинників зростання (автономний фактор зростання); α – коефіцієнт еластичності капіталу; β – коефіцієнт еластичності праці (α і β відображають еластичність, або зміну, Y щодо збільшення K і L).

Було обчислено, що $A = 1,01$ (це значення відповідало середньорічним темпам зростання ВВП), $\alpha = 1/4$, $\beta = 3/4$ (ці значення коефіцієнтів відображають частки капіталу і праці у національному доході). Якщо, наприклад, $\beta = 3/4$, це означає, що збільшення праці на чотири одиниці зумовить менше збільшення продукту на три одиниці.

Виробнича функція Кобба-Дугласа має таку властивість: за однакового зростання обох чинників зростання (K і L) реальний ВВП зростає в тій же пропорції. Ця властивість показує постійну віддачу від масштабу, тобто $\alpha + \beta = 1$ (еластичність цієї функції постійна). Все це означає, що тут відображається екстенсивне економічне зростання (зростання за рахунок збільшення кількості капіталу і праці) і не враховується дія інтенсивних чинників (підвищення ефективності виробництва), насамперед НТП.

Вплив інтенсивних чинників на економічне зростання показує інша виробнича функція – модифікована функція Кобба – Дугласа, «підправлена» голландським теоретиком Я. Тінбергеном (першим Нобелівським лауреатом з економіки) у 1948 р. Виробнича функція Кобба-Дугласа-Тінбергена має такий вигляд:

$$Y = AK^{\alpha} L^{\beta}, \text{ при } \alpha + \beta > 1,$$

де γ – коефіцієнт багатofакторної (сукупної) ефективності (показує зростання якості K і L під впливом НТП, тобто підвищення ефективності використання капіталу і праці).

Тепер $\alpha + \beta = \gamma$, при $\gamma > 1$ (еластичність цієї функції змінна). Якщо $\alpha + \beta > 1$, це означає: темп приросту Y перевищує темпи приросту K і L , що й відображає інтенсифікацію економічного зростання, підвищення ефективності суспільного виробництва.

Цей темп виробничої функції широко застосовується для оцінки макроекономічної ролі окремих чинників виробництва (K і L) економічному зростанні (визначенні можливого обсягу продукту за певних обсягів капіталу і праці та певній ефективності їх застосування).

Подальший розвиток теорії виробничих функцій відбувався шляхом виявлення нових факторів інтенсифікації виробництва. Характерною в цьому плані є виробнича функція Солоу (розроблена у 1956 р. Нобелівським лауреатом, сучасним американським дослідником Р. Солоу). Модель зростання Солоу є складною теоретичною конструкцією. У ній враховано вплив трьох чинників: запасу капіталу, кількості населення і технологічного прогресу. Вона відображена у кількох складних алгебраїчних рівняннях та граїках, ми розглянемо дуже спрощену її інтерпретацію, відображену таким рівнянням:

$$Y = (\Delta Y / \Delta K) \cdot K + (\Delta Y / \Delta L) \cdot L.$$

Це рівняння можна прокоментувати так: загальний обсяг ВВП складається з двох частин, одна з яких створена капіталом, а інша – працею. При $\Delta Y / \Delta K$ цьому показує граничну продуктивність капіталу (фондовіддачу), $\Delta Y / \Delta L$ – граничну продуктивність праці. Отже, перша частина ВВП – y_1 (продукт капіталу), а друга – y_2 (продукт праці). Тоді $Y = y_1 + y_2$. Вплив технологічного прогресу виявляється у показниках фондовіддачі та продуктивності праці, що є параметрами ефективності суспільного виробництва.

Останнім часом широкої популярності набула модель економічного зростання Денісона (Е. Денісон – сучасний американський дослідник), відображена у відповідній виробничій функції. Остання показує усі якісні зміни в економіці завдяки позаінвестиційним витратам – на «людський капітал» (підвищення кваліфікації праці, рівня освіти тощо), а також на чинники, що не піддаються безпосередній кількісній оцінці: підприємництво, спеціалізацію праці, структурні зміни в економіці. За розрахунками Е. Денісона, підприємництво, спеціалізація виробництва, наукова організація праці, структурна перебудова економіки забезпечують 12 % приросту ВВП; інша

частина загального приросту одержується за рахунок прогресу технології і знань з управління.

Виробничі функції не дають і не можуть дати повного уявлення про роль усіх чинників економічного зростання, але вони показують його загальні тенденції, виявляють значення екстенсивних та інтенсивних факторів.

Хоча виробничі функції описують моделі економічного зростання на макрорівні, вони враховують лише чинники, що діють на мікрорівні (капітал, праця, технічний прогрес). Дія макроекономічних чинників зростання досліджується в принципово інших моделях (зокрема в моделі мультиплікатора економічного зростання).

Запитання для самоконтролю

1. Обґрунтуйте, до якої школи можна віднести теоретичні погляди Й. Шумпетера?
2. На чому ґрунтується, за Й. Шумпетером, економічна динаміка?
3. Поясніть тезу Й. Шумпетера «Підприємницька функція нерозривно пов'язана з нововведеннями».
4. Як впливає, за Й. Шумпетером, ефективна конкуренція на економічну рівновагу?
5. У чому полягає сутність "теорії економічного розвитку" Й. Шумпетера?
6. Розкрийте зміст монополістичної конкуренції Е. Чемберліна.
7. Як Е. Чемберлін аналізує три напрямки монополістичної конкуренції?
8. Як Е. Чемберлін трактує монопольний прибуток?
9. Як вирішується проблема економічної рівноваги за Е. Чемберліном?
10. У чому полягає основна ідея праці Дж. Робінсон «Економічна теорія недосконалої конкуренції»?
11. Як визначає Дж. Робінсон ринкові ситуації? Поясніть їх зміст.
12. Як змінюються форми ринкової конкуренції згідно з теорією «недосконалої конкуренції» Дж. Робінсон?
13. У чому відмінність підходу до аналізу «монополії і конкуренції» Е. Чемберліна від концепції Дж. Робінсон?
14. Як оцінює Дж. Робінсон сучасне розуміння функції корисності?
15. Що нового внесли Е. Чемберлін і Дж. Робінсон у теорію ринку?
16. Поясніть зміст ідеї «неокласичного синтезу», висунутої П. Самуельсоном.
17. Відомо, що теоретики неокласичної школи в основі своєї моделі економічного зростання використовують так звані функції Кобба-Дугласа. У чому їх зміст?

Тестові завдання

1. Які теорії були покладені в основу своїх робіт Е. Чемберліном і Дж. Робінсон:

а) теорія трудової вартості, теорія трьох факторів виробництва; б) теорія граничної корисності, теорія граничної продуктивності; в) теорія гармонії, теорія врівноважуючих сил; г) теорія витрат виробництва, теорія порівняльних переваг?

2. Якому із зазначених авторів належить ідея олігополії:

а) Е. Чемберліну; б) Дж. Робінсон; в) Л. Вальрасу; г) А. Курно?

3. Які економічні терміни й категорії не використовує у своєму аналізі Е. Чемберлін:

а) чиста конкуренція, монополія, конкуренція; б) досконала конкуренція, вільна конкуренція, моносонія, недосконала конкуренція; в) монополістична конкуренція, дуополія, олігополія, диференціація продукту; г) досконали субститути, конкуруючий монополіст, чиста монополія?

4. Що розуміє Чемберлін під чистою монополією:

а) контроль над виробництвом продукції, б) контроль над товаром, що купується, в) контроль над цінами, г) контроль над діяльністю держави?

5. Який з типів ринкових структур пов'язаний з диференціацією продукту:

а) чиста монополія; б) дуополія; в) олігополія; г) монополістична конкуренція?

6. Виберіть правильну відповідь, пов'язану з монополістичною конкуренцією:

а) на ринку представлений один продавець; б) на ринку представлені два продавці; в) на ринку представлено декілька продавців; г) на ринку представлена безліч продавців.

7. Із чим пов'язує Чемберлін виникнення монополії:

а) з наявністю субститутів; б) з диференціацією продукту; в) з розвитком конкуренції; г) немає правильної відповіді?

8. Укажіть відповідь, що правильно характеризує наслідки монополістичної й недосконалої конкуренції:

а) знижується безробіття, забезпечується повне завантаження виробничих потужностей, збільшується обсяг виробництва; б) зростає безробіття, недозавантаження виробничих потужностей, покупець платить ціну, що перевищує рівноважну, знижується обсяг виробництва, поліпшується якість продукції, поліпшується якість обслуговування населення; в) покупець платить знижену ціну, знижується безробіття, погіршується якість обслуговування населення; г) покупець платить рівноважну ціну, збільшується обсяг виробництва, погіршується якість продукції.

9. Які економічні категорії й терміни не використовує у своєму аналізі Дж. Робінсон:

а) монополістична конкуренція, диференціація продукту, досконали субститути, олігополія; б) недосконала конкуренція, абсолютна монополія, змова між фірмами, конкуруючий монополіст; в) обмеження доступу в галузь сторонніх фірм, монопольний прибуток, моносонія; г) експлуатація праці, граничний продукт праці, мінімальна заробітна плата, дискримінація в цінах?

10. До якого типу ринкової структури відноситься ринок алюмінієвої продукції:

а) до чистої конкуренції, б) монополістичної конкуренції, в) недосконалої конкуренції, г) абсолютної монополії?

11. Які твердження за Шумпетером неправильні:

а) підприємництво – це властивість людського характеру, що не залежить від класової і соціальної належності; б) рушійна сила процвітання – масові інвестиції у основний капітал; в) ділові цикли проходять дві фази; г) монополія і конкуренція не протистоять одне одному.

Тема 14. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ НА ЕТАПІ ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)

Основні терміни і поняття

Стара історична школа. Нова (молода) історична школа. Неолібералізм. Неомаржиналізм. Дирижизм. Ордолібералізм. Ідеальний тип господарства. Вільне ринкове господарство. Централізовано-кероване господарство. Реальний тип господарства. Соціальне ринкове господарство. Лібералізм. План Дж. Маршалла. Тоталітарна держава. Соціальні програми. Неоконсерватизм. Податкові ставки. Тіньова економіка. Приватизація. НТР. Технологічна революція. Централізація. Автономізація. Неокласичний синтез. Політична криза. Ідеологічна криза. Моногамна родина. Патріотизм. Спосіб життя. Держбюджет. Природне безробіття. Природна норма безробіття. Стагфляція. Портфель активів. «Крива Філлліпса». Фрикційний фактор. Інституціональний фактор. Циклічне безробіття. Фрикційне безробіття. Структурне безробіття. Змушене безробіття. Інфляція. Кореляція. Касовий залишок. Група «Б». Повна зайнятість. Чистий ринок. Інфляційні очікування. Неоавстрійська школа. Монопольний ринковий порядок. Бюджетна політика. Рівноважний бюджет. Монополія ринку праці. Соціальні гарантії. Крива Лаффера. Ставка податку. Чистий ринок. Економічний ріст. «Тіньова економіка». Монетаризм. Консерватизм.

14.1. Характеристика неоліберального напрямку

Неолібералізм як один з напрямків в економічній науці сформувався на стику 20–30-х років ХХ ст., у період кризи філософії вільного підприємництва. Цей напрямок отримав ряд різновидів: неолібералізм (неомаржиналізм) в Австрії й Швейцарії, неоліберальний дирижизм у Франції, неолібералізм (ордолібералізм) у ФРН. Останній заслуговує на особливу увагу, тому що саме у ФРН сформувалися умови для найбільш повного втілення цього напрямку як у теорії, так і в практиці. Німецька гілка в неолібералізмі виявилася особливо впливовою. Сам термін «неолібералізм» вже в післявоєнний період став вживатися головним чином стосовно до західнонімецького різновиду даного

напрямку, хоча одним з попередників неолібералізму вважається американський економіст Уолтер Ліпман.

З моменту свого виникнення економічна думка в Німеччині визначалася специфікою становлення й розвитку цієї країни:

- 1) Німеччина значно пізніше інших західних країн вступила на шлях капіталістичного розвитку;
- 2) довгий час зберігалися феодальні пережитки;
- 3) соціальні протиріччя, що вже сформувалися, у європейських країнах, що оточують Німеччину;
- 4) головним замовником і споживачем теорій економістів була держава;
- 5) вплив на економістів філософії Г. Гегеля (1770–1831), що вважав державу вищим втіленням духу народу.

У цих умовах рекомендації класичної школи, що робить акцент на свободу підприємництва, виявилися малоприсадибними для німецької економіки. Щоб німецька буржуазія могла встояти перед своїми зовнішніми конкурентами, потрібна була підтримка держави. Тому німецька економічна думка акцентувала свою увагу на економічній ролі різних соціальних інститутів, і в першу чергу держави.

У 1947 р. Німеччина була біологічно покалічена, інтелектуально знівечена, морально знищена нація. Не було продуктів харчування й сировини, транспортної системи. Валюта була абсолютно знецінена. Найрозхожим міновим і розрахунковим засобом була не імперська марка, а американська або англійська сигарета.

Соціальна структура була розірвана масовою втечею й масовим вигнанням. Війною було зруйновано близько 20% промислових будов і промислового інвентарю, 20–25% квартир, 40% транспортних споруджень. Германія втратилася 25% колишньої імперської території в границях 1937р. Німецьке майно за кордоном піддалося конфіскації.

У цілому втрату потужностей німецького народного господарства в результаті війни і її наслідків можна оцінити у 50% від довоєнного рівня. Частина продуктивного капіталу, що залишалася була здебільшого застарілою й зношеною.

У результаті війни загинули 3,5 млн чоловік. З 1945 по 1947 рр. потік біженців і вигнаних склав 12 млн чоловік.

Територія Німеччини була розділена на чотири окремі окупаційні зони. Політика окупаційної влади визначалася спочатку міркуваннями помсти, покарання й позбавлення німців політико-економічної самостійності. Відповідно до цього був зроблений демонтаж промислового устаткування. Були заборонені певні види виробництва.

До 1948 р. окупаційні влади проводили економічну політику, що зберегла елементи адміністративно-командної економіки, введеної нацистським режимом, тобто:

1. Розподіл по картках найважливіших продуктів харчування й інших предметів споживання (одягу, білизни, взуття і т. ін.).

2. Нормований розподіл матеріалів виробничого призначення – вугілля, заліза, нафти, шкіри і т. ін.
3. Незмінність цін і заробітної плати.
4. Державний контроль над імпортом і експортом.
5. Директивно-нормоване виробництво продукції з обов'язковою її здачею державі.

У 1947 р. держсекретар США Джордж Маршалл (1880-1959) розробив план економічного розвитку Європи й особливо ФРН для британської й американської зони. Ці зони утворили Єдину економічну область, директором якої в лютому 1948 р. був вибраний професор економіки Людвіг Ерхард (1897–1977) при канцлері Конрадові Аденауерові (1876-1967). Уряд Аденауера-Ерхарда як державну доктрину обрав неолібералізм.

Термін «лібералізм» у перекладі з латинського означає політичну і ідеологічну течію, що відстоює волю підприємництва, парламентський лад, демократичні права й свободи особи, а також обмеження втручання держави в господарське життя.

У 1932 р. німецькі професори економіки Александер Рюстов і Вільгельм Репке (1899–1967), перебуваючи в еміграції, сформулювали культурно-соціологічну й соціально-філософську основи неоліберальної школи. Вони продовжили традиції молодшої історичної школи.

У середині самої Німеччини неолібералізм виник в 30-ті роки ХХ ст. у Фрайбургському університеті (південний захід ФРН). Кафедру політичної економії цього університету очолював Вальтер Ойкен (1891–1950). Разом із професорами кафедри Францем Бемом, Гансом Гросманом-Дерттом і Леонгардом Мікшем почалася публікація праць під назвою "Порядок економіки".

Починаючи з 1948 р. неолібералізм «фрайбургського кружка», або «школи Ойкена», стає офіційною доктриною Бонна. У цьому ж році за редакцією Ойкена вийшов перший номер неоліберального щорічника про господарський й суспільний лад за назвою «Ордо». Назву журналу придумав Ойкен. За Ойкеном, «Ордо» означає «Лад змагання». За назвою журналу нерідко замість терміна «неолібералізм» вживається термін «ордо лібералізм».

Центральним пунктом системи поглядів «школи Ойкена» є вчення про «ідеальні типи господарства». Суть її розкривається в таких міркуваннях Ойкена: економіка будь-якої країни складається з безлічі одних і тих самих елементів – грошей, цін, праці, прибутку, капіталу, заробітної плати, відсотка й т.д. Але чому економіки в різних країнах різні? За Ойкеном, причина цього криється в першоелементах. Його крайніми елементами є, з одного боку, вільне ринкове господарство, а з іншого боку – централізовано-кероване господарство. Ці крайні елементи є ідеальними або чистими типами господарств і розрізняються способами керівництва. У першому типі господарства ніхто не вправі нічого диктувати. У другому – всі рішення приймаються нагорі, отже, немає ніяких елементів спонтанності.

Далі, за Ойкеном, у реальній дійсності таких ідеальних типів господарств не існує. Тому поряд з поняттям «ідеальний тип господарства» він вводить поняття «реальний тип господарства», у якому завжди існують «домішки».

Однак різні економічні системи тяжіють до ідеальних типів господарств. Виникає питання: чим визначається тип господарства? Причину цього Ойкен бачить у національно-регіональних особливостях країни, тобто в традиціях, підвалинах, звичаях, релігії, рівні культури, психології, складі розуму людей і так далі. Одним словом, тип господарства залежить від вибору самого народу. На думку Ойкена і його учнів, до централізовано-керованого господарства тяжіють первісне суспільство, рабовласництво, феодальні маєтки, тоталітарні держави, у тому числі соціалістична економіка. Чим більше цивілізованим є народ, тим більш децентралізовану економіку він вибирає.

Далі Ойкен порушує питання: а як повинна поводитися в цій ситуації держава? З погляду неокласичного напрямку, вибір ринку – процес природний, тому що він визнає тільки один тип економіки – вільне ринкове господарство. За Ойкеном ж, для людства природні два типи економіки; централізовано-кероване господарство має навіть більш глибокі коріння свого існування. Тому, коли народ стоїть перед вибором типу господарства, держава повинна зорієнтувати народ, допомогти в створенні соціальних інститутів. Наприклад, створити ринок, якщо його немає. Після цього держава повинна відійти убік і стежити за правилами гри ринкових сил. Як приклад неоліберали наводять футбольну команду. З їхнього погляду, держава – це футбольний арбітр, а неокласики порівнюють державу із двірською футбольною командою без арбітра.

Неоліберальний напрямок перебуває посередині між неокласичним напрямком і кейнсіанством. Неолібералізм – це один з варіантів регульованої економіки, але з більшим, ніж у кейнсіанстві акцентом на підтримку природного ринкового механізму. Вважається, що неолібералізм – це синтез школи маржиналізму й молоді історичної школи.

На думку неолібералів, вони сформулювали вчення про економічний вибір систем. Вони критикували радянську систему. Якщо неокласики вважали соціалістичну систему короточасним вивихом історії, як систему із зав'язаними очима, що однаково впаде в яму, то неоліберали вважають централізовано-кероване господарство природним варіантом економіки. Вона, мов, вийшла з деспотичного режиму (у Росії – царі, у східних народів хани й т.д.). Тому, на думку неолібералів, централізовано-кероване господарство є не вивихом історії, а закономірним процесом, що має глибоке історичне коріння, що обов'язково містить у собі елементи вільного підприємництва.

На основі ордоліберальних ідей була розроблена концепція «соціального ринкового господарства». Її творцями є професори економіки Альфред Мюллер-Армак, Александер Рюстов, Вільгельм Репке й Людвіг Ерхард.

14.2. Характеристика неоконсерватизму

Аж до середини 70-х років економіка західних країн розвивалася успішно. Кейнсіанські рекомендації спрацьовували з незначними вадами

відмінно. Однак у 1969–1971 рр. спостерігався, хоча й млявий, але спад економіки. У 1974–1975 рр. вибухнула перша післявоєнна повнокровна економічна криза. Виробництво впало на 6-7%. Навіть у Японії, що у післявоєнний період забезпечувала щорічне зростання виробництва на 8-10%, уперше спостерігався спад виробництва на 2-3%.

Кейнсіанське «глобальне регулювання» дало потужну тріщину. Самою ж виснажливою була криза 1980–1982 рр. Вона торкнулася не тільки виробництва, але й валютно-фінансової, енергетичної, сировинної й екологічної сфери. Життя спростувало кейнсіанську концепцію росту й антициклічне регулювання економіки.

Економічні кризи 1975 і 1980 рр. породили кризу політичну й ідеологічну. У результаті в країнах Заходу на авансцену висунувся неоконсерватизм. У Великобританії до влади прийшла Маргарет Тетчер, а в США – Рональд Рейган. НК панував із другої половини 70-х до початку 90-х років, тобто майже 20 років. Із приходом Білла Клінтона в США почалася перебудова.

Неоконсерватизм – буквально означає оберігання, збереження старих цінностей на новому етапі. Неоконсерватизм у широкому змісті – це світогляд у цілому, загальна ідеологія. Виділимо найбільш важливі цінності НК.

Першою цінністю неоконсерватизму є орієнтування на моногамну родину. Справа в тому, що в 60-ті роки на Заході пройшла сексуальна революція. Західні соціологи нарахували кілька десятків форм шлюбу. Причиною цього вони вважали сексуальну революцію, що руйнує західні традиційні цінності. Друга цінність неоконсерватизму – орієнтація на церковну ідеологію, віру в бога. У 60-ті роки спостерігалася тенденція байдужості до релігії. Сьогодні релігійність на Заході в пошані. Навіть в армії церква нині відіграє важливу роль. Третя цінність неоконсерватизму – посилене виховання молоді на патріотичних засадах. Наприклад, сьогодні практично всі американські куртки пропагують американський спосіб життя. Нарешті, четверта цінність неоконсерватизму – акцент на права й свободи, вироблення духу заповзятливості, розрахунок на власні сили, а не на державу.

Нас цікавить, насамперед, неоконсерватизм в економічній області. Він характеризується такими цінностями: по-перше, це спирання на приватну власність і ринкову конкуренцію, на власну заповзятливість. Неоконсерватори пояснюють кризи 1975 і 1980 рр. надмірним регулюванням економіки. Воно знайшло своє вираження в занадто високих податках з метою реалізації соціальних програм. Найвищі ставки податків були у Швеції – до 75%, у США – 55%, в Англії – 35%. На думку ідеологів неоконсерватизму, такі високі ставки податків повністю розлагоджують економіку, зводять нанівець стимули займатися бізнесом. У результаті росте тіньова економіка, а держава провокує ріст мафіозних структур. По-друге, на думку ідеологів неоконсерватизму, держава проводить занадто широкі соціальні програми. Вони також розлагоджують всю економіку. Ці програми породжують соціальне утриманство.

Для виходу зі сформованої ситуації неоконсерватори пропонували, по-перше, приватизувати державний сектор економіки (цим шляхом пішов уряд консерваторів Великобританії під керівництвом М. Тетчер) і, по-друге, знизити частку національного валового продукту, що перерозподіляється, через держбюджет. Ними наводилися такі статистичні дані: у 70-х роках через держбюджет перерозподілялося 30% ВВП, а у 80-х роках – 36%. Фактично конкретні рекомендації неоконсерватизму зводилися до зниження податків і соціальних витрат. Одним словом, необхідно знизити загальний рівень регулювання економіки й відродити гасло вільного підприємництва. У цьому складається суть неоконсерватизму в економічній галузі.

Виникає питання: чи є якісь об'єктивні причини «пробуксовки» кейнсіанства? Так, є. На початку 60-х – середині 70-х років почався новий етап науково-технічної революції (НТР, результатом якої з'явилися комп'ютеризація, робототизація й мініатюризація виробництва. Західними економістами була знайдена межа керованості високоскладними виробництвами й економічними системами. (Цього не було зроблено в СРСР, що стало однією із причин його розпаду). Одна справа, економічні системи 50–60-х років. Вони характеризувалися нечисленними великими підприємствами, які перевершували за всіма показниками дрібний бізнес. Але результати технологічної революції (комп'ютеризації й так далі) застосовувалися й на дрібних підприємствах, які стали більш ефективними, ніж великі малорухомі виробництва. У результаті в 70-ті роки дрібний бізнес став вигравати у великого. У сформованій ситуації стало складно управляти економікою з єдиного економічного центра. Сьогодні багатомільйонна номенклатура виробів, що випускаються, дуже рухлива. Через два-три роки вона обновляється наполовину. Прийшов час об'єктивно перенести акцент від централізації на автономізацію.

Назвемо й другий раціональний момент, що вловили неоконсерватори. Вони виходили з розуміння того, що людська праця – справа нелегка. Вона не може бути першою життєвою потребою. У людині не закладена потреба трудитися. Тому, на думку неоконсерваторів, економічна система повинна бути завжди досить твердою.

Є, однак, і негативні моменти в неоконсерватизмі в економічній області. Перший момент. Якщо П. Самуельсон ставив на перший план змішану економіку (неокласичний синтез), то НК зробили нахил винятково на приватну власність. Вони пропонували приватизувати залізниці, міський транспорт, будувати приватні в'язниці й т.д. Це, звичайно, догматорство. Другий момент. НК порушили питання про те, що всі безробітні – це добровільні безробітні (ідея взята у Л. Вальраса). Дж. М. Кейнс же вважав, що в основному безробіття – вимушене явище. Третій момент – відношення до соціальних витрат. неоконсерватори порушили питання про те, що соціальні витрати розкладають всю економічну систему. Вони неправі. Людському суспільству об'єктивно властива система соціальних гарантій, особливо для старих, інвалідів і дітей незабезпечених батьків. До речі, за період правління неоконсерваторів у

жодній західній країні соціальні витрати не скоротилися. Це – не загравання з населенням, а об'єктивна вимога, продиктована економікою.

14.3. Економічні концепції монетаристів

Монетаризм – головна школа сучасного неоконсерватизма. Засновником і лідером цієї школи є Мілтон Фрідмен. Він народився в 1912 р. Вчився в Чиказькому університеті у неокласика Френка Хайнемана Найта (1885–1975) і інституціоналіста У. К. Мітчелла. М. Фрідмен завжди був винятково суперечливою особистістю. Коли він одержував Нобелівську премію з економіки, поліції довелося охороняти його на виступі з нобелівською лекцією у Вищій комерційній школі в Стокгольмі від протестуючих демонстрантів, які заявляли, що Фрідмен був натхненником економічної політики чилійської військової хунти. За загальною ідеологією М. Фрідмен є чистим консерватором. Він переконаний, що капіталістична економіка є найкращим з порядків людства, що забезпечує найбільший добробут. М. Фрідмен вважає, що ринкова економіка забезпечує всередині себе рівновагу, стійкість, а всі вади в економіці є результатом некомпетентного втручання держави. У нього є й інші «круті» висловлювання. Наприклад, безробіття – це плата за волю. Він підтримує расову сегрегацію (дискримінацію). М. Фрідмен – відкритий апологет капіталізму, великого фінансового капіталу.

Але у М. Фрідмена є чому повчитися. Він – гарний статистик. Усі його розрахунки ґрунтовані на величезному фактичному матеріалі. Вважається, що монетаризм (а точніше, неомонетаризм – згадаємо меркантилістів) зобов'язаний М. Фрідмену, його особистим якостям, його гострому перу.

У своїй творчості М. Фрідмен пройшов три етапи. До війни він був учнем, студентом. Перший етап його творчості – 50-ті роки. Цей етап характеризується пасивною, непереконливою критикою кейнсіанства. До кінця 50-х років, тобто майже 10 років він нащупав слабкі сторони кейнсіанства. Другий етап його творчості – з початку 60-х років по 1967 р. У 1963 р. виходить його основна робота «Монетарна історія Сполучених Штатів», написана разом з Анною Шварц. З 1967 р. починається третій етап творчості М. Фрідмена, так званий поворотний пункт. Він публікує статтю, у якій з'являється категорія «природна норма безробіття». Нею він пояснює стагфляцію. У 1976 р. М. Фрідмен одержує Нобелівську премію в галузі економіки за «аналіз споживання, теорії й історії грошей».

Головний твір М. Фрідмена «Монетарна історія Сполучених Штатів» побудована на аналізі динамічних рядів ВВП, інвестицій і грошей. Ряди охоплюють період з 1867 по 1960 рр. Цей величезний статистичний матеріал до 1948 р. зібрав У. К. Мітчелл (помер у 1948 р.). М. Фрідмен продовжив збір матеріалу до 1960 р. Потім він зробив аналіз цих рядів. У результаті вийшла така картина: кореляція (тобто зв'язок між явищами) між ВВП і грішми виявилася більш тісною, чим між ВВП і інвестиціями. М. Фрідмен помітив, що спочатку міняється грошовий фактор, а потім ВВП і зробив висновок, що гроші дають більшу кореляцію із ВВП, чим інвестиції. Отже, фактор грошей – визначальний фактор розвитку. Це твердження спрямоване в першу чергу

проти кейнсіанства. Останні наголошують на натуральні показники, інвестиції, матеріальні блага. М. Фрідмен же затверджує, що гроші мають принциповий, визначальний характер.

Кейнсіанці не залишилися в боргу, почалася контратака. Основний контраргумент навів американець Джеймс Тобін, лауреат Нобелівської премії з економіки 1981 р. за «вплив фінансових ринків на ціни, виробництво, споживання, зайнятість». Він заявив, що М. Фрідмен міркує за принципом «після цього, значить тому» і що твердження М. Фрідмена «гроші мають значення» насправді означає, що «тільки гроші мають значення». На думку Дж. Тобіна, Фрідменовська модель – однофакторна, монофакторна й що вона працює за принципом «вхід – гроші, вихід – ВВП», а механізм причинно-наслідкового зв'язку відсутній. На думку Дж. Тобіна, М. Фрідмен хоча й обґрунтував все статистично, але теоретично нічого не доведено. Ця позиція Дж. Тобіна й кейнсіанців існує донині.

Пізніше М. Фрідмен відреагував на це обвинувачення. Він ввів поняття «портфель активів» як проміжну категорію, що пов'язує гроші й ВВП. Портфель активів, за М. Фрідменом, – це сукупність всіх ресурсів індивіда, його багатство. У нього входять предмети тривалого користування, акції, облігації, дача, машина й готівка, тобто касовий залишок. М. Фрідмен посилається на консерватизм людини, мов кожна людина зникає до свого портфеля активів. Ця стійкість портфеля активів забезпечує стійкість і ВВП. М. Фрідмен порушує питання: що відбудеться, якщо зміниться портфель активів, тобто зненацька зросли гроші індивіда? Це призведе до порушення рівноваги між портфелем активів і ВВП, тобто між грошми й ВВП. Прихильники кейнсіанства вважають, що обвинувачення Дж. Тобіна М. Фрідмен не зняв, тому що пояснення його туманні й непереконливі.

Якщо підійти об'єктивно до монетарної системи М. Фрідмена, то вона теоретично набагато слабша, бідніше ніж економічне вчення Дж.М. Кейнса і його послідовників. У кейнсіанства в економічній теорії присутні мультиплікатор, акселератор, психологічні закони й переконливий логічний зв'язок між цими категоріями. Але з погляду практичного, утилітарного М. Фрідмен сильний. Його методи боротьби з інфляцією визнані в усьому світі. Саме Фрідменовська школа розробила політику боротьби з інфляцією.

Фрідменовська концепція боротьби з інфляцією будується в такий спосіб: на динаміку ВВП треба впливати через гроші. Він розробив формулу додаткової щорічної пропозиції грошей, представлену в такому вигляді:

$$\Delta M = \Delta P + \Delta Y,$$

де ΔP – середньорічний темп очікування інфляції;

ΔY – середньорічний темп приросту ВВП або національного доходу.

За Фрідменом, основним є другий доданок. Після довгих міркувань і розрахунків він дійшов висновку, що перший доданок повинен дорівнювати 1%, а другий доданок – 3%. Отже, щорічне «введення» грошей в обіг (тобто інфляція) повинна дорівнювати 4%. У результаті щорічне зростання

виробництва буде дорівнювати 3-4%. Інфляція за Фрідменом – це чисто грошовий феномен.

З 1974 р. практично у всіх розвинених країнах концепція М. Фрідмена проводиться в життя, тобто щорічний приріст грошової маси становить близько 4%.

М. Фрідмен реаліст. Він вважає, що цю концепцію витримати строго за роками неможливо. Можуть бути (і бувають) несподівані обставини. Наприклад, війна в Ірані або Іраку, президентські вибори, стихійні лиха та ін. Це вимагає додаткових витрат у тому чи іншому році. Але, за Фрідменом, треба точно знати правила порушення. Якщо в якомусь році відбувся перебір і замість 4% інфляції мали місце 6%, то в наступному вона повинна скласти 2% і т.д. Якщо це співвідношення протягом певного часу (5, 10, 15 років) не буде витримано, наступить руйнування росту ВВП.

М. Фрідмен пояснює причину кризи 1929-1933 рр. скороченням грошової маси на одну чверть, що й було причиною скорочення ВВП. Однак фахівці із криз не згодні із цим твердженням. Вони вважають, що ця криза є результатом вирівнювання рівнів виробництва, а не грошової маси. Варто особливо підкреслити, що Фрідменівська модель дає позитивні результати у вже сформованій ринковій економіці.

На третьому етапі своєї творчості (з 1967 р.) М. Фрідмен вводить, як ми вже відзначали, поняття «природна норма безробіття» і пояснює причину стагфляції.

Кейнсіанське «глобальне регулювання» економіки містило в собі рішення проблеми безробіття. Але воно обходило боком ціноутворення. Дивного в цьому нічого нема, тому що Дж. М. Кейнс розробив свою модель під враженням кризи 1929 р. У той час масове безробіття було домінуючою проблемою, а ціни знижувалися. Тому все вчення Дж.М. Кейнса засноване на припущенні стабільності цін.

У післявоєнний період за допомогою кейнсіанських рекомендацій у західноєвропейських країнах була досягнута повна зайнятість.

Однак поступово почали рости ціни. Перед економістами встала проблема з'ясування залежності між інфляцією й безробіттям. У 1958 р. англійський економіст Олбан Філіпс (1914–1975) опублікував графік (криву) взаємної зміни рівнів безробіття й заробітної плати. Він вивчав динаміку заробітної плати й безробіття, взявши статистичні дані з 1861 по 1956 рр. На основі аналізу цього матеріалу О. Філіпс встановив обернено пропорційну залежність між заробітною платою й безробіттям. Побудована ним крива увійшла в економічну літературу під його ім'ям, тобто «крива Філіпса».

Американські економісти П. Самуельсон і Роберт Солоу (народ. в 1924 р.), лауреат Нобелівської премії з економіки в 1987 р. за «розробки теорії економічного росту», застосували цю криву для США. Статистичні дані за рівнем заробітної плати замінили на такі ж дані по інфляції. У них крива не змінилася. Ця крива хоча й не повністю, але узгоджується з кейнсіанською теорією.

Кейнсіанці із захватом зустріли цей інструментарій. Відповідно до цієї кривої, 3,5% безробіття дає 6-7% інфляції. Вони заявили, що хоча підтримка ефективного попиту за рахунок держвитрат веде до росту дефіциту бюджету й, отже, збільшує інфляцію, у цьому нічого поганого немає. Ця інфляція буде регулюватися державою. Така регульована інфляція навіть корисна, тому що виступає додатковим генератором ефективного попиту – мов, усі біжать у магазин за покупками, а інвестори терміново вкладають капітали у виробництво. Виходячи з «кривої Філлліпса» кейнсіанці вважали, що на ній за необхідністю можна вибрати оптимальну точку, зманеврувати.

До 1968 р. «крива Філлліпса» добре спрацьовувала в США. Але після незначного спаду економіки в 1969-1971 рр. вона перестала відбивати реальну дійсність. З'явилася стагфляція, тобто одночасний ріст і безробіття й інфляції (стагнація – застій). Кейнсіанці не пояснили причину стагфляції.

Явище стагфляції пояснив М. Фрідмен, ввівши в науковий оборот економічну категорію «природне безробіття». Нею він і пояснив причину стагфляції. При розробці категорії «природне безробіття» М. Фрідмен поклав в основу теорію безробіття, розроблену Л. Вальрасом. Останній розробив «теорію рівноважного безробіття на чистому ринці». Чистий ринок, за Вальрасом, – це ринок без профспілок і держави. На такому ринку безробіття носить суцього добровільний характер. Безробітні – це ті, в кого індивідуальні оцінки корисності дозвілля дорівнюють або перевищують оцінки заробітку, доходу. Таке добровільне рівноважне безробіття формує й підтримує центр, навколо якого відбуваються коливання. Наприклад, якщо заробітна плата падає, то більше людей іде добровільно в безробіття, віддаючи перевагу дозвіллю, відпочинку. У результаті попит на робочу силу починає зростати, отже, росте заробітна плата. При підвищеній заробітній платі кількість бажаючих працювати збільшується. Це веде до підвищеної пропозиції робочої сили над попитом на неї й заробітна плата починає падати. Усе вертається у вихідне положення.

М. Фрідмен скорегував модель Л. Вальраса, ввівши в неї, по-перше, фактор фрікційності й, по-друге, інституціональний фактор. У результаті цього коректування вийшла «природна норма безробіття».

Фрикційність означає такий вид безробіття, що має тимчасовий, просторовий і соціальний характер. Наприклад, це надвиробництво економістів і недовиробництво водіїв автобусів. Сюди ж відноситься зміна місця проживання, зміна професії й т.д.

Інституціональний фактор обумовлений наявністю профспілок і держави. Профспілки не дозволяють підприємцям звільняти робітників, тому що в колективному договорі записаний рівень зайнятості. Держава ж шляхом допомог і субсидій збільшує дозвілля. За М. Фрідменом, і держава, і профспілки необхідні. Але вони повинні проводити помірні акції. При цій умові, цих безробітних тоді можна включити в «природну норму безробіття». Вона є тим центром, навколо якого йде коливання безробіття. На основі аналізу статистичних даних і математичних розрахунків М. Фрідмен дійшов висновку,

що природна норма безробіття в 70-х роках становила 6,62%, а у 80-х – 7%. Якщо безробіття перевищує семи-процентний рівень, тоді вона буде не природною, а змушеною. Якщо ж ця величина буде нижче 7%, то таке безробіття буде бездіяльним.

Ще в 60-ті роки М. Фрідмен критикував виведення «кривої Філлліпса». Він відзначав, що на великих відрізках часу (10-15 років) вона не працює. На його думку, якщо держава проводить надмірну експансіоністську політику, тобто надміру підвищує бюджетні витрати, то спочатку це приведе до зниження безробіття. Але згодом воно відновлюється з більш високою інфляцією.

Міркування М. Фрідмена полягають у такому: припустимо, у точці А інфляція дорівнює нулю. У результаті експансіоністської політики точка А переміщається в точку В. Безробіття скоротилося. З цього моменту починаються інфляційні очікування. Як тільки вони сформувалися, інфляція стає постійним супутником. Підприємці включають інфляцію у виробництво, а робітники – у заробітну плату, вимагаючи її підвищення.

Інакше кажучи, М. Фрідмен стверджує, що в короткостроковому періоді «крива Філлліпса» існує. Однак у довгостроковому періоді вона переростає у вертикальну пряму. Якщо безробіття буде вище природного рівня, то це є результат діяльності профспілок, що вимагають підвищення заробітної плати. За Дж. М. Кейнсом безробіття, розташоване вище трипроцентної межі, є змушеним. М. Фрідмен підняв цю планку до 7%. Відповідно до його тверджень змушене безробіття (тобто все, що вище 7%) підсилює конкуренцію на ринку праці. Це веде до зниження заробітної плати. При зниженій її величині з боку підприємців зростає попит на робочу силу, що й відновлює «природний рівень безробіття».

М. Фрідмен порушує питання про можливість в тривалому періоді скоротити природний рівень безробіття. Це можливо, якщо понизити фрикційний і інституціональний фактори. У цьому випадку розроблена модель буде прямувати до вальрасовської.

Для зниження «природного рівня безробіття» М. Фрідмен пропонує здійснювати такі заходи: 1) допомагати найманому персоналу не грішми, а поліпшенням інформації про працевлаштування й 2) проводити перекваліфікацію кадрів. Одним словом, надавати допомогу для самопомоги, тобто щоб людина сама заробляла, а не розраховувала на утриманство. Ця думка М. Фрідмена раціональна й для України.

14.4. Економічна теорія пропозиції (ЕТП)

Економічна теорія пропозиції (економічна теорія з боку пропозиції) – друга за значенням економічна школа неоконсерватизму. Вона сформувалася в 70-ті роки ХХ ст. у період кризи кейнсіанства. Єдиного лідера в цієї школи нема, але є провідні представники – американські економісти Артур Лаффер і Мартін Фелдстейн.

Виділимо чотири ключових моменти цієї школи. Перший ключовий момент – методологія. Вона є синтезом двох шкіл – неоавстрійської і монетаризму. Неоавстрійська школа представлена австрійцями, що працювали

в США. До них відносяться Людвіг фон Мізес (1881–1973) і його учень Фрідріх Август фон Хайек (1899–1992) – лауреат Нобелівської премії з економіки в 1974 р. за «дослідження з теорії грошей, кон'юнктурних коливань, взаємовпливів економічних, соціальних і структурних процесів».

Фрідріх Август фон Хайек (1899–1992) – народився у Відні, у сім'ї викладачів. Після служби в армії в роки Першої світової війни він вступає до Віденського університету, отримав ступінь доктора з юриспруденції. Двома роками пізніше отримав другу докторську ступінь, з економіки. Неоавстрійці – чисті риночники й консерватори. Представники ЕТП у своєму вченні опираються на найважливіші тези, сформульовані Ф. Хайеком.

Перша теза Ф. Хайека – монопольний ринковий порядок. За Ф. Хайеком, економіка настільки складна, що розум людський не в змозі пізнати об'єктивні закони економіки. Тому кращим засобом її регулювання є Смітівська «невидима рука ринку». Ф. Хайек не ідеалізує спонтанний ринковий порядок, однак, на його думку, – це менше зло. Якщо держава буде втручатися в ринок, то наступить руйнування економіки. За Ф. Хайеком, «невидима рука ринку», по-перше, відповідає індивідуальній волі людини, по-друге, краще розподіляє обмежені ресурси, по-третє, надає об'єктивну інформацію про попит, пропозицію, ціноутворення й т.д.

Друга теза Хайека, взята на озброєння представниками ЕТП, концепція чистоти ринку. За Ф. Хайеком, держава забруднює ринок, тому він проти всіх течій, що виступають за яке-небудь державне регулювання економіки. Ф. Хайек – затятий антимарксист. Він назвав втручання держави в економіку «пагубною самовпевненістю». Основне гасло Ф. Хайека – вигнати «злих духів» кейнсіанства.

Третя теза Ф. Хайека – різка критика перерозподільної бюджетної політики. Цей перерозподіл завдає шкоди економіці й суспільству, тому що, за Ф. Хайеком, нерівність повинна бути обов'язково. Вона – не тільки результат ринку, але й необхідна його передумова.

Четверта теза Ф. Хайека – різка критика профспілок. Останні, за Ф. Хайеком, є монополією ринку праці. Профспілки забруднюють ринок, тому з ними треба боротися.

Представники ЕТП не у всьому згодні з Ф. Хайеком. На думку прихильників ЕТП, у Ф. Хайека для держави нічого не залишається в економічній області. Представники ЕТП стоять на позиції зниження державного регулювання економіки, але не за повне його знищення. Згідно з ЕТП держава повинна виконувати два завдання: 1) забезпечити економічне зростання і 2) обмежити інфляцію.

Представники ЕТП розходяться й з монетаристами. Якщо в останніх зроблений акцент на фазу обігу, то ЕТП робить акцент на виробництво.

Другий ключовий момент вчення ЕТП – теорія безробіття. Прихильники ЕТП повністю відкидають систему соціальних гарантій. Згадаємо, М. Фрідмен залишав їм певне місце. М. Фелдстейн розробив динамічні ряди: а) соціальних витрат, б) податків, в) заощаджень, г) інвестицій, д) зайнятості.

Проаналізувавши їх, він дійшов висновку, що через ряд проміжних ланок завдяки соціальним витратам зменшується зайнятість.

Опоненти М. Фелдстейна неодноразово перевіряли його модель. Результати не підтвердилися. На думку опонентів, М. Фелдстейн ввів у свою модель дуже тверді обмеження. Опонентами були розроблені моделі, альтернативні моделі М. Фелдстейна. За цими альтернативними моделями вийшло недовиробництво національного доходу від 5 % у розвинених країнах, до 80-90 % у країнах Африки. Розбіжність була величезною. Потім опоненти перевірили ще раз модель М. Фелдстейна на даних США і дійшли до висновку про її недієздатність. У результаті Р. Рейган розпустив національну консультативну раду з економічних можливостей, створену під враженням праць М. Фелдстейна.

Третій ключовий момент вчення ЕТП – питання інфляції. У цьому питанні прихильники ЕТП солідарні з М. Фрідменом про необхідність обмеження грошової маси. Але їхній підхід до рішення цієї проблеми відрізняється від Фрідменовського. М. Фрідмен пропонує проводити серед державних чиновників роз'яснювальну роботу про необхідність здійснення ними правильної грошової політики. Прихильники ж ЕТП вважають, що чиновники переслідують свої особисті, а не суспільні інтереси. Тому роз'яснювальні заходи марні. На відміну від ідеалізму М. Фрідмена, прихильники ЕТП більш тверезо оцінюють провідників економічної політики.

За М. Фрідменом, бюджетний дефіцит – це зло. Але це – зла реальність, із цим злом необхідно рахуватися й миритися. Прихильники ж ЕТП заперечують це. У їхньому вченні на першому плані стоїть рівноважний бюджет. На їхню думку, якщо чиновникам дати послаблення, то вони зруйнують економіку. Тому відповідно до постанов ЕТП конгресу необхідно чітко стежити за збалансованим бюджетом.

Четвертий вузловий момент вчення ЕТП – теорія економічного зростання. У цьому питанні ЕТП цілком самостійна. Її прихильники висунули власну концепцію. У центрі її стоїть фактор заощадження. Стагнування економіки представники ЕТП пояснюють занадто малими заощадженнями, яких не вистачає для економічного росту. Основну причину цього вони вбачають у деформації ринку з боку держави. Це знаходить своє відбиття, по-перше, у політичній нестабільності ринку через зміну правлячих партій, у яких різні політичні пріоритети. У результаті населення швидко «скидає» гроші. По-друге, у занадто високому рівні оподаткування, що веде до падіння інвестицій.

Представники ЕТП висунули зовсім новий аргумент: високі податки на прибуток примушують підприємців працювати на старому устаткуванні. Наслідком цього є зниження темпів росту науково-технічного прогресу й гальмування економічного зростання.

На думку прихильників ЕТП, бюджетний дефіцит завдає шкоди заощадженням. У цьому питанні вони посилаються на ефект американського економіста Роберта Барро. У 1981 р. він опублікував книгу «Очікування й

ділові цикли». Ефект Р. Барро полягає у витисненні приватного попиту на кредитні ресурси державним сектором, державним попитом. За Р. Барро, держава випускає боргові зобов'язання. Від 50 до 55% доходів підприємців і домашніх господарств повинні направлятися на придбання цих зобов'язань. Держава витратить виручені гроші на виплату заробітної плати державним чиновникам. У результаті, на думку представників ЕТП, відбувається витиснення приватного сектора. Якщо ця тенденція збережеться, то частка державного сектора у валовому національному продукті невиправдано збільшиться. Прихильники ЕТП оперують даними, які вже наводилися в даній роботі: якщо в 1970 р. у США через держбюджет перерозподілялося 30% ВВП, то в 1980 – 36%, тобто за 10 років ріст склав 6%.

Щоб поправити дане положення, представники ЕТП пропонують очистити ринок від втручання держави. У результаті підвищиться стійкість валюти. Тут проглядається солідарність ЕТП із М. Фрідменом. Але якщо М. Фрідмен робить акцент державного регулювання на грошову політику, то представники ЕТП – на податкову реформу. Їхні рекомендації в цьому питанні зводяться до такого: у цілому податки з підприємців і домашніх господарств треба скоротити, але не рівною мірою. Насамперед, необхідно знизити податки на інвестиції із громадян з високими доходами. Це, мов, послужить безпроблемному перетворенню заощаджень в інвестиції. У результаті росту інвестицій виросте й число робочих місць.

На думку прихильників ЕТП, їхня концепція тільки зовні солідаризується з багатими людьми. Насправді виграють всі, у тому числі робітники з низькими доходами, тому що для одержувачів заробітної плати зниження податків збільшує привабливість додаткової роботи, зростання заробітку, стимулює до роботи, отже, збільшується пропозиція робочої сили.

Ідею податкової реформи обґрунтував Артур Лаффер на початку 80-х років. Він став одним з найбільш відомих представників ЕТП. Його прославила так звана «крива Лаффера», яка показує, що при підвищенні ставки податку доходи держави за рахунок податкових надходжень спочатку будуть збільшуватися. Але якщо податкова ставка перевищує певну межу, доходи від оподаткування почнуть зменшуватися. Причина криється в тім, що занадто високі податки знижують у людей бажання працювати в «світлій», тобто легальної економіці. Чим вище цієї межі визначена ставка податку, тим менше вони будуть працювати легально й, отже, тим менше будуть доходи державної казни. Якщо ставка податку буде постійно збільшуватися, рано або пізно вона досягне такого рівня, при якому ніхто не захоче працювати й, отже, припиняться податкові надходження. Зниження податків виявилось складовим елементом програми Р. Рейгана.

14.5. Теорія «раціональних очікувань»

У 70-ті роки професор Чиказького університету Роберт Лукас разом із колегами піддав сумніву багато кейнсіанських і монетаристських ідей. Вони отстоювали думку про те, що люди можуть раціонально передбачити майбутнє і реагувати відповідно до власних інтересів. Це означає, що люди формують

свої очікування, зокрема і щодо інфляції, на підставі слухних уявлень про функціонування економіки.

Засновники теорії раціональних очікувань» вважають, що лише ринок, а не держава, може оперативнo реагувати на раціональні очікування людей. Якщо ринкова економіка і система цін мають риси досконалої конкуренції, то ринки адаптуються швидко і ніяка політика стабілізації не зможе результативно впливати на виробництво та зайнятість. Усі заходи держави негайно нейтралізуються поведінкою індивіда на ринку, тому державне втручання в економіку є неефективним. Але за теорією «раціональних очікувань» неефективність політики зумовлена не політичними помилками або нездатністю урядовців приймати своєчасні рішення, а реакцією людей на очікувані наслідки цієї політики. Висновок полягає в тому, що найкраще дати ринковій економіці свободу, але вже на основі нових аналітичних методів.

Теорія «раціональних очікувань» привернула до себе увагу багатьох економістів, по-перше, тим, що вона намагається встановити зв'язок між макро- і мікроекономічними теоріями, а по-друге, прагне з'ясувати, чому інфляція і безробіття можуть існувати водночас, і через суб'єктивні дії людей вирішити цю проблему.

Теорія «раціональних очікувань» розглядає реакцію учасників економічної діяльності на зміни кон'юнктури, заходи економічної політики. На відміну від адаптивних раціональні очікування спираються не тільки на досвід минулого, а й на прогнозування, оцінку майбутніх подій.

Прихильники цієї теорії виходять з того, що «економічні суб'єкти» не схильні пасивно очікувати на зміни економічного курсу. Спираючись на обширну інформацію, вони вгадують імовірні наслідки грошово-кредитної і фінансово-бюджетної політики, приймають раціональні рішення, здатні зрівноважувати дії державних структур. Підприємці та населення не просто екстраполюють процеси і тенденції, а прагнуть зрозуміти сутність та логіку тих, хто здійснює регулювання економіки.

Прихильники теорії «раціональних очікувань» дотримуються поглядів, багато в чому подібних до концепції монетаристів. Втручання держави в економічне життя вони вважають неприйнятним не тільки в довгостроковому, а й у короткостроковому плані. На їхню думку, великі фірми мають у своєму розпорядженні досить повну інформацію і швидко реагують на прийняті «нагорі» рішення. Фірми здатні не тільки прогнозувати «економічну погоду», а й передбачати ймовірні дії правлячих кіл. Грошове «підкачування» попиту призводить не до зростання виробництва, а до інфляційного сплеску цін.

Як і М. Фрідмен, Р. Лукас і його прихильники виходять з того, що ринкова економіка сама здатна відновлювати порушену рівновагу. Ціни досить гнучкі й рухливі. Їх коливання відбуваються на рівні фірм. На макрорівні ціни вирівнюються. Втручання держави лише порушує процес ринкового саморегулювання.

Для забезпечення адекватної реакції економічних агентів на зміни економічної політики необхідно, щоб вони були заздалегідь сповіщені про ці зміни й довіряли прогнозам і оцінкам державних структур.

Проблема обліку «раціональних очікувань» – це проблема дієвості економічної політики, її здатність впливати на хід економічних подій.

Нині більшість економістів не погоджуються з основними положеннями теорії «раціональних очікувань». Перш за все висловлюються сумніви щодо того, що люди добре поінформовані й обізнані в ситуаціях. Далі критикують тезу, що ринковий механізм діє негайно й досконало, бо насправді ринки не є суто конкурентними, отже, вони не можуть оперативного пристосовуватися до мінливих умов функціонування економіки.

Як бачимо, світова економічна наука розробила кілька теоретичних концепцій виходу національної економіки з кризи і досягнення макроекономічної стабільності. Реалізація їх на практиці – це справа і мистецтво політиків та їх економічних радників.

Запитання для самоконтролю

1. Поясніть причини виникнення неолібералізму.
2. У чому полягає сутність еволюції неокласичного напрямку економічної думки?
3. Як Л. Мізес характеризує варіант сучасного економічного устрою?
4. Якими є погляди Л. Мізеса щодо теорії економічної рівноваги?
5. Поясніть зміст концепції «спонтанного порядку» Ф. Хайєка.
6. Поясніть методологічні основи неолібералізму.
7. «Німецькі економісти зробили найбільший внесок у формування теорії неолібералізму». Обґрунтуйте це положення.
8. Що проголошує теорія «економічних порядків» В. Ойкена? Які її основні положення і висновки?
9. Розкрийте сутність теорії «соціального ринкового господарства».
10. У чому полягає сутність економічної концепції і реформ Л. Ерхарда?
11. Розкрийте сутність теорії «сформованого суспільства».
12. У чому полягає сутність американського неолібералізму? Дайте пояснення сучасного монетаризму.
13. Які функціональні зв'язки відображає рівняння обміну І. Фішера?
14. У чому полягає сутність кількісної теорії грошей М. Фрідмена? Розкрийте її зміст та особливості.
15. Поясніть «грошове правило» М. Фрідмена.
16. У чому полягають монетаристські рецепти регулювання інфляції?
17. Чим відрізняється грошово-кредитна політика М. Фрідмена від кейнсіанської?
18. Поясніть зміст кривої й ефекту А. Лаффера.
19. Які висновки випливають з теорії «раціональних очікувань»?

Тестові завдання

1. У якій із країн неоліберальний напрямок мав різновид «неоліберального дирижизму»:

а) США, б) Англії, в) Німеччині, г) Франції?

2. Виберіть представників неоліберального напрямку:

а) Г. Ч. Кері, Ф. Ліст, А. Сміт; б) Н. Сеніор, Дж. М. Кейнс, Дж. Коммонс, У. Мітчелл; в) В. Ойкен, Ф. Бем, Л. Мікш, Л. Ерхард, Г. Гросман-Дерт; г) К. Менгер, К. Бюхер, В. Ойкен.

3. Виберіть представників нової історичної школи:

а) Л. Brentano, К. Бюхер, Г. Шмоллер; б) Ф. Ліст, Г. Гегель, К. Маркс; в) В. Рошер, Б. Гільдебранд, К. Кніс; г) М. Вебер, К. Бюхер, В. Зомбарт.

4. Який з типів господарства, за Ойкеном, не відноситься до ідеального:

а) централізовано-кероване господарство; б) вільне ринкове господарство; в) змішане (реальне) господарств; г) немає правильної відповіді?

5. Виберіть суспільства, що тяжіють до вільного ринкового господарства:

а) капіталізм досконалої конкуренції, капіталізм недосконалої конкуренції; б) соціалістичне суспільство, капіталізм досконалої конкуренції; в) рабовласництво, капіталізм недосконалої конкуренції; г) соціалістичне суспільство, феодалізм маєтки.

6. Яка з післявоєнних економічних криз у західних країнах була найвиснажливішою:

а) 1969-1971 р.; б) 1974-1974 р.; в) 1980-1982 р.; г) немає правильної відповіді?

7. У якому із зазначених періодів ХХ ст. виник неоконсерватизм:

а) у середині 60-х років; б) у середині 70-х років; в) у середині 80-х років; г) немає правильної відповіді?

8. Що не є пріоритетами неоконсерватизма в широкому змісті слова:

а) орієнтування на моногамну родину, орієнтація на церковну ідеологію; б) патріотизм, підвищення духу заповзятливості; в) націоналізм, посилення державного втручання в економіку; г) розрахунок на власні сили, акцент на права й свободи.

9. Що не є пріоритетами неоконсерватизму в економічній області:

а) власна заповзятливість, зниження державного регулювання в економіці; б) приватна власність, ринкова конкуренція; в) зростання державного сектора в економіці, поширення соціальних програм, збільшення частки, що перерозподіляє ВВП через держбюджет; г) зниження податків, зниження соціальних витрат, розширення вільного підприємництва.

10. Чим пояснює Фрідмен вади в економіці:

а) об'єктивними факторами, внутрішньо властиві капіталізму, експансією іноземних держав; б) гіпертрофованою діяльністю профспілок, некомпетентним втручанням держави; в) недостатнім регулюванням економіки, наявністю безробіття; г) недозавантаженням виробничих фондів, безробіттям?

11. Виберіть економічні категорії, які використав Фрідмен у своєму вченні проти кейнсіанства:

а) ВВП, гроші, інвестиції; б) заробітну плату, ренту, відсоток; в) прибуток, вартість, споживчу вартість; г) граничну корисність, мультиплікатор, акселератор.

12. Назвіть визначальні фактори Фрідменовської формули додаткової щорічної пропозиції грошей:

а) середньорічний темп очікування інфляції; б) середньорічний темп приросту ВВП; в) немає правильної відповіді; г) середньорічний темп приросту безробіття.

13. Який відсоток щорічного приросту грошової маси ϵ , за Фрідменом, оптимальним:

а) 2%, б) 4%, в) 6%, г) 8%?

14. Який з показників на осі ординат відобразив О. Філіпс:

а) інфляцію, б) безробіття, в) заробітну плату, г) ВВП?

15. Укажіть складові елементи фрикційного безробіття:

а) добровільність, зміна місця проживання, зміна професії, навчання, догляд за дітьми; б) сезонність, колективний договір, субсидії; в) допомога з безробіття, циклічні коливання, необхідність підвищення кваліфікації; г) низький рівень заробітної плати, відсутність попиту на робочу силу, сезонність.

16. Як, за Фрідменом, називається семи-процентне безробіття:

а) змушене, б) фрикційне, в) структурне, г) природне?

17. Що розуміється під повною зайнятістю:

а) відсутність фрикційного безробіття; б) відсутність циклічного безробіття; в) відсутність дозвільного безробіття; г) немає правильної відповіді?

18. До якого напрямку економічної думки тяжіє ЕТП:

а) неокласичного, б) кейнсіанського, в) неоінституційного, г) неоліберального?

19. Виберіть представників неоавстрійської школи:

а) К. Менгер, А. Маршалл; б) Л. Мізес, Ф. Хайек; в) Дж. Хікс, Ф. Візер, Е. Бем-Баверк; г) А. Лаффер, М. Фелдстейн, Р. Барро.

20. Назвіть вихідні принципи економічного вчення Ф. Хайка:

а) монопольний ринковий порядок, чистота ринку, неприйнятність профспілок, неприйнятність перерозподільної бюджетної політики, повне знищення державного регулювання економіки; б) зниження державного регулювання економіки, діяльність профспілок, перерозподільча бюджетна політика; в) підтримка державою темпів економічного росту, боротьба з монополіями, створення умов для досконалої конкуренції.

21. Якої концепції дотримуються прихильники ЕТП у питанні соціального забезпечення:

а) допускають часткові соціальні гарантії для малопробуткових верств населення; б) стоять на позиції розширення соціальних витрат; в) повністю відкидають систему соціальних гарантій; г) немає правильної відповіді?

22. Укажіть позиції, які відстоюють у своєму вченні прихильники ЕТП:

а) перевищення дохідної частини бюджету над видатковою; б) перевищення видаткової частини бюджету над дохідною; в) бюджет повинен бути збалансованим; г) немає правильної відповіді.

23. Які причини, на думку представників ЕТП, стагнуть економіку:

а) малі заощадження, політична нестабільність ринку через зміну правлячих партій; високий рівень оподаткування на прибуток корпорацій, недостатність інвестицій, витиснення приватного сектора на кредитні ресурси державним; б) деформація ринку з боку держави, зниження темпів росту науково-технічного прогресу; в) все вище перелічене правильне; г) немає правильної відповіді?

24. Виберіть рекомендації в області податкової реформи, пропоновані прихильниками ЕТП:

а) підвищення оподаткування із всіх видів доходу, підвищення оподаткування на підприємців; б) зниження ставки податків з підприємців, зниження ставки податків з домашніх господарств, більш значне зниження податків з домогосподарств із високими доходами; в) скасування податків з підприємців, підвищення ставки податків з домашніх господарств; г) немає правильної відповіді.

25. Виберіть неправильні відповіді економічного змісту «кривої Лаффера»:

а) збільшення податкових надходжень у держбюджет до певної величини оподаткування; б) забезпечення оптимуму податкових надходжень у держбюджет в екстремальній точці; в) зменшення податкових надходжень у держбюджет після певної величини оподаткування; г) забезпечення максимальних податкових надходжень у держбюджет у будь-якій точці траєкторії.

Тема 15. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ТА ЙОГО ТРАКТУВАННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ.

Основні терміни та поняття

Економічне становище України в 1917–1921 рр. Нова економічна політика в Україні. Індустріалізація та колективізація. Особливості розвитку економічної думки в Україні напередодні жовтневих подій і в роки. Воєнний комунізм. Економічна думка в часи переходу до нової економічної політики. Основні напрями й характер еволюції економічної теорії в Україні в роки наростання державного тоталітаризму. Формування командно-адміністративної економічної системи. Напрями розробки проблем економічної теорії в українській економічній літературі 60–70-х років. Формування в економічній літературі 80-х років засад якісно нової концепції розвитку економіки. Економічна думка українського зарубіжжя.

15.1. Основні напрями розвитку економічної теорії в період 1917 – кінця 20-х рр.

Сучасна світова економічна думка формувалась, об'єднуючи різноманітні напрями економічного знання. Вона синтезувала досягнення цілих поколінь, добираючи раціональне та відкидаючи дрібне, несуттєве. Кожну із сучасних доктрин чи шкіл було започатковано в минулі століття, і кожна з них розвивалась відповідно до вимог часу та економічної реальності, була породженням конкретних соціально-економічних обставин. Політична економія соціалізму у цьому розумінні є особливою економічною доктриною не лише завдяки своїй оригінальності, догматичності та чіткій ідеологічній спрямованості, а ще й тому, що економічна думка породила унікальний феномен – суспільство, яке будувалось у суворій відповідності з наперед сконструйованою теоретичною моделлю.

Джерелом політичної економії соціалізму були ідеї соціалістів-утопістів, що відбивали одвічну мрію людства про справедливе суспільство, і класична доктрина, використана К. Марксом та Ф. Енгельсом для економічного обґрунтування справедливості класової боротьби та об'єктивної обумовленості заміни капіталістичного суспільства на комуністичне. Основні принципи побудови соціалізму та комунізму було сформульовано Марксом та Енгельсом, дальший теоретичний розвиток основних концептуальних положень марксистської доктрини здійснив В. І. Ленін. Однак загального уявлення про основи соціалізму виявилось недостатньо, коли постала проблема формування реальної економічної системи. Хоча було очевидним, що встановлення суспільної форми власності на засоби виробництва (тобто скасування приватної власності) об'єктивно спричинятиме докорінні зміни в економічній структурі, однак щоденно виникали суто практичні проблеми, які потребували теоретичного обґрунтування та прогнозування їхніх наслідків.

Уже в перші роки Радянської влади розгортаються дискусії з приводу основних закономірностей та напрямків розвитку економічної теорії, визначається основне коло питань, які належало розв'язати. Тепер навіть важко уявити собі, як багато уваги приділяли економісти розвиткові теоретичних досліджень. Тільки російською мовою тоді було надруковано близько тисячі праць з проблем радянської економіки. Ставилися і розв'язувалися найрізноманітніші питання: про доцільність та форми суспільної власності, про форми розподілу, державного управління, необхідність контролю, товарно-грошові відносини, стимули виробництва, завдання самої економічної теорії.

Характерною рисою економічної теоретичної думки перших пореволюційних років був справжній плюралізм. Безперечно, у виданнях того часу відображалася класова боротьба, але поки що у формі теоретичних дискусій. Більше того, економісти різних напрямів та шкіл надзвичайно шанобливо ставилися один до одного. Траплялося навіть, що наукова праця пробуржуазного напрямку друкувалася з критичною передмовою більшовика, і навпаки. Проте з другої половини 20-х рр., а особливо з 1929 р., становище змінилося. Належність автора до більшовицької партії стає чи не

найпереконливішим аргументом слушності його теорій. Науково-аналітичний підхід замінюється класово-партійним та ідеолого-етичним.

Немарксистські автори намагалися протестувати проти цього. Цікаву характеристику більшовицького підходу до економічного аналізу дав автор немарксистської орієнтації, відомий історик Р. Ю. Віппер, в книжці «Криза історичної науки» (Казань, 1921). У ній він підкреслював, що до революції багато російських учених віддавало належне економічному матеріалізму, погоджуючись, що світом правлять економічні фактори, а не ідеї. Та після Жовтня до влади прийшли люди, які визнають ідею важливішою за об'єктивні фактори. Р. Ю. Віппер мав рацію: багато хто бачив у радянській економіці те, що наказано було бачити, а не те, що там було насправді.

Однак помилковим буде і твердження, що всі економісти ідеологізували економічну науку або сліпо захищали партійні інтереси. Російські марксисты в 20-х – на початку 30-х рр. зробили значний внесок в економічну теорію. З них треба назвати передовсім М. Кондратьєва, О. Чаянова, О. Челінцева, М. Левитського, Є. Слуцького, В. Леонтєва та багатьох інших.

Наприкінці 20-х років колишні дискусії з приводу головних напрямків розвитку економіки радянської держави та основних принципів побудови соціалістичної системи підмінюються визначеними «згори» теоретичними формулюваннями. Починається догматизація основних положень марксистсько-ленінського вчення. За основну функцію економічної теорії визнається ідеологічна, тобто захист існуючого ладу, постійні докази правильності партійного курсу, критика всіх економічних доктрин, що не відповідають радянським ідеологічним настановам.

Однак суто прикладні аспекти економічної теорії ще розглядаються радянськими економістами, причому досить оригінально й цікаво. Саме в цей час було започатковано балансовий метод розвитку народного господарства, економіко-математичне моделювання, статистичні методи, сформульовано принципи планування та прогнозування. Однак під політичним тиском погляди багатьох економістів зазнають змін, теорії пристосовуються до ідеологічних вимог.

15.2. Характеристика економічної думки в період утвердження командно-адміністративної системи (30–50-ті роки ХХ ст.)

Варто проаналізувати, наприклад, еволюцію поглядів на оцінку планової роботи у Радянській державі, великого авторитета радянської економічної науки С. Струмиліна. До початку 30-х рр. господарські проблеми планового народного господарства – «кризу збуту» 1923 р., «товарний голод» 1925 р., падіння обсягів виробництва, він зв'язує з помилковою економічною політикою радянських відомств. Так, він указував, що свавільне втручання в якусь ланку економічного організму призводить до негайного розладу всієї системи. Він справедливо зазначає, що більшість негараздів у сільському господарстві пояснюється надто високими цінами на промислові товари, нещадно критикує кредитну політику Держбанку, указуючи, що його діяльність розбалансиує економіку, призводить до криз, стимулює інфляцію. Цікаво, що свою критику

Струмилін аргументує з допомогою неокласичних наукових теорій.

Якщо у 20-ті роках зриви у плановій роботі пояснювалися Струмиліним з класичних позицій, які базувались на тезі про самоврівноваження економіки, то на початку 30-х років його погляди дуже змінилися. Уже 1932 р. він причиною всіх невдач називає «засилля» у Держплані буржуазних спеців та опозиційних елементів за дуже малого прошарку спеціалістів-комуністів. Сама структура Держплану, підкреслює Струмилін, робила планування процесом загостреної класової боротьби. Такі працівники Держплану, як В. Базаров, Н. Кондратьєв, В. Громан, виходили з концепції непу, за якою не план обмежує стихію ринку, а навпаки, ринок регулює і коректує план. Саме їхня діяльність нібито призвела до невдачі перших спроб народногосподарського планування. Лише після того, як було розгромлено «шкідницьку організацію» у Держплані, з'явився «науково обгрунтований» перший п'ятирічний план.

Еволюція поглядів Струмиліна характерна для доби повороту країни на шлях побудови тоталітарної, адміністративно-командної економіки. Це була реакція на реальну загрозу: учені-економісти, теоретики та практики, що не хотіли свої погляди на закономірності розвитку суспільного господарства пристосовувати до ідеологічних вимог, не хотіли змиритися з новими підходами до науки, або зазнавали утисків, або були вислані за межі країни, або й фізично знищені.

З того часу в економічній думці радянської держави панівне місце посіли основні постулати революційної марксистської догми, що в сфері економіки утверджували ідеї централізму, тотального планування економіки, суспільної форми розподілу і т.ін. Комуністична партія бере курс на колективізацію, дальше усупільнення власності, а соціалізм оголошується єдино можливим, справедливим суспільним устроєм, позбавленим будь-яких суперечностей, «сходінкою до комунізму».

Якщо до початку 30-х рр. велася дискусія з приводу необхідності існування політичної економії як науки за умов нового ладу, то в другій половині 30-х рр. йшлося вже про те, що слід створити особливу науку для вивчення радянської економіки. Приймається рішення про викладання політичної економії соціалізму в навчальних закладах, про створення підручника, в якому давалася б відповідь на всі питання ідеологічного, теоретичного та прикладного характеру, що виникають у процесі свідомої побудови нового суспільства. Завданням економічної науки стає, по суті, тільки всебічне обгрунтування тези про переваги соціалізму порівняно з капіталістичним суспільством.

Політико-економічне знання почало деградувати. Науку було поставлено в жорсткі рамки, які обмежували дослідження марксистськими положеннями про економічну роль диктатури пролетаріату, про соціалістичне усупільнення та єдину суспільну власність на засоби виробництва та ін., що знайшло відображення у формулюванні особливих економічних законів соціалізму, котрі трактувались суб'єктивістськи – як планові і «конструйовані» суспільством. Та згодом стало очевидним, що політична економія як наука

заходить у глухий кут, вступає в суперечність з принципами не тільки класичної, а навіть марксистської економічної теорії.

1952 р. було опубліковано працю Й. Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», що визначала дальші напрямки розвитку політичної економії, визнавала об'єктивний характер дії економічних законів та їхню чинність і в соціалістичному просторі, визначальну роль продуктивних сил у прогресі суспільства. У зв'язку з цим підкреслювалась необхідність досліджень загальних закономірностей економічного розвитку та використання їх результатів у практиці соціалістичного будівництва. З цього часу об'єктом аналізу вчених-економістів стає низка притаманних ринковому господарству категорій «несоціалістичного» походження – «гроші», «товар», «прибуток» та ін.

У новому підручнику з політекономії соціалізму (1954) знайшли відображення проблеми факторів виробництва, науково-технічного прогресу, міжгалузевих та внутрішньогалузевих пропорцій суспільного виробництва, заробітної плати, економічного зростання та інших, що наближало радянську економічну науку до світової економічної думки.

15.3. Економічна думка 60-х – початку 90-х років ХХ ст.

В 60-х рр. до предмета політичної економії включають мікроекономічні проблеми, що характеризують основи економічної діяльності господарської одиниці – підприємства. Саме в цей час питання поведінки економічного агента за умов ринкової економіки та впливу цієї поведінки на макроекономічні процеси починають досліджувати і в західній економічній літературі.

У Радянському Союзі робляться спроби впровадити в практику господарювання принципи господарського розрахунку, що свідчило про певну перемогу радянської економічної теорії, яка, хоч і несміливо, обстоювала необхідність визнання ролі товарно-грошових відносин за соціалізму, а також започаткований ще класичною політичною економією принцип невтручання в економічні процеси принаймні на рівні господарської одиниці.

Та все ж для радянської економічної теорії залишались закритими досягнення світової економічної думки. Ця теорія не відмовилась від марксистських догматів і була цілком підпорядкованою ідеологічним потребам. Явища, притаманні товарному виробництву, розглядалися щодо соціалістичного суспільства як такі, що лише за формою подібні до тих, котрі характеризують ринкове господарство. Насправді, вони є суттєво іншими, бо здійснюються за умов планової економіки та в соціально-справедливому суспільстві.

У 70-х рр. у радянській економічній літературі навіть починається дискусія з питання співвідношення політики та економіки. Назване питання було дуже актуальним, оскільки розв'язання багатьох економічних проблем у країні залежало від того, наскільки це відповідало ідеологічним установкам. По суті, йшлося про допустимі межі втручання держави в господарський механізм. На жаль, перемогли прихильники підпорядкування економіки політичній меті. Відповідно і процес запровадження господарського розрахунку почав

сповільнюватись, відбувався у спотвореній формі.

Однак певне послаблення політико-ідеологічної цензури в цей час позитивно позначилося на розвитку економічної теорії. Одночасно з теоретичною проблемою співвідношення політики та економіки, дискутувалось питання про зв'язок політичної економії з іншими науками.

Висновок про те, що політична економія є методологічною базою розвитку економічних наук та що ці науки є інструментами теоретичного аналізу, сприяв розвитку в її межах нових галузей дослідження. Політична економія соціалізму здобула можливість оперувати економіко-математичними та статистичними методами аналізу.

1975 р. радянському економістові Л. В. Канторовичу було присуджено Нобелівську премію за книжку з економіко-математичного моделювання процесів суспільного відтворення «Економічний розрахунок найліпшого використання ресурсів», написану ним ще 1939 р. Визнання заслуг вченого світовою наукою сприяло тому, що з цього часу економіко-математичні методи починає широко використовувати радянська економічна наука в теоретичному аналізі. За короткий строк у цьому напрямку було досягнуто досить значних успіхів.

Слід також зазначити, що в цей час відбувається інтенсивний розвиток нової науки, яка на початку 60-х років формувалась як «Критика західних економічних теорій». Вона давала змогу радянському читачеві отримати бодай загальне уявлення про стан і досягнення світової економічної теорії.

Проте починаючи із середини 70-х рр. в розвитку економічної науки починається застій, зумовлений погіршенням економічного становища в країні. Знову від науки вимагають доведення переваг соціалістичного ладу, знову починається ідеологізація та апологетика влади партії.

В економічній літературі 70-х рр. активно обговорюються проблеми системи та структури виробничих відносин, вихідного та визначального у виробничих відносинах соціалізму і т. ін. Наука здебільшого досліджує суто абстрактні проблеми, спрямовані на опрацювання методологічних засад аналізу, а не практичних питань. Характерним для наукових праць того періоду стають цитування витягів з творів Маркса, Енгельса, Леніна, партійних та урядових постанов як аргументів на користь якихось абстрактних ідей, що не мали жодного практичного значення.

На початку 80-х рр. стає очевидним, що економічна теорія перебуває в кризовому стані, стала догматичною та схоластичною, нездатною пояснити засади сучасного економічного розвитку, окреслити потрібні напрямки дальшого руху суспільства. Ще раз підтвердилася стара думка, що економічна теорія не може розвиватися, коли від неї не вимагають пошуку принципово нових способів розв'язання соціально-економічних завдань.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. в економічній літературі починають формуватися засади нової концепції господарювання, що бере за вихідний пункт приватновласницький інтерес. У центр уваги економічної теорії потрапляють питання роздержавлення власності, його способи, методи та

завдання. Переосмислюється природа ринкових відносин, соціально-економічного устрою суспільства. Вирішуються проблеми трансформації соціалістичної економіки в ринкову.

Методологічний апарат, який використовує сучасна економічна теорія в країнах колишнього Радянського Союзу, свідчить про інтеграцію вітчизняної економічної науки в світову.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть основні закономірності та напрямки розвитку економічної теорії на початку встановлення радянської влади.
2. Які форми теоретичних дискусій домінували у післяреволюційний період?
3. Назвіть причини заміни науково-аналітичного підходу класово-партійним та ідеолого-етичним у наукових дискусіях?
4. Дайте характеристику теоретичної економічної думки в 20-х –початку 30-х рр.
5. Що собою являє балансовий метод розвитку народного господарства?
6. Як використовувалися неокласичні наукові теорії у працях С. Струмліна?
7. В чому полягає необхідність створення особливої науки для вивчення радянської економіки?
8. Чим продиктована необхідність досліджень загальних закономірностей економічного розвитку та використання їх результатів у практиці соціалістичного будівництва в роботах економістів сталінського періоду?
9. Що собою являють принципи господарського розрахунку, застосовані у економіці радянського типу?
10. З чим пов'язане формування засад нової концепції господарювання, що бере за вихідний пункт приватновласницький інтерес у 80-ті рр. XX ст.?

Тестові завдання

1. Дуже великий вплив на розвиток ідей соціал-демократів здійснила:
 - а) економічна криза 1929 –1933 рр.; б) соціалістична революція в Росії;
 - в) перші світова війна; г) економічна теорія Дж.М. Кейнса.
2. Де відбувся 1-й Всеукраїнський з'їзд Рад, що завершився проголошенням України радянською республікою?
 - а) Київ; б) Мінськ; в) Полтава; г) Харків
3. Які форми кооперації існували в Україні в 20- ті роки 20 ст.?
 - а) споживча; б) сільськогосподарська; в) кустарно – промислова; г) всі перераховані вище.
4. Назвіть основну причину голодомору в Україні в 1923-1933рр.
 - а) продрозкладка; б) суцільна колективізація; в) індустріалізація; г) НЕП
5. Нова економічна політика. має наступні складові:
 - а) відновлення торгівлі та товарно-грошових відносин; б) введення стійкої грошової одиниці, надання їй конвертованості; в) повернення власникам

середніх та дрібних підприємств, г) все перераховане вище

6. «Золоті роки стабільності», це період правління СРСР:

а) Леніним; б) Сталіним; в) Брежнєвим; г) Хрущовим.

7. Аграрні реформи з орієнтацією на світовий досвід здійснювались . в період правління СРСР:

а) Леніним; б) Сталіним; в) Брежнєвим; г) Хрущовим.

8. «Перебудову» економіки, що призвела до розпаду СРСР запропонував

а) Ленін; б) Сталін; в) Горбачов; г) Хрущов.

9. Основним напрямком економічної думки СРСР є:

а) марксизм-ленінізм; б) кейнсіанство; в) лібералізм; г) меркантилізм.

10. Основною формою власності в СРСР була:

а) приватна; б) державна; в) колективна; г) індивідуальна.

Тема 16. Формування засад ринкового господарства в Україні (90-ті роки ХХ ст.).

Основні терміни та поняття.

Економіка України в період переходу до ринкової моделі господарювання. Політика реформ. Проблеми перехідного періоду. Проблеми входження економіки України у світове господарство. Економічні дискусії перехідного періоду. Економіка незалежної України. Теоретичні основи досягнення добробуту в Україні.

16.1. Економічні дискусії перехідного періоду.

Проголошення незалежної України та ринкова трансформація національної економіки. Соціально-економічна криза та пошук напрямків її подолання. Фінансово-кредитна та податкова політика, грошова реформа 1996 р. Внутрішня та зовнішня торгівля України

З розпадом СРСР і отриманням незалежності на шлях самостійного як політичного, так і економічного розвитку вийшла одна з найбільших колишніх радянських республік – Україна. За виробничим потенціалом і чисельністю населення Україна – друга після Росії держава СНД. На початку 90-х років її населення становило 52 млн осіб, що дорівнювало близько 18% загальної чисельності населення колишнього СРСР. У 1989 р. в Україні було вироблено понад 16% загальносоюзного національного доходу.

У результаті панування командно-адміністративної системи управління економікою Україна, як і інші колишні радянські республіки, опинилася в стані глибокої економічної кризи. Катастрофічна ситуація в народному господарстві була обумовлена такими факторами: загальним одержавленням, що призвело до деградації відносин власності й ліквідації нормальних господарських стимулів; деформованою структурою виробництва зі значною мірою мілітаризації; викривленням мотивації праці, пануванням соціального утримання; гонитвою за високими темпами зростання радянської економіки.

Немічною і деформованою у господарському відношенні виявилася Україна в переддень незалежності. Останнє десятиріччя ХХ століття для України можна назвати роками економічної трансформації – складного соціально-економічного явища, в якому дуже важко виявити чіткі й недвозначні причинно-наслідкові зв'язки між окремими явищами, діями окремих економічних суб'єктів та їх наслідками. Суть соціально-економічних перетворень у цілому зводиться до того, щоб змінити існуючу економічну систему і забезпечити економічне зростання. Як же відбувалися трансформаційні процеси в українській економіці на рубежі тисячоліть?

Першим кроком на шляху до незалежної української економіки було прийняття «Декларації про державний суверенітет України» 16 липня 1990 року. Ще перебуваючи в складі СРСР, Україна в такий спосіб заявила про свій намір створення самостійної держави з незалежною і міцною економікою. Практична реалізація цього наміру відбулася з прийняттям «Акта проголошення незалежності України» 24 серпня 1991 року.

Одним із головних завдань перехідного періоду є розроблення науково обґрунтованої соціально-економічної політики, тобто програми стратегічних і тактичних дій держави. Без такої програми успішний розвиток економіки будь-якої країни неможливий. Але в 1991 році перевагу було надано не науково обґрунтованим висновкам вітчизняних і зарубіжних учених, а нав'язаній Україні ззовні (під виглядом «новітнього монетаризму») політиці реформації типу так званої «шокової терапії», в основі якої лежали рекомендації експертів Міжнародного валютного фонду і Світового банку.

Наприкінці жовтня 1991 р. Верховна Рада України розглянула «Основні напрями економічної політики в умовах незалежності», в яких передбачалася структурна перебудова господарства України. Програма великого значення надавала конверсії оборонної промисловості, перерозподілу матеріальних і трудових ресурсів на користь виробництв, що виробляли споживчі товари для населення. Машинобудування передбачалося переорієнтувати на задоволення потреб агропромислового сектору, легкої та харчової промисловості. Особливе місце в документі відводилося регіональній господарській політиці. Вперше передбачалося здійснення урядом контролю за формуванням економічної структури, прийняттям рішень щодо розміщення нових виробничих потужностей, реконструкції та переоснащенню діючих підприємств усіх галузей промисловості.

У перші місяці після розпаду Радянського Союзу (8 грудня 1991 р.) в Україні здійснюються кроки в напрямку ринкових перетворень, які підштовхнула лібералізація цін, що почалася в Росії. В Україні уряд В. Фокіна з початку 1992 р. ввів у обіг купоно-карбованець і став на шлях «шокової терапії», проголосивши лібералізацію ринкової торгівлі й повну свободу ринкових цін, за винятком цін на деякі товари. Така політика поглибила кризу, сприяла подальшому падінню виробництва і за відсутності конкуренції закономірно спричинила могутнє зростання цін, що у свою чергу призвело до різкого зниження рівня життя більшості населення. Це і було закономірним

результатом економічної політики, здійснюваної за рецептами західних експертів.

У республіках колишнього СРСР «шокова терапія» оголошувалася єдиною можливим шляхом стабілізації економіки і становлення ринкових відносин. В обмін за обіцяні кредити приймалися рекомендації МВФ, які зводилися до лібералізації цін, фінансово-кредитної системи, зовнішньоекономічної та інших видів діяльності, використання монетаристських методів регулювання економіки, скорочення державних витрат на соціальні потреби.

16.2. Економіка незалежної України.

У березні 1992 р. Верховна Рада України прийняла «Основи національної економічної політики України», які передбачали роздержавлення і приватизацію, структурну перебудову і модернізацію промисловості. Поряд з цим дана економічна концепція передбачала відмову від ряду принципів положень, прийнятих при утворенні СНД: Україна залишається в СНД, але повністю виходить з рублевого простору; перехід до взаєморозрахунків з країнами Співдружності на основі світових цін; переорієнтація зовнішньої торгівлі на західні ринки тощо. Ця програма стала пропуском для України до МВФ, куди і була прийнята у квітні 1992 р. У повній відповідності з вимогами цієї організації було підписано меморандум про політику економічних реформ на 1992 рік. Програма ринкових перетворень в Україні отримала схвалення МВФ.

Документи, прийняті Верховною Радою, постанови і рішення урядів не принесли очікуваних результатів. Однак у 1992 р. в країні продовжувалось формування ринкової інфраструктури – діяли 44 товарні біржі, близько 3 тис. брокерських контор, понад 2 тис. комерційно-посередницьких підприємств, 67 комерційних банків, значна кількість сервісних центрів, торговельних домів, агентств, бюро тощо.

У деяких галузях легкої промисловості, зокрема в харчовій, здійснюються спроби переорієнтації на ринкову економіку. В Україні харчова галузь представлена 25 підгалуззями, найголовнішими з яких є м'ясна, молочна, маслосироробна, цукрова, олійна, консервна, хлібопекарна, пивоварна, спиртова тощо. Згідно з прийнятим Законом «Про приватизацію майна державних підприємств» та іншими нормативними документами в Україні створено 300 асоціацій, 75 концернів, корпорацій і консорціумів, 18 акціонерних товариств, найвідомішими з яких є «Укрцукор», «Укрм'ясо», «Укрмолпром», «Укрпродспілка» тощо. В Україні зареєстровано понад 30 тис. малих підприємств і майже стільки саме кооперативів із загальною чисельністю зайнятих у них осіб – 670 тис., а 114 підприємств передано в оренду трудовим колективам.

Усе це призвело до дезорганізації керівництва харчовою промисловістю, що поряд з некомпетентністю управлінського апарату не сприяло підвищенню рівня життя населення. За даними Міністерства статистики, споживання основних продовольчих товарів жителями України на душу населення з року в рік невпинно скорочується. Так, споживання м'яса і м'ясопродуктів за період з

1990 р. по 1992 р. скоротилося з 68 до 46 кг, а за період з 1990 р. по 1993 р. споживання молока і молокопродуктів – з 373 до 275 кг, яєць – з 272 до 193 шт., олії – з 11,7 до 8 літрів, цукру – з 49,7 до 30 кг.

Бездумно копіюючи російські реформи, Україна пішла по шляху формування дикого капіталізму зразка XVIII сторіччя – вільного ринку, – що заперечує регулюючу роль держави. Реформи починалися без обґрунтованих стратегічних цілей, які були б вироблені саме для України з урахуванням її інтересів та історичних особливостей.

Разом із тим економічні перетворення, здійснювані в Україні, мали певні відмінності від російських реформ. Так, керівництво країни стало на шлях поступових економічних змін зі збереженням значних регулюючих функцій держави. Заявляючи про прихильність до ринкових регуляторів, уряд намагався зберегти попередню вертикальну систему управління народним господарством, систему держзамовлень, централізований розподіл найважливіших ресурсів.

Перший рік самостійного існування української держави не приніс позитивних зрушень в економіці, почався процес прискореного падіння основних макроекономічних показників. Порівняно з попереднім роком національний дохід за 1992 р. становив 85%, промислова продукція – 91%, продукція сільського господарства – 89%. Майже в усіх галузях важкої промисловості панує криза. Найбільше падіння відбулося в транспортному і сільськогосподарському машинобудуванні, хімічній промисловості, що зумовлено браком матеріалів і комплектуючих, які надходили з колишніх радянських республік. Глибока криза охопила також вугільну промисловість – 78% шахт загазовані, у 38% шахт видобуток кам'яного вугілля відбувається на глибині 1,3 км за температури 40–50°C. З 2000 р. гірники працюють уже на глибині 2000 м. Видобуток вугілля, нафти та газу скорочується.

Здійснена в 1992 р. лібералізація цін в умовах відсутності конкуренції уже в тому ж році призвела до їх вибухового зростання у 20 разів (рівень інфляції 2000%).

Невдача України на початковій стадії економічних перетворень певною мірою пов'язана зі стартовими умовами реформ. Деякі з них мають об'єктивний характер і притаманні багатьом колишнім республікам СРСР. Це спадок командно-адміністративної системи, зношеність виробничих фондів, ірраціональна виробнича структура. Негативну роль відіграли розрив господарських зв'язків із сусідніми країнами та стрибок цін на імпортовані енергоносії.

Окрім цього не можна не враховувати досить високий ступінь інтегрованості України до союзногосподарського комплексу. В економічній структурі країни значною виявилася частка галузей, які потребують постійної підтримки держави і слабо піддаються реформуванню: вугільна, гірничорудна, космічна та інші.

Значну роль в економічному спаді відіграли і суб'єктивні прорахунки уряду України у визначенні народногосподарських пріоритетів, відхилення від виробленого раніше курсу.

Після лібералізації цін у січні 1992 р. в Україні здійснюється відверто проінфляційна політика, для якої характерні величезний бюджетний дефіцит, необмежена грошово-кредитна емісія, зростання цін, обвальне падіння реальних доходів значної більшості населення. Уряд практично не намагався вдатися до жорсткої грошово-кредитної політики. Перебування у рублевому просторі, наявність єдиної валюти для колишніх радянських республік до цього не заохочувало.

У листопаді 1992 р. новий уряд Л. Кучми, що прийшов на зміну кабінету В. Фокіна, який не отримав підтримки парламенту, приймає відповідальне рішення про вихід із рублевого простору. У країні було введено карбованець як перехідну валюту, яка повинна була взяти на себе весь тягар інфляції.

У 1992–1993 рр. дедалі більше концернів, асоціацій, окремих підприємств за умов нестримного зростання цін на нові технології стають неплатоспроможними. Таким чином, вони не можуть здійснити технічного переоснащення, приділити належну увагу технічному розвитку, впровадженню у виробництво найновіших досягнень науки і техніки з причини відсутності фінансових можливостей. Більшість промислових підприємств стали боржниками, а їхні борги становили 247 трлн крб. Держава ж неспроможна була надати належну допомогу розвитку важкої промисловості, оскільки 2/3 бюджетних асигнувань вона сплачувала Росії та іншим країнам за енергоносії. Ситуація, що склалася, була дуже небезпечною, адже 68% загального обсягу товарного виробництва припадало саме на важку промисловість.

На початку 1993 р. уряд подав до Верховної Ради України «Основи національної політики на 1993 р.», в яких передбачалися заходи, спрямовані на фінансову стабілізацію шляхом обмеження кредитного субсидування галузей економіки, урахування реальних можливостей бюджету, запровадження штрафних санкцій до підприємств, що виплачують своїм робітникам економічно необґрунтовану високу зарплату тощо.

Однак вимога здійснення жорсткої грошово-кредитної політики не отримала належної підтримки. З закликом «запобігти розпродажу національного надбання» промислове і сільськогосподарське лобі у Верховній Раді домагається щедрих кредитних ін'єкцій для рятування державних підприємств від банкрутства. При цьому посилюється податковий тиск на підприємницький сектор.

У перші місяці 1993 р. намітилось деяке вповільнення спаду виробництва, що було досягнуто дорогою ціною – посиленням кредитної емісії, безупинною роботою друкарського верстата. Інфляція, що становила у попередньому році в середньому близько 30% на місяць, стрімко переростає у гіперінфляцію, досягнувши до осені в середньому рівня 70% на місяць, а в грудні 1993 р. через нове підвищення цін рівень інфляції перевищив 90%. Грошова емісія за рік зросла у 25 разів, що призвело фактично до руйнування фінансової системи і призупинення інвестиційного процесу в країні. Україна пройшла через найвищу в світі гіперінфляцію — 10155% (10255% з урахуванням попереднього року), тобто ціни зросли у 101,55 разів. Найвищий у світі рівень інфляції мали

також Бразилія і Заїр.

«Шокові реформи», по волі чи мимоволі, здійснювалися не в інтересах більшості громадян країни. У результаті реформ утворився незначний прошарок багатих людей, а більшість населення зубожіла. 1993 р. не приніс для економіки України очікуваного піднесення. Припущення про сприятливі передумови для створення незалежної економіки не знайшли матеріального підтвердження. Рівень інфляції почав вимірюватися вже п'ятизначними цифрами.

Свідомо запущений в Україні процес інфляції спочатку розв'язав проблему дефіциту товарів та надлишку грошей: усі заощадження населення були просто знецінені, а отже, ліквідовані. На другому етапі процес із «зайвими грошима» довершили фінансові посередники, тобто трастові компанії, які остаточно обікрали людей України, особливо пенсіонерів і ветеранів, у чий психології ще залишилась довіра до держави, яка, проте, не взяла на себе регулюючих функцій у цій ситуації. Далі інфляція зупинила кредитування виробництва і спровокувала його бурхливе падіння. Яскравим свідченням цього є динаміка показників економічного розвитку України у 90-х роках.

Національний дохід у 1993 р. порівняно з 1992 р. скоротився на 15%, реальна зарплата – майже на 52%. У найгіршому становищі опинилася легка індустрія, де падіння виробництва відбулося майже на 1/3, і транспорт, де товарообіг скоротився на 29%. І лише в сільському господарстві за підтримки з боку уряду і завдяки високому врожаю відбулося незначне зростання виробництва продукції.

Парадокс полягав у тому, що грошово-фінансова система України була сформована з орієнтацією на ринкову систему виробництва, якої в Україні ще не було. Отже, грошово-фінансова система почала руйнувати неприйнятне для неї виробництво. За класичними ж поняттями економіки спочатку має створюватися система виробництва, а потім грошово-фінансова система, яка його обслуговує.

На тлі боротьби з гіперінфляцією помітно послабилося реформування відносин власності, хоча закони про приватизацію було прийнято ще навесні 1992 р. Програму приватизації на 1993 р. не було виконано. Тому державному сектору не протистояла будь-яка конкуренція. Приватизації муніципальної власності всіляко перешкоджали місцеві органи влади.

Різка зросло адміністративне втручання в грошово-кредитну сферу. Парламент у міру розкручування інфляційної спіралі, в порушення банківського законодавства втручається в діяльність банків, директивно регулюються процентні ставки і валютний режим. У листопаді 1993 р. було здійснено спробу припинення валютних торгів на міжбанківській біржі.

Усе це не сприяло економічним перетворенням в Україні, формуванню ринкового середовища, зберігало бюрократичні методи управління, свідчило про відсутність послідовної програми господарської реформи.

Подальший хід реформ за рекомендаціями МВФ призвів до глибокої кризи. 1994 р. приніс економіці й народу України нові труднощі та

випробування, а загальна тенденція спаду виробництва в усіх галузях промисловості ще зберігалася. За 6 місяців у паливній галузі порівняно з 1993 р. скорочення виробництва становило 36%, у чорній металургії – 34,8, хімічній – 37,7, машинобудівній – 46,6, деревообробній – 42,3, будівельних матеріалів – 48,4, легкій – 50,7, харчовій – 4,8%.

Криза охопила і сільське господарство України. За 1990–1993 рр. обсяг сільськогосподарської продукції скоротився на 25%. Зменшилося поголів'я великої рогатої худоби (ВРХ), свиней, овець і кіз, зменшилася кількість птиці. Скорочення поголів'я не припинилося і в 1994 р. У 1993 р. у колгоспах реалізація ВРХ на забій скоротилася проти 1990 р. на 43%, свиней і птиці – на 57%, овець і кіз – на 49%. У 1990–1993 рр. обсяг виробництва багатьох сільськогосподарських продуктів відкинуто на 15–20 років назад. На 1 січня 1994 р. поголів'я ВРХ у державних і колективних сільськогосподарських підприємствах становило 17717 тис., і порівняно з 1991 р. воно скоротилося на 3368,1 тис. або на 16%. У 1991–1993 рр. загальна площа посівів сільськогосподарських культур становила 14203,7 тис. га, що на 8,3% менше, ніж за попередні п'ять років. Скоротилися на 7,6% посіви цукрових буряків, на 23% – льону, на 4,7% – овочів, на 33,3% – кукурудзи.

У державно-колгоспному секторі склалася парадоксальна ситуація. З одного боку, державні господарства витрачали мільйони доларів лише на закупівлі ембріонів і кормів, щоб в перспективі створити м'ясне стадо, а з іншого – українські селяни не мали можливості продати тисячі голів вгодованої великої рогатої худоби, свиней, молока, масла, сиру. Усе це відбувалося і продовжує відбуватися в той час, коли населення споживає харчових продуктів усе менше і менше. Дія деяких економічних факторів підштовхувала сільське господарство до катастрофічних наслідків. У 1994 р. площа ерозійних орних земель в Україні становила 13,6 млн га (51,8%). Щороку з полів змивається водою, здувається вітром 600 млн т ґрунту, у тому числі 40 млн т гумусу. Зanedбані в останні роки не лише тваринництво, а й птахівництво, садівництво, виноградарство.

У 1994 році втіленню в життя послідовного економічного курсу заважали як протиріччя між виконавчою і законодавчою гілками влади, так і загальнополітична, соціальна ситуація в країні. Верховна Рада відмовилась продовжити уряду Л. Кучми надзвичайні повноваження на здійснення економічних змін, і Л. Кучма пішов у відставку.

16.3. Теоретичні основи досягнення добробуту в Україні.

Президентські вибори, що відбулися влітку 1994 р., принесли перемогу Л. Кучмі, який виступив з програмою виведення економіки з кризи. Основою курсу економічних реформ президент оголосив необхідність прискорення формування ринкових відносин. Програма передбачала: розвиток підприємництва; лібералізацію торгівлі; створення нової законодавчої бази; кардинальні зміни в грошово-кредитній політиці; безкомпромісну боротьбу зі злочинністю і корупцією.

З цього, по суті, починається другий етап економічних перетворень в

Україні, який можна розглядати як спробу змін в економіці (прискорення приватизації, фінансова стабілізація, створення ринкової інфраструктури тощо). Однак рішучих кроків з реалізації проголошеного курсу президент на початку правління (у перші 100 днів) не здійснив. Ситуація ж в економіці країни продовжувала погіршуватися. Верховна Рада схвалила 144-трильйонну емісію, яка призвела до вибуху начебто приспаної інфляції, удвічі збільшивши курс долара і понад у два рази ціни. За межею бідності опинилися ще мільйони громадян. Ускладнюються взаємовідносини з Росією і Туркменією з приводу розрахунків за енергоносії. Борг України цим країнам перевищив 1 млрд дол. Втративши близько третини свого ринку в Росії, Україна не змогла отримати його на Заході. У цій ситуації Л. Кучма відкидає тезу про виняткову орієнтацію на Захід, заявляючи про необхідність розвитку стратегічного партнерства з Росією і країнами СНД за першочергового зміцнення двосторонніх зв'язків з державами Співдружності.

У жовтні 1994 року президент країни починає здійснювати курс на радикальні економічні перетворення. З метою фінансового оздоровлення народного господарства відмінюються дотації на виробництво збиткової продукції, відпускаються ціни, а також фіксований курс карбованця до твердих валют. Проголошується необхідність тотальної приватизації, суттєвого скорочення бюджетного дефіциту тощо. У цілому економічна політика цього етапу являє собою, по суті, комбінацію монетаристських та адміністративних заходів, й економічна література називає її «адміністративним монетаризмом» або «монетаристським адмініструванням». Це можна пояснити фактичним збереженням структури корпоративних інтересів, а отже, і системи корпоративних зв'язків, притаманних «бюрократичному ринку», а також динамічним оновленням геополітичних стратегій провідних держав світу.

Друга хвиля лібералізації цін, що почалася у жовтні-листопаді 1994 р., викликала новий вибух інфляції, яка досягла у жовтні 70% і збереглася до лютого 1995 р. Господарські підсумки 1994 р. принесли нові розчарування; для економіки України він виявився найскладнішим. Незважаючи на певне зниження інфляції, її рівень становив понад 400%. Найсильнішим за всі роки незалежності було падіння виробництва. У промисловості воно скоротилося на 28,2%, у сільському господарстві – на 16,5%. Реальна зарплата знижується на 16,8% і становить 1/3 від рівня 1990 р. У кінцевому підсумку ВВП порівняно з 1990 р. скоротився на 44%.

1995 р. характеризується певною стабілізацією грошово-кредитної сфери. У першому півріччі зафіксовано падіння рівня інфляції, і в окремі місяці він опускався до однозначної цифри: січень – 21,2%, лютий – 18,1, березень – 11,4, квітень – 5,8, травень – 4,5% (у листопаді 1994 р. – 74%!). Рівень інфляції в Україні став майже вдвічі нижчий, ніж у Росії, і становив 181,7% за рік. Це дозволило зміцнити грошову одиницю країни, підняти довіру до неї, і, таким чином, створювалися передумови для подальшого проведення грошової реформи.

Позитивні тенденції у ході фінансової стабілізації супроводжувалися

суттєво зрісшими темпами приватизації. У 1995 р. в Україні було роздержавлено 16265 об'єктів, з яких 4051 становили загальнодержавну власність. Це вдвічі більше, ніж за попередній рік. У підсумку за 3,5 роки частка державної власності в Україні скоротилася з 96 до 62%. Уже в середині 1995 р. на недержавних підприємствах України вироблялося понад 40% промислової продукції. Активно продовжувалася приватизація і в 1996 р., наприкінці якого організаційно-правову форму змінили близько 46 тис. об'єктів державної власності, а 18% із них становлять об'єкти великої приватизації, незавершеного будівництва і частка державної власності в спільних підприємствах.

Але, як свідчить аналіз, ефективність роботи приватизованих підприємств залишається низькою. Вона істотно не відрізняється (за деяким винятком) від підприємств державного сектора економіки. В процесі приватизації допущено чимало грубих порушень чинного законодавства, зловживань службовим становищем.

Громадяни України мали можливість реалізувати своє право на приватизацію частки державного майна за допомогою майнових приватизаційних сертифікатів, подавши заявки на придбання акцій підприємств, що приватизуються через сертифікатні аукціони, яких було проведено близько 50. Сертифікатну приватизацію закінчено на початку 1999 року. Почався етап грошової приватизації, яка все більше й більше розгортається. Але, враховуючи подальший кризовий стан української економіки і низьку платоспроможність широких верств населення, а також здійснення приватизації в інтересах певних кіл, а не всього народу України, відсутність будь-яких результатів сертифікатної приватизації на кінець 90-х років, то в народі таку приватизацію справедливо назвали «прихватацією».

У 1995 р. зупинити спад виробництва не вдалося, але відбулося різке його вповільнення (12,2% проти 22,9% у 1994 р.). Поряд з тим промислове виробництво і фінансово-кредитна сфера ще далекі від реального відновлення позицій початку 90-х рр. і потребують ефективніших ринкових методів управління.

Важливе місце в економічній структурі України займає агропромисловий комплекс. У ході економічних змін у країні створюються певні законодавчі засади, хоча й не зовсім досконалі, для ліквідації державної монополії власності на землю і становлення її різноманітних форм, серед яких передбачалось поширення приватної власності в різноманітних її формах: індивідуальної (сімейної), групової, колективно-пайової. У березні 1992 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі». Протягом 1992 р. паювання або акціонування провели близько 4 тис. колгоспів. На початку 1995 р. змінився статус 8,8 тис. колгоспів (94% загальної кількості). З них паювання майна здійснили 8,3 тис. господарств. В Україні практично завершено приватизацію майна колективних господарств шляхом його поділу на паї, з наданням їх власникам – членам колективних господарств – права на вилучення своїх паїв, а також на їх

передачу в спадок і продаж. Однак право реалізації паїв використовується ще досить рідко.

Реформування державних сільськогосподарських підприємств фактично знаходиться на початковій стадії. Повільно відбувається становлення фермерських господарств. Сьогодні в Україні налічується понад 36 тис. фермерських господарств, яким було виділено в середньому по 20 га. Причинами слабого розвитку фермерства є в першу чергу відсутність матеріальних і фінансових ресурсів, недостатня підтримка з боку держави, а також психологічне несприйняття більшістю селян, що виростили за умов колгоспного ладу, індивідуальних господарств, непідготовленість, а часто і нездатність багатьох із них вести самостійне господарство. Крім того, за умов жорсткої економічної кризи, падіння життєвого рівня більшість сільських жителів вбачають у колективному господарстві певний соціальний захист. Становленню нових форм господарювання на селі перешкоджає і відсутність необхідної інфраструктури для їх обслуговування. Одним із основних заходів аграрної реформи є зміна існуючого механізму закупок сільськогосподарської продукції за допомогою державно-контрактної та біржової систем.

Як і всі посткомуністичні країни (Китай являє собою унікальний випадок в історії економічних реформ з його квазісоціалістичною моделлю), Україна розпочала процес економічних перетворень за умов системної кризи. Але масштаби цієї кризи (падіння обсягів виробництва, темпи інфляції тощо) виявилися найбільшими порівняно з іншими перехідними економіками. За рівнем кризи і станом спаду економіки Україна перевищила рівень великої депресії у США 1929–1933 рр. У 1996 році ВВП становив близько 40% рівня 1990 р., а обсяг промислового виробництва менше половини цього рівня. В той же час у роки великої депресії 1929–1933 рр. у США виробництво скоротилося на 46%, а в Радянському Союзі під час Великої Вітчизняної війни найбільше падіння промислового виробництва становило 30%.

За роки кризи більше ніж у двічі знизилась продуктивність праці, у два рази зросла собівартість промислової продукції. Здійснюється деіндустріалізація країни, фізичне руйнування продуктивних сил, руйнування інтелектуального потенціалу суспільства. У країні постійно знижуються попит і пропозиція. При цьому попит знижується швидше порівняно з пропозицією. А це призводить до того, що промислові підприємства не можуть реалізувати вироблену продукцію. Майже половина її залишається на складах.

Крім того, низька продуктивність праці, невідповідність якості окремих видів продукції світовим стандартам, високі ціни впливають на конкурентоспроможність наших підприємств. І як наслідок, вітчизняного виробника з ринку у власній країні витісняють іноземні виробники. Усе це за відсутності державної підтримки виробника посилює процес падіння виробництва, а у ряді випадків призводить до його фізичного знищення.

Неминучим наслідком глибокої кризи в Україні, як і в ряді інших колишніх радянських республік, є різке послаблення соціальної захищеності більшості населення, різке зниження життєвого рівня. У 1994 р., у період

найбільшого падіння макроекономічних показників, реальні доходи громадян упали до 19% порівняно з базовим рівнем 1991 р. Купівельна спроможність середньої зарплати за різноманітними продуктами харчування знизилась за період 1990–1993 рр. у 3–9 разів, а мінімальної зарплати – у 10–29 разів. У період гіперінфляції у 1992–1994 рр. особливо різким було падіння реальних розмірів пенсій. За межею бідності опинилося понад 80% населення. Скорочення обсягів виробництва призвело до різкого зменшення зайнятості і зростання безробіття. Рівень фактичного безробіття в країні за різними оцінками становить від 1,4 млн осіб до 3,5 млн, що становить 20–25% працездатного населення, а з урахуванням прихованого безробіття, вимушених відпусток за свій рахунок, затримкою виплат і без того низької заробітної плати рівень безробіття становить 40%.

Певний перелом у сферу соціального захисту вніс 1995 р., коли вперше подолано тенденцію зниження життєвого рівня населення, зростання номінальної зарплати почало випереджати зростання цін на споживчі товари. Однак восени 1995 р., коли темп інфляції прискорився, ця тенденція змінилася. Позитивним у соціальній сфері є початок зростання з жовтня 1994 р. доларового еквівалента середньої зарплати. У грудні 1995 р. він досяг 68,2 дол. порівняно з 30,6 дол. у грудні 1994 р. Падіння курсу гривні до долара США у 1998–1999 рр. та неодноразова зміна валютного коридору за відсутності економічного зростання призвели до зворотного процесу, а отже до посилення подальшого процесу зубожіння широких верств населення.

Не можна погодитися з точкою зору про неминучість падіння виробництва і погіршення становища населення в період здійснення економічних реформ. Світовий досвід свідчить про зворотне: розумно здійснені економічні перетворення супроводжуються господарським зростанням і поліпшенням рівня життя населення. Справжньою причиною глибокої кризи, в якій опинилася Україна, є не сама реформа, а помилковий монетаристський шлях перетворень, нав'язаний міжнародними фінансовими організаціями. Справжньою причиною ситуації, що виникла, є те, що Україна, копіюючи Росію, пішла шляхом класичного дикого капіталізму, який вичерпав себе ще на початку ХХ століття, а західні країни прийняли концепцію змішаної економіки, а за мету – побудову соціального ринкового господарства. Здійснюваний Україною шлях реформ спричинив немало проблем, вирішення яких є важливим і невідкладним завданням сьогодення.

Серед проблем перехідного періоду найважливішою є вибір напрямку руху. Зрозуміло, що йдеться про зміну економічної системи. Загальновідомо, що Україна здійснює перехід від командної економіки до ринкової. Але проблема полягає в тому, яку модель ринкової економіки нам необхідно вибрати – модель вільного чи регульованого ринку. Зрозуміло, що Україна не повинна копіювати чужі моделі, а обрати свою, яка відповідала б саме їй, модель ринкової економіки.

Важливою причиною кризи в Україні є спроба одномоментного вирішення всіх проблем. Історичний досвід показує, що всі подібні спроби

закінчувалися поразкою. Намагання до швидкого і безпосереднього переходу через лібералізацію цін («шокову терапію») дуже нагадує спробу Радянської держави перейти в роки воєнного комунізму до безпосереднього виробництва і розподілу продуктів по-комуністичному. Як відомо, ця спроба не тільки закінчилася безуспішно, але й була визнана помилковою.

Перехід до ринкової економіки передбачає не одномоментний стрибок, а поступовий, еволюційний процес глибоких перетворень існуючої економічної системи за регулюючої діяльності держави. Перетворення обов'язково повинні здійснюватися поетапно. Саме про це свідчить світовий досвід, і саме це не було враховано під час здійснення реформ.

На зустрічі вчених-економістів України і Росії в Києві у вересні 1993 р. вчені-економісти України підкреслювали, що катастрофічний стан української економіки обумовлено тими самими причинами, що і в Росії, – прорахунками у виборі стратегії і тактики реформ, що виявилися в непідготовленій лібералізації цін, відсутності активної структурної політики, розладі фінансово-грошової системи, відсутності дієвого управління державними підприємствами. Підкреслювалось, що лібералізація цін була фатальною помилкою, що реформи слід здійснювати не революційним, а еволюційним шляхом.

Наступні роки підтвердили помилковість стратегії економічних реформ. Вони показали, що використання монетаристських методів не може забезпечити вихід української економіки з кризи і забезпечити реальне відродження. Щорічні обіцянки економічного зростання, починаючи з 1997 р. впродовж трьох років, так і залишилися лише обіцянками. Поспішний демонтаж адміністративно-командної системи управління і планування не супроводжувався формуванням ринкової економічної системи, що природно призвело економіку не до регульованого ринку, а до стихії і хаосу. В країні здійснюється прискорена криміналізація економіки, перехід колосальних грошових засобів до тіньового обороту, які припинили працювати на національну економіку, а обслуговують інтереси вузького кола мафіозно-спекулятивних структур.

Як завжди, так і сьогодні ми спостерігаємо перехід від однієї крайності до іншої. Сьогодні від планового фетишизму ми перейшли до ринкового, а ринок, як відомо, може далеко не все. Успіхи капіталізму як після великої депресії, так і особливо після другої світової війни були породжені не безпосередньо ринковими відносинами, а їх державним регулюванням.

У 1996 р. в Україні починається новий, третій етап реформ, який характеризується проголошенням коригування курсу реформ на створення державно регульованої, соціально спрямованої ринкової економіки. Або, іншими словами, проголошено курс на побудову соціально-ринкового господарства, яке давно вже є реальністю в промислово розвинутих країнах (Німеччина та ін.). Мається на увазі, що держава з сильними регулюючими функціями повинна стати однією із суттєвих ознак економічної моделі післякризового розвитку України. Але такою повинна бути не лише модель створюваної нами економіки, а й модель переходу до неї. Без сильної і

цілеспрямованої державної політики подолати економічну кризу неможливо. Держава має управляти процесом формування регульованої, соціально спрямованої ринкової економіки. Процес цей тривалий і він повинен мати ряд послідовних етапів, які б наближали нас до бажаної моделі.

1996 р. приніс для народу України нові випробування. Валовий внутрішній продукт скоротився на 10%, промислове виробництво – на 5%, на 20% – випуск товарів народного споживання. Спад відбувся і в аграрному секторі. Як і раніше, величезною залишається заборгованість із зарплати, пенсій, стипендій, яка розтяглася на багато місяців і навіть років.

У 1997–1999 рр. в Україні продовжувався трансформаційний спад. Поряд з тим, починаючи з 1995 р. фіксується вповільнення темпів падання ВВП у понад два рази. Уповільнився спад виробництва в сільському господарстві. Означився процес економічної стабілізації в експортноорієнтованих і базових галузях.

Однак структура українського виробництва, в якій важливе місце займають енергомісткі експортноорієнтовані галузі, ускладнює вихід із кризи. Зовнішньо- і внутрішньополітичні фактори, проблеми економічної інтеграції набувають величезного значення. Наприкінці 1997 р. почала втрачати позиції українська валюта, що проявилось у зниженні курсу гривні.

Важлива роль в економіці кожної країни, і особливо в період корінних економічних змін, належить банківській системі. Центральним банком України, її емісійним центром є Національний банк України (НБУ), який створено у вересні 1991 р. Він проводить єдину політику в сфері грошового обігу, кредиту, створення і зміцнення національної грошової системи, організовує міжбанківські розрахунки, визначає курс гривні відносно валюти інших держав. НБУ створює державну скарбницю, зберігає фонди грошових знаків, золотовалютні резерви, дорогоцінні метали. Статус НБУ затверджено Законом України «Про банки і банківську діяльність». Наразі розробка і прийняття закону про НБУ.

Принципове значення має тенденція до зростання фізичного обсягу роздрібного товарообороту, яка вперше під час кризи проявилася у 1997 р. Товарооборот офіційно зареєстрованих підприємств усіх форм власності проти попереднього року в порівняльних цінах збільшився майже на 6%. Загальний обсяг продажу споживчих товарів населенню за всіма каналами реалізації в 1997 р. також збільшився на 4,2%.

Болючим місцем в економіці сучасної України є бюджетно-податкова система, яка поки що продовжує зберігати репресивну спрямованість, не створюючи потрібної мотивації для суб'єктів у підвищенні результатів їхньої діяльності, насамперед у виробничій сфері, а навпаки – спонукає до приховування прибутку від оподаткування. Сьогодні на «тіньовий» сектор економіки України припадає понад 50% (!) усіх економічних операцій (у США – 8%). Отже реальний ВВП приблизно удвічі більший від офіційного, а економіка функціонує не стільки завдяки державі, а скоріше всупереч їй.

Характерною особливістю нинішнього економічного становища України

є відносна фінансова стабілізація. Основою цього стало поетапне зменшення бюджетного дефіциту. Якщо в середині 1994 р. він становив 31,2% від ВВП, то на кінець року – близько 10%, а у 1995 р. він не перевищував 7,3%. У наступні роки він був ще менший.

Важливою подією стала грошова реформа. Протягом 2–16 вересня 1996 р. (для особливих випадків термін було подовжено) введено в дію повноцінну національну грошову одиницю України – гривню. Обмін відбувався у співвідношенні 1 гривня за 100000 купоно-карбованців. У такій пропорції було змінено і ціни. Реформа була неконфіскаційна, і, по суті, обмін здійснювався без обмежень. Хоча можна сказати, що це був більше політичний акт, оскільки на той час лише Україна з числа колишніх республік СРСР ще не ввела свою національну валюту. Крім того, про те, що це була реформа, свідчило хіба що лише заміна однієї валюти – купоно-карбованця (ерзац-валюти) – на іншу – гривню. Зрештою, це було не що інше, як деномінація, тобто ліквідували зайві п'ять нулів на грошових знаках і цінах на товари.

Але грошова реформа мала й позитивні сторони: зросла довіра до нової валюти; упродовж тривалого часу валютний курс гривні залишався практично незмінним (особливо з вересня 1996 р. до кінця 1997 р., хоча за три роки існування, тобто до вересня 1999 р. курс гривні до долара США впав понад у 2,5 раза – з 1,76 грн. до 4,50 грн. за 1 доллар США). Це створило умови для швидкого зниження облікової ставки НБУ – від 300% у жовтні 1994 р. до 21% у 1997 р.

З'явилися позитивні тенденції у зовнішній торгівлі. У 1997 р. її обсяг становив близько 30,5 млрд дол., з яких близько 14 млрд припадає на експорт. Негативне сальдо торгового балансу у 1997 р. порівняно з 1996 р. зменшилося з 3 млрд до 2,5 млрд дол.

Основним торговим партнером України була і залишається Росія, на яку припадає понад 25% українського експорту і майже половина імпорту. Важливими торговими партнерами України є також Німеччина, Китай, США, Туркменія, Польща, Туреччина та Італія.

Нинішня економічна політика України знайшла підтримку світового співтовариства. Країни «Великої сімки», МВФ, Світовий банк, Європейський банк реконструкції та розвитку постійно надають Україні кредитну підтримку. Проте це призвело до виникнення і зростання зовнішнього державного боргу. Якщо до 1993 р. Україна не мала зовнішнього боргу, то на 1999 р. його величина перевищує 10 млрд дол.

Таким чином, перетворення в народному господарстві України в 90-х роках мають досить складний і суперечливий характер. У силу цілого ряду причин становлення ринку відбувається непослідовно, без необхідної для цього міцності і рішучості, а сам процес формування нових економічних відносин було піддано сильному політичному протистоянню.

Для успішного завершення економічної трансформації нам необхідно відмовитися від монетаристської концепції, як і від неоліберальної політики в цілому, зробити рішучий крок від неоліберальної до інституціональної моделі

переходу до ринкової економіки, глобально змінивши тим самим стратегію і тактику реформ. Але ні зарубіжний, ні вітчизняний досвід, жодна модель чи концепція не можуть бути точно скопійовані. Зрозуміло, що необхідно враховувати історичний досвід і накопичену економічну думку, але головне – необхідно детально вивчити реальну ситуацію, що склалася в країні, і намітити реальну програму реформування економічної системи. Саме це і буде запорукою нашого успіху. Сподіваємося, скорого успіху.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть причини глибокої економічної кризи пострадянського періоду в Україні.
2. Що собою являє період економічної трансформації в Україні?
3. Дайте характеристику політиці «шокової терапії».
4. Які економічні наслідки мала лібералізація ринкової торгівлі й повна свобода ринкових цін?
5. Назвіть основні складові програми прискорення формування ринкових відносин після 1994 р.
6. З якими подіями пов'язують перелом у сферу соціального захисту та тенденцію зниження життєвого рівня населення після 1995 р.?
7. Поясніть сутність курсу реформ на створення державно регульованої, соціально спрямованої ринкової економіки в Україні наприкінці ХХ ст.
8. Які наслідки мала грошова реформа 1996 р.?
9. Дайте характеристику наслідків перетворень в народному господарстві України в 90-х рр.
10. Визначте відмінності неоліберальної та інституціональної моделі розвитку ринкової економіки України.

Тестові завдання

1. Основна форма власності в сучасній Україні
 - а) приватна; б) державна; в) колективна; г) індивідуальна.
2. Незалежність України було проголошено
 - а) 24 серпня 1991 р. б) 22 грудня 2010р.; в) 11 серпня 2000р. г) 7 лютого 2007р.
3. Основний напрямок реформ в незалежній Україні
 - а) формування соціалізму; б) курс на міжнародний поділ праці; в) створення ринкової економіки; г) комунізм
4. Специфічною формою розрахунків а період проголошення незалежності України став:
 - а) бартер; б) електронні гроші; в) чеки; г) векселі
5. Для сільського господарства незалежної України було введено нову форму підприємства:
 - а) колгосп; б) фермерське господарство; в) комуна; г) корпорація.
6. Сучасна економічна думка України зорієнтована на:
 - а) подолання кризи економіки, б) досліджень перехідної економіки;

в) дослідження ринкової економічної системи; г) всі відповіді вірні

7. Сучасні погляди української економічної теорії на роль держави в економічному

а) повне заперечення державного втручання; б) жорстка диктатура держави; в) помірковане втручання; г) всі відповіді вірні

8. Сучасна Україна в економічній теорії використовує:

а) концепції регулювання західної економіки; б) концепції соціалізму;

в) національну самобутню концепцію економічного регулювання;

г) синтезує перераховані вище

9. Сучасний стан економіки України можна охарактеризувати як:

а) стабільний; б) не стабільний; в) динамічно розвиваючийся; г) стан економічної рівноваги

10. Купоно-карбованець в результаті грошової реформи 1996р. в Україні було замінено на:

а) гривну; б) євро; в) долар; г) рубль.

ГЛОСАРІЙ

АВСТРІЙСЬКА (ВІДЕНСЬКА) ШКОЛА – один із перших напрямів маржиналізму, що сформувався в 70–80-х роках ХІХ ст. Її засновником став професор Віденського університету К. Менгер. З теоретичної спадщини школи найбільше значення має теорія граничної корисності, яка визначає цінність блага його суб'єктивною граничною корисністю для ізольованого раціонального суб'єкта, що господарює. У 20–30-х роках ХХ ст. її спадкоємицею стала так звана молода (нова) австрійська школа.

АМЕРИКАНСЬКА ШКОЛА – один з основних напрямів маржиналізму, що сформувався наприкінці ХІХ ст. Повна розробка її концепції пов'язана з ім'ям Дж.Б. Кларка (професора Колумбійського університету), котрий сформулював теорію граничної продуктивності факторів виробництва, закон спадної продуктивності, вчення про статистику і динаміку економічної системи. Концепція школи стала однією з основних у формуванні неокласичної теорії.

ГАРВАРДСЬКА ШКОЛА – один із напрямів інституціоналізму, який виник після Першої світової війни у Гарвардському університеті (США). Засновник і лідер – У. Мітчелл. Вона вивчала природу економічного циклу і проблеми прогнозування господарської кон'юнктури із застосуванням методів статистичного і математичного аналізу (так званий гарвардський барометр). Дослідження школи лягли в основу розвитку економетрики – нового напрямку економічного аналізу.

ГІЛЬДІЙСЬКИЙ СОЦІАЛІЗМ – різновид соціал-реформізму, що передбачав можливість переходу до соціалізму шляхом передачі підприємств гільдіям (об'єднанням) робітників різних галузей економіки. Виник в Англії напередодні Першої світової війни. Найвідоміші теоретики – Дж. Гобсон, Дж. Коул.

ГРОШОВА ШКОЛА – напрям в англійській політичній економії ХІХ ст., що ототожнював позичковий капітал з реальним. Пояснювала циклічні коливання виробництва змінами розмірів банкнотного обігу і вважала за можливе запобігти економічним кризам за допомогою твердої регламентації банкотної емісії. Засновники – С. Оверстон, Р. Торренс.

ЕКОНОМІЧНИЙ ДИРИЖИЗМ (від фр. «керувати», «управляти», «регулювати») – течія в економічній думці, що обґрунтовує необхідність, напрямки і форми систематичного регулювання економіки. Виник на межі 20–30-х років ХХ ст. у Франції.

ЕКОНОМІЧНИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ – політика невтручання держави в економіку. Сукупність економічних свобод: вільна конкуренція, вільне підприємництво, вільні ринки, вільні ціни, вільна торгівля. Засновник А. Сміт.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОМАНТИЗМ – напрям економічної думки, що ідеалізує дрібне товарне виробництво й обмежується "сентиментальною" критикою капіталізму, тобто морально-етичним осудом його. Виник у першій половині ХІХ ст. Засновник – швейцарський економіст С. Сімонді.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ – широка течія економічної думки, що сформувалася на межі ХІХ–ХХ ст. у США. Базується на позаекономічному тлумаченні сутності та рушійних сил економічного розвитку. Розглядає економіку як неврівноважену систему, всі основні структури якої зазнають постійних соціальних змін. Головною особливістю є дослідження всієї сукупності соціально-економічних факторів (психологія, біологія, право, родина, трудові колективи, профспілки, держава та ін), названих інституціями (звідси і загальна назва течії). Автор терміна – американський економіст У. Гамільтон.

ІСТОРИЧНА ШКОЛА – панівний напрям економічної думки Німеччини середини ХІХ ст. Назву одержав від так званого історичного методу досліджень, відповідно до якого економічний розвиток не має загальних закономірностей, є тільки специфічні особливості кожної окремої країни, тому заперечувалася необхідність абстрактних, теоретичних досліджень, а економічна теорія підмінювалася історією національного народного господарства. Засновники – В. Рошер, Г. Гільденбрандт, К. Кніс.

КЕЙНСІАНСТВО – один із провідних напрямів розвитку сучасної наукової думки, в основі якого лежить вчення англійського економіста Дж.М. Кейнса (основні положення сформульовані в 30-х роках ХХ ст.). Він перевів центр економічних досліджень у сферу макроекономіки, ставши її першовідкривачем і, тим самим, здійснивши переворот в економічній теорії. Центральним пунктом кейнсіанства є забезпечення ефективного сукупного попиту за вирішальної ролі державного економічного регулювання. Кейнс розробив модель макроекономічного зростання і рівноваги, у якій вказав на основні фактори сукупного попиту: споживання населення, інвестиції підприємств, витрати держави і державне регулювання чистого експорту. У загальній теорії зайнятості Кейнс пов'язав показники сукупного попиту (сукупного споживання) і сукупних заощаджень (сукупних інвестицій) із зайнятістю, досліджував дію мультиплікатора інвестицій і зайнятості, довівши, що від ефективного попиту, створеного новими інвестиціями, залежать рівень зайнятості та макроекономічна рівновага.

КЕМБРИДЖСЬКА ШКОЛА – напрям економічної думки, що зародився в лоні маржиналізму наприкінці ХІХ ст. З неї почався розвиток неокласичної теорії. Склалася навколо кафедри політичної економії Кембриджського університету (Англія). Засновник і глава – А. Маршалл. У рамках цієї школи розвивалися концепція ринкової рівноваги, теорії попиту, його еластичності й рівноважної ціни, формулювалися закони попиту та пропозиції. На перший план висувався аналіз функціональних залежностей ринкової економіки.

КЛАСИЧНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ – основний напрям розвитку економічної теорії від ХVІІ до середини ХІХ ст. Її засновниками вважаються У. Петті в Англії (ХVІІ ст.) і П. Буагільбер у Франції (початок ХVІІІ ст.), однак вона стала справжньою наукою тільки у дослідженнях видатного шотландського економіста ХVІІІ ст. А. Сміта, який тому і вважається її

основоположником. Класична політична економія починалася з рішучої критики меркантилізму; формальною ознакою віднесення економічних теорій до цього широкого напрямку економічної думки став принцип *laissez faire*— «нехай усе йде само собою» (сформульований фізіократом В. Гурне), тобто вільного розвитку ринку і невтручання держави в економічне життя.

«ЛЕГАЛЬНИЙ МАРКСИЗМ» – течія російської економічної думки у 90-х роках ХІХ ст., представники якої (С.Б. Струве, М.І. Туган-Барановський, С.Н. Булгаков) виступали з критикою як народництва, так і революційного марксизму (лідером останнього був В.І. Ленін). Вони намагалися поєднати марксистську економічну теорію з вченням австрійської школи, заперечували необхідність соціалісти Р. Кобден і Дж. Брайт. Представники цієї школи виступали за повну свободу підприємницької діяльності й обмеження фіскальної ролі держави.

МАРЖИНАЛІЗМ (від фр. *marginal* – «межа», «граничний», «додатковий») – напрям економічної думки 70–90-х років ХІХ ст., що включає концепції австрійської, математичної, кембриджської й американської шкіл в економічній теорії. Для нього характерне застосування в економічному аналізі граничних (маржинальних) величин, принципів причинно-наслідкового (австрійська школа) і функціонального (інші школи маржиналізму) аналізів, суб'єктивний підхід до явищ і процесів економічного життя. У 90-х роках ХІХ ст. на ґрунті маржиналізму виник неокласичний напрям в економічній теорії – «економікс». (Попередниками маржиналістських досліджень у 40–50-х роках ХІХ ст. були Й.Г. Тюнен і Г.Г. Госсен із Німеччини, а також А. Курно з Франції, які вперше застосували граничний аналіз.)

МАРКСИСТСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ (МАРКСИЗМ) – напрям економічної теорії, що виник у 40–50-х роках у Німеччині й одержав назву від імені родоначальника К. Маркса. Є своєрідним варіантом розвитку класичної політичної економії. Центральне місце в економічному вченні марксизму займає теорія додаткової вартості, що ґрунтується на теорії трудової вартості «класиків». Усі марксистські економічні теорії – розподілу доходів, капіталу, грошей, відтворення, заробітної плати, прибутку, відсотка, ренти – розглядаються з погляду існування додаткової вартості – експлуатації найманої праці. Наприкінці ХІХ ст. розпалася на дві течії: соціал-реформізм і революційний марксизм.

МАТЕМАТИЧНА ШКОЛА – одна з основних течій маржиналізму. Сформувалася у 80-х роках ХІХ ст. у теоріях Л. Вальраса (Швейцарія), У. Джевонса і Ф. Еджуорта (Англія), В. Парето (Італія). Ці теорії поєднувало широке застосування математичних методів в обґрунтуванні теорій граничної корисності й загальної економічної рівноваги. Для обґрунтування ординалістської (порядкової) версії граничної корисності економісти-математики застосували в економічних дослідженнях криві байдужості й бюджетні обмеження, розробили економічні індекси. Одне з відгалужень – лозаннська школа.

МЕРКАНТИЛІЗМ (від іт. *merkante* – «торговець», «купець») – перша в історії економічної думки школа, що виникла наприкінці XV ст. в Італії, Франції, Англії, Іспанії й існувала до XVIII ст. Представників цієї школи поєднували загальні уявлення про багатство, що ототожнювалося з металевими (золотими і срібними) грошима, і його джерелом, яким вважався обмін товарів, перш за все зовнішня торгівля, і спосіб нагромадження багатства – політика державного економічного протекціонізму. Ранній меркантилізм, або монетаризм (XV–XVI ст.), ґрунтувався на теорії грошового балансу, пізній (XVII ст.) – на теорії торговельного балансу.

МОНЕТАРИЗМ (від англ. *money* – "гроші") – сучасний напрям економічної теорії і політики, що обґрунтовує можливість регулювання економіки через зміну пропозиції грошей (кількості грошей в обігу), обмежуючи цим державне втручання в економіку. В основі концепції лежить сучасний варіант кількісної теорії грошей М. Фрідмена (США) – засновника сучасного монетаризму. Ця концепція ґрунтується на уявленнях про вилучення грошей з обігу і про залучення грошей в обіг як вирішального фактора регулювання ринкової економіки і досягнення її рівноваги.

НЕОІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ – різновид сучасного інституціоналізму, який досліджує вплив такого фактора, як трансакційні витрати (витрати з укладання договорів) на економічний розвиток. Лідер – американський економіст Р. Коуз, праці якого поклали початок новим розділам економічної науки – трансакційної економіки й економіки права. Виник у 60–70-х роках XX ст.

НЕОКЕЙНСІАНСТВО – сучасна модифікація кейнсїанства, яка досліджує умови досягнення економічної рівноваги за стабільного економічного зростання, спираючись на кейнсїанську методологію. Представники напряду доповнили вчення Дж.М. Кейнса теорією акселератора і моделями економічного зростання. Виникло у 60–70-х роках XX ст.

НЕОКЛАСИЧНА ТЕОРІЯ – широка течія в економічній теорії, яка виникла на основі маржиналізму. Базується на уявленні, що конкурентний ринковий механізм здатний стихійно й об'єктивно, без помітного державного втручання, регулювати ринкову економіку, тобто сповідувати економічний лібералізм. Засновниками неокласичної теорії вважаються А. Маршалл (Англія), Дж.Б. Кларк (США), В. Парето (Італія). Зусиллями А. Маршалла неокласична теорія одержала нову назву – «економікс», – тим самим відмежувавшись від старої – «політична економія». Сформувалася у 90-х роках XIX ст.

НЕОКЛАСИЧНИЙ СИНТЕЗ – сучасна економічна концепція, що прагне поєднати неокласичну теорію і кейнсїанство. Це концепція загальної економічної рівноваги, яку запропонував американський економіст П.А. Самуельсон; котрий виходив з того, що неокласична теорія є окремим випадком кейнсїанської теорії – за умови повної зайнятості.

НЕОКОНСЕРВАТИЗМ – курс на збереження старих цінностей у нових умовах, основами світогляду якого є міцна моногамна родина, релігія,

патріотизм (нерідко межує з націоналізмом). Більш широке поняття, ніж «неокласика». Становить загальну світоглядну платформу сучасного неокласичного напрямку.

НЕОЛІБЕРАЛІЗМ – одна з основних течій сучасної економічної теорії, що прагне обґрунтувати необхідність поєднання принципів вільного ринкового підприємництва з обмеженим державним регулюванням економіки і створення соціального ринкового господарства – економічного порядку, у якому з'єднуються «гоночний» механізм ціноутворення з державним економічним регулюванням і соціальним захистом населення. Центром неолібералізму є ФРН, де його принципи вперше застосували представники фрайбурзької економічної школи – В. Ойкен, В. Репке, А. Рюстов, Л. Мюллер-Армак, а також міністр економіки, а пізніше канцлер уряду ФРН Л. Ерхард. Вони обґрунтували неоліберальні економічні концепції ідеальних типів господарських систем, соціальної ринкової економіки, сформованого суспільства. Певні особливості має французький неолібералізм, основи якого заклав Ж.Л. Рюеф. Неолібералізм почав складатися у 30-ті роки ХХ ст. у США, найбільшого поширення набув після Другої світової війни.

НЕОМАЛЬТУЗІАНСТВО – сучасна течія економічної думки, представники якої стверджують, що зростаюче населення Землі не можна забезпечити необхідними продуктами харчування; звідси цілком закономірна убогість, особливо в економічно слаборозвинутих країнах.

НОВА КЛАСИЧНА ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ – новітній варіант неокласичної теорії, один із напрямів сучасного економічного лібералізму. Охоплює сучасний монетаризм, а також концепції природного рівня безробіття (теорії очікувань) і «економіки пропозиції», що сформувалися у 80–90-х роках ХХ ст. Вона виступає проти неокейнсіанства з його рецептами широкого державного втручання в економічні процеси; центр розвитку – США.

НОВА (МОЛОДА) ІСТОРИЧНА ШКОЛА – течія економічної думки Німеччини, що виникла у 70–80-х роках ХІХ ст. Стала безпосередньою спадкоємицею старої історичної школи. Як і концепція старої школи, концепція нової історичної школи заперечувала необхідність теоретичного (абстрактного) аналізу і прагнула підмінити політичну економію економічною історією. Її представники з критичних позицій розглядали концепції марксистської політичної економії, неокласичної теорії і кейнсіанства.

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ (від гр. *politeja* – «суспільний устрій»; *oicos* – «будинок», «господарство»; *nomos* – «закон», «навчання») – термін, вперше введений у науковий обіг французьким економістом А. Монкретьеном (1615 р.). Найменування економічної науки, покликаної вирішувати проблеми: а) державного господарства (меркантилістська версія); б) вільного приватного підприємництва (версія класичної політичної економії); в) виробничих відносин (марксистська версія).

ПОСТКЕЙНСІАНСТВО – варіант неокейнсіанства 60–90-х років ХХ ст. Основна проблема досліджень посткейнсіанців – досягнення динамічної економічної рівноваги в умовах повної зайнятості з аналізом взаємозв'язку

зайнятості, інфляції і заробітної плати. Це набуло втілення у побудові так званих кривих Філіпса. Крім того, неокейнсіанці зробили спробу оновити політичну економію шляхом поєднання основних ідей Дж.М. Кейнса, нібито викривлених або забутих його послідовниками, з іншими течіями економічної думки.

РАДИКАЛЬНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ – відносно нова течія в сучасній економічній теорії, що виникла у 60-х роках ХХ ст. і особливо поширилася в США. Її особливість полягає в критичному аналізі сучасної ринкової економіки, осуді ринкової влади (монополій). Розрізняють два крила: праве і ліве. Праворадикальна економічна теорія критикує як неокласичний, так і кейнсіанський підходи, вважаючи, що ринкова економіка потребує значного реформування в інтересах широких верств населення. Ліворадикальна економічна теорія також критично оцінює сучасну ринкову економіку і вимагає її реформування, визнаючи при цьому справедливість окремих положень марксистської політичної економії. У зв'язку з цим її представники проголошують себе «творчими марксистами», хоча відмовляються від положень про революційне повалення капіталізму, прагнучи поєднати марксизм з іншими напрямками сучасної економічної теорії.

РАННІЙ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ – течія, заснована Т. Вебленом, який започаткував соціально-біопсихологічний напрям інституціоналізму. Його послідовники: Дж. Коммонс – засновник соціально-правового напрямку, У. Мітчелл – засновник емпірично-статистичного напрямку. Т. Веблен вважав основою економічного розвитку психологію і біологію, Дж. Коммонс – психологію і право, У. Мітчелл – родину, трудові колективи, профспілки підприємств і державу.

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ НАПРЯМ МАРКСИСТСЬКОЇ ТЕОРІЇ – умовна назва марксистсько-ленінської політичної економії, що сформувалася у середовищі лівого крила соціал-демократії на основі абсолютизації і догматизації марксистського положення про революційний перехід від капіталізму до соціалізму. Її основи на межі ХІХ–ХХ ст. заклав В. І. Ленін, який висунув низку теорій – імперіалізму, соціалістичної революції, побудови соціалізму. Одним із напрямів марксистської теорії стала політична економія соціалізму.

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНІ ТЕОРІЇ – концепції, що сформувалися на теоретичній основі соціал-реформізму. Основні положення сучасної соціал-демократичної економічної концепції базуються на трьох тезах: 1) сучасна ринкова держава стає інструментом побудови соціалізму; 2) соціалізм у ринкових умовах вступив у фазу здійснення; 3) змінилася модель соціалізму і відбувся перехід до принципів «демократичного соціалізму». Сутність системи демократичного соціалізму відображають сучасні реформістські теорії змішаної і загальної економік, у яких стверджується: у сучасних умовах у ринковій економічній системі є три елементи – державний, кооперативний і приватний, – яким відповідають форми власності; державна і кооперативна власність – єдині за своєю природою й утворюють сектор загальної економіки, який і стає

основою демократичного соціалізму, що будується на принципах ринкового господарства і невід'ємний від нього.

СОЦІАЛЬНА ШКОЛА – течія економічної думки, що сформувалася у Німеччині на межі XIX–XX ст. як спадкоємиця нової (молодої) історичної школи. Її представники стверджували, що в основі економічної структури суспільства лежать соціально-правові форми. Як і історична школа, соціальна школа була на узбіччі економічної науки.

СОЦІОЛОГІЧНА ШКОЛА – течія неоінституціоналізму, яка широко застосовує соціологічні методи при дослідженні економічних явищ і процесів. Виникла у Франції в першій третині XX ст.; засновником вважається Ф. Перру. Представники соціологічної школи критикують як неокласичний, так і кейнсіанський підходи, розглядаючи економічні процеси як результат взаємодії різноманітних факторів, серед яких наука і технологія, політика й ідеологія, конкуренція і державне регулювання, а економіку – як частину більш широкої інституціональної системи, що перебуває у стані еволюції.

СУБ'ЄКТИВНА ШКОЛА – напрям в економічній теорії, який виник у 70-х роках XIX ст. і охоплює низку шкіл, методологія яких характеризується ідеалістичними поглядами, ігноруванням виробництва, визнанням споживання, підкресленням примату індивідуума.

СУЧАСНИЙ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ – течія економічної думки, що зосереджується на таких головних факторах економічного життя, як конкуренція і монополія, науково-технічний прогрес і державне регулювання. Найбільш відомі теорії – економічного розвитку й ефективної конкуренції (Й. Шумпетер), монополістичної конкуренції (Е. Чемберлін), олігополії (Дж.Б. Кларк), недосконалої конкуренції (Дж. Робінсон), трансформації капіталізму (А. Берлі, Г. Мінз, С. Чейз), індустріального і постіндустріального суспільства (Р. Арон, Д. Белл, Р. Тиболд, А. Тофлер), стадій економічного розвитку (У. Росту), врівноважуючої сили (Дж.К. Гелбрейт), конвергенції двох систем (П. Сорокін, Я. Тінберген).

УТОПІЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ – вчення про докорінне перетворення несправедливого суспільного ладу і перехід до суспільства соціальної справедливості, побудованого на комуністичних принципах – спільній власності, зрівняльному розподілі, відсутності приватної власності і грошей. Має характер нездійснених ідей. Ранній утопічний соціалізм виник в епоху пізнього середньовіччя XVI–XVII ст. як протест проти феодального гноблення й експлуатації; його першим представником став англійський гуманіст Т. Мор, який у книзі «Утопія» (1516 р., звідси і назва вчення) зобразив ідеальне фантастичне суспільство загальної рівності, добробуту і щастя, виходячи з уявлень свого часу. Пізній утопічний соціалізм А.К. Сен-Сімона, Ш. Фур'є (Франція), Р. Оуена (Англія), англійських соціалістів-рікардіанців був спрямований вже проти капіталістичного ладу XIX ст. Ідеї утопічного соціалізму характерні також для представників революційного демократизму XVIII–XIX ст.; він став одним із джерел марксистської політичної економії.

ФІЗІОКРАТІЯ (від гр. *visio* – «природа», *kratos* – «сила», «влада», «панування», тобто влада природи) – одна з перших наукових економічних шкіл класичної політичної економії. Сформувалася у Франції в другій половині XVIII ст. як реакція на політику меркантилізму. Основоположник – Ф. Кене. На противагу меркантилістам фізіократи джерело багатства (вартості) бачили не в обміні товарів, а в їх виробництві, хоча й обмежували останнє тільки сферою сільського господарства, а всі інші його сфери проголошували непродуктивними. Вони визначили поняття чистого продукту (цілком ототожнювали його з рентою), економічного кругообігу і відтворення, капіталу (витрати виробництва), ціни.

ФРАЙБУРЗЬКА ШКОЛА – школа німецького неолібералізму, яка склалася наприкінці 30-х років XX ст. у Фрайбурзькому університеті. Засновник – В. Ойкен. У рамках цієї школи формувалися певні концепції, зокрема соціального ринкового господарства. Термін «соціальне ринкове господарство» вперше вжив А. Мюллер-Армак.

ФРИТРЕДЕРСТВО (від англ. – «вільна торгівля») – напрям в економічній теорії і політиці, що полягає у вимозі свободи торгівлі та невтручання держави в приватну підприємницьку діяльність. Зародилося у Великобританії в останній третині XVIII ст. і було пов'язане з промисловим переворотом, що розпочався.

ЧИКАЗЬКА ШКОЛА – школа неокласичної теорії, у рамках якої розвивається концепція сучасного монетаризму. Її прибічники надають вирішальне значення грошовим факторам у формуванні господарської кон'юнктури і заперечують необхідність активного втручання держави у процеси відтворення. Виникла в 50–60-х роках XX ст. у Чиказькому університеті (США); основоположник і лідер – М. Фрідмен.

ШВЕДСЬКА (СТОКГОЛЬМСЬКА) ШКОЛА – самобутня течія економічної думки, що виникла у 30-х роках XX ст. серед професорів Стокгольмського університету. Займалася проблемами антикризового регулювання, економічного зростання й економічної рівноваги. Теоретичною основою школи стали погляди шведських представників математичної школи в економічній теорії Г. Касселя і К. Вікселя. Учені школи паралельно з Дж.М. Кейнсом розробили макроекономічний метод дослідження, обґрунтували принцип акумулятивного розвитку, відповідно до якого економічна рівновага багато в чому зумовлюється обсягом банківського кредиту. Теорія антиципації (очікувань) досліджує перспективи економічного зростання і ризику. Сучасні концепції нових представників школи інтегрують її ідеї з ідеями кейнсіанства і неокласичної теорії щодо регулювання ринкової економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бартенев С.А. История экономических учений / С. А. Бартенев. - М.: Экономист, 2005. – Гл. 21, 23.
2. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / М. Блауг. – М.: Дело, 1994. – Гл. 16.
3. Бор М.З. История мировой экономики: конспект лекций / М. Бор. – М.: Дело и Сервис. 2000. 496с.
4. Економічна історія: Лекції / Н.О. Тимочко, О.А. Пучко, Л.М. Рудомьоткіна та ін. – К: КНЕУ, 2000.
5. Економічна історія Західної Європи та Америки: Навч. посібник / А.А.Ткаченко. – Запоріжжя: Прем'єр, 1998.– 352 с.
6. История экономики. Учебник / Под. Ред. О.Д. Кузнецовой и И.Н. Шапкина. – М.: Инфра-М, 2001. – 384с.
7. История мировой экономики: Учебник / Под. ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой – М.: ЮНИТИ, 2001. – 727с.
8. История экономических учений / Под. ред. А.Г. Худокормова. – М.: Инфра-М, 1999. – 733с.
9. Історія економічних вчень: підручник / В.Д. Базилевич, Н.І. Гражевська, Т.В. Гайдай та ін. – К.: Знання, 2004. – 1300с.
10. Історія економічних учень / Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко, А.М. Поручник та ін. К.: КНЕУ 2001. 564с.
11. Історія економічних учень: підруч. / [Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник та ін.] ; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. – К.: КНЕУ, 1999. – Розд. 13.
12. Історія економічної думки України: навч. посібник / Р.Х. Васильєва, Л.П. Горкіна, Н.А. Петровська та ін. – К.: Либідь, 1993.
13. Історія економічної думки: навч. посібник / Л.Я. Корнійчук, А.М. Поручник, Н.О. Татаренко та ін. – К.: Фенікс, 1999. – 415с.
14. Історія України: Курс лекцій: навч. посібник. Кн. 1-2. / Л. Мельник, В. Верстюк, М. Демченко та ін. – К., 1991, 1992.
15. Кейган Ф. Монетаризм / Ф. Кейган // Экономическая теория. Энциклопедия «Новый Полгрейв». – М.: ИНФРА-М, 2004. – С. 553–565.
16. Ковальчук В.М. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. / В.М. Ковальчук, М.В. Лазаревич, М.І. Сарай. – К.: Знання, 2008. – Розділ 16.
17. Конотопов М.В. История экономики. Учебник. / М.В. Конотопов, С.М. Сметанин. – М.: Академический проект, 2001. – 528с.
18. Лановик Б.Д. Економічна історія України і світу / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Мажейко. – К.: Вікар, 2001. –477с.
19. Лановик Б. Д. Економічна історія: [курс лекцій] / Б.Д. Лановик, М.В. Лазаревич. – К.: Вікар, 2005. – Лекція 2.
20. Нестеренко О.П. Історія економічних вчень: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2000.

21. Пасемко Г.П. Історія економіки і економічної думки: навч. посібник / Г.П. Пасемко, В.В. Олянич / Харк. нац. аграр. ун-т ім. В.В. Докучаєва. – Харків, 2007. – 367 с.
22. Редер М. У. Чикагская школа / М. У. Редер // Экономическая теория. Энциклопедия «Новый Полгрэйв». – М.: ИНФРА-М, 2004. – С. 48–60.
23. Ткаченко А.А. Економічна історія Західної Європи та Америки / А.А. Ткаченко. – Запоріжжя: Прем'єр, 1998. – 352с.
24. Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: навч. посібник / За ред Б.Д. Лановика. – К., 1994. – 628с.
25. Юхименко П.І. Історія економічних учень: навч. посібник / П.І. Юхименко, П.М. Леоненко. 3-тє вид., випр. – К.: Знання-Прес, 2002. – 514 с.
26. Ядгаров Я. С. История экономических учений / Я. С. Ядгаров. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 320с.
27. Ядгаров Я.С. История экономических учений / ЯгС. Ядгаров. – М.: Инфра-М, 2001. – 480с.
28. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен / – М.: Прогресс, 1984. – 356с.
29. Грушевский М. Очерки истории украинского народа / М. Грушевский / – К., 1990. – 896с.
30. Долан Э. Деньги, банковское дело и кредитно-денежная политика / Э. Долан, К. Кемпбелл, Р. Кемпбелл. – Л., 1991. – 448 с.
31. Долан Э. Рынок: микроэкономическая модель / Э. Долан, Д. Линдсей. – СПб, 1992. – 496с.
32. Економічна енциклопедія: у 3-х т. / редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Академія, 2001. – 848с. – Т.2.
33. Економічна енциклопедія: у 3-х т. / редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Академія, 2000. – 864с. – Т.1.
34. Економічна енциклопедія: у 3-х т. / редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Академія, 2002. – 952с. – Т.3.
35. Економічна теорія: навч. посібник / Ю.А.Полтавський, Г.П. Пасемко, О.С. Філоненко та ін. – Х.: ХНАУ ім. В.В. Докучаєва. – 2009. – 414с.
36. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж.М. Кейнс. – М.: Прогресс, 1978. – 568с.
37. Кене Ф. Избранные экономические произведения / Ф. Кене. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 156с.
38. Кларк Дж.Б. Распределение богатства / Дж.Б. Кларк. – М. – Л., 1934. – 253с.
39. Ленин В.И. Империализм как высшая стадия капитализма / В.И Ленин / Полн. собр. соч. – Т.27. – С.299 – 426.
40. Ленин В.И. О кооперации / В.И Ленин / Полн. собр. соч. – Т.45. – С.369 – 377.
41. Леонтьев В.В. Экономические эссе. Теории, исследования, факты и

политика / В.В. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1990. – 458с.

42. Майовець Є.Й. Теорія аграрних відносин / Є.Й. Майовець. – К.: Центр навч. літ-ри, 2005. – 276 с.

43. Макконнел К.Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика: в 2-х т.; пер. с англ. 2-го изд. / К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю. – М.: Республика, 1992. – 685 с.

44. Макуха С.М. Україна в міжнародних економічних відносинах в умовах глобалізації / С.М. Макуха. – Харків: Легас, 2003. – 352 с.

45. Маркс К. К критике политической экономии. / К. Маркс. // Маркс К., 46. Енгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т.13. – М.: Госполитиздат, 1959. – 517 с.

47. Маркс К. Капітал: Т.1 / К. Маркс. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори: –2-ге вид. – К.: Держполітвидав УРСР, 1969. – Т.23. – 601 с.

48. Маршалл А. Принципы политэкономии. Т.1–3. – М.: Прогресс, 1983 – 1984. – 789с.

49. Милье Дж. С. Основы политической экономии; пер. с англ. / Дж.С. Милье. – М.: Наука, 1980. – Т.3. – 472 с.

50. Митчелл У.К. Экономические циклы. Проблема и ее постановка / У.К. Митчелл. – М. – Л.: Госиздат, 1930–257с.

51. Міжнародні економічні відносини: Історія міжнародних відносин: Підручник / За ред. А. Філіпенка. – К., 1992.– 826с.

52. Пасемко Г.П. Политическая экономия: учебное пособие / Г.П. Пасемко, Г.Е.Беседина. – Харьков, 2011. – 268с.

53. Пети В. Классика экономической мысли: сочинения / В. Пети, А. Смит, Д. Рикардо и др. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 209с.

54. Петти В. Экономические и статистические работы / В. Петти. – М.: Соцэкгиз, 1940. – 657с.

55. Пивовар С. Всесвітня історія. Новітній період 1945–1997 рр. / С. Пивовар, А. Слюсаренко, С. Стельмах. – К., 1998. – 587с.

56. Політична економія: навчальний посібник (В 2-х частинах) / Т.М. Лозинська, Г.П. Пасемко, О.М. Супрун та ін. – Х.: ХНАУ, 2011. – 584 с.

57. Прудон П. Собственность – кража: мысли о собственности / П. Прудон. – М., 1906. – 588с.

58. Рикардо Д. Сочинения / Д. Рикардо. Т.1. Начала политической экономии и налогового обложения / ред. пер. М.Н. Смит. – М.: Госполитиздат, 1955. – 360 с.

59. Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции / Дж. Робинсон. – М.: Прогресс, 1986. – 258с.

60. Самуельсон П. Экономика: пер. с англ. / П. Самуельсон, В. Нордхаус. – М.: БИНОМ, 1997. – 800 с.

61. Самуельсон П. Экономика / П. Самуельсон. – М. : НПО Алгон, 1992. – Т.1.– 488 с.

62. Сисмонди Ж.С. Новые начала политической экономии или о богатстве и его отношении к народонаселению / Ж.С. Сисмонди / Т. 1, 2. – М.,1936 – 1937.

63. Словник з дисциплін економічної теорії / Г.П. Пасемко, Г.Є. Беседіна та ін. – Х.:ХНАУ. – 2011. – 124с.
64. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Соцэкгиз, 1961. – 408 с.
65. Сэй Ж.-Б. Трактат по политической экономии: Экономические софизмы. Экономические гармонии / Ж. - Б. Сей, Ф. Бастиа. – М.: Дело, 2000. – 293 с.
66. Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии / М.И Туган-Барановский. – М.: РОССПЭН, 1998. – 380 с.
67. Туган-Барановський М.І. Паперові гроші та метал / пер. з рос., наук. ред., передм. М.І. Саблук. – К.: КНЕУ, 2004. – 198 с.
68. Туган-Барановський М.І. Політична економія: Курс популярний / М.І. Туган-Барановський. – К.: Наук. думка, 1994. – 264 с.
69. Фишер С. Экономика / С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензи. – М.: Дело ЛТД, 1999. – 864 с.
70. Філоненко О.С. Аграрні відносини: зміст, розвиток, майбутнє / О.С. Філоненко. – К.: Урожай, 1996. – 208 с.
71. Фридмен М. Количественная теория денег / М. Фридмен / – М.: Эльф-Пресс, 1996.
72. Хейне П. Экономический образ мышления / П. Хейне. – М.: Новости, 1991. – 704 с.
73. Чемберлин Э. Теория монополистической конкуренции (Реориентация теории стоимости) / Э. Чемберлин. – М.: ИЛ, 1959. – 658с.
74. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. / Д.І. Яворницький. – Львів, 1990. – 897с.

Навчальне видання

**Пасемко Галина Павлівна
Бага Лілія Григорівна
Беседіна Галина Євгенівна
Довгаль Сергій Володимирович
Порохняк Надія Валеріївна**

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Навчальний посібник

Видання 2-ге, змінене і доповнене

За редакцією авторів
Комп'ютерний набір і верстка – Г.Є. Беседіна

Підпис. до друку 25.11.2020. Формат 60x84/16. Гарнітура Таймс.
Друк офсет. Обсяг: 14,1 ум. друк. арк.; 18,7 обл.-вид. арк.
Тираж 100. Замовлення № 99

Виробник – редакційно-видавничий відділ Харківського національного
аграрного університету ім. В.В. Докучаєва. 62483, Харківська обл.,
Харківський р-н, п/в «Докучаєвське – 2», навчальне містечко ХНАУ,
тел. 99-72-70. E-mail: office@knau.kharkov.ua

Виготовлювач – дільниця оперативного друку ХНАУ